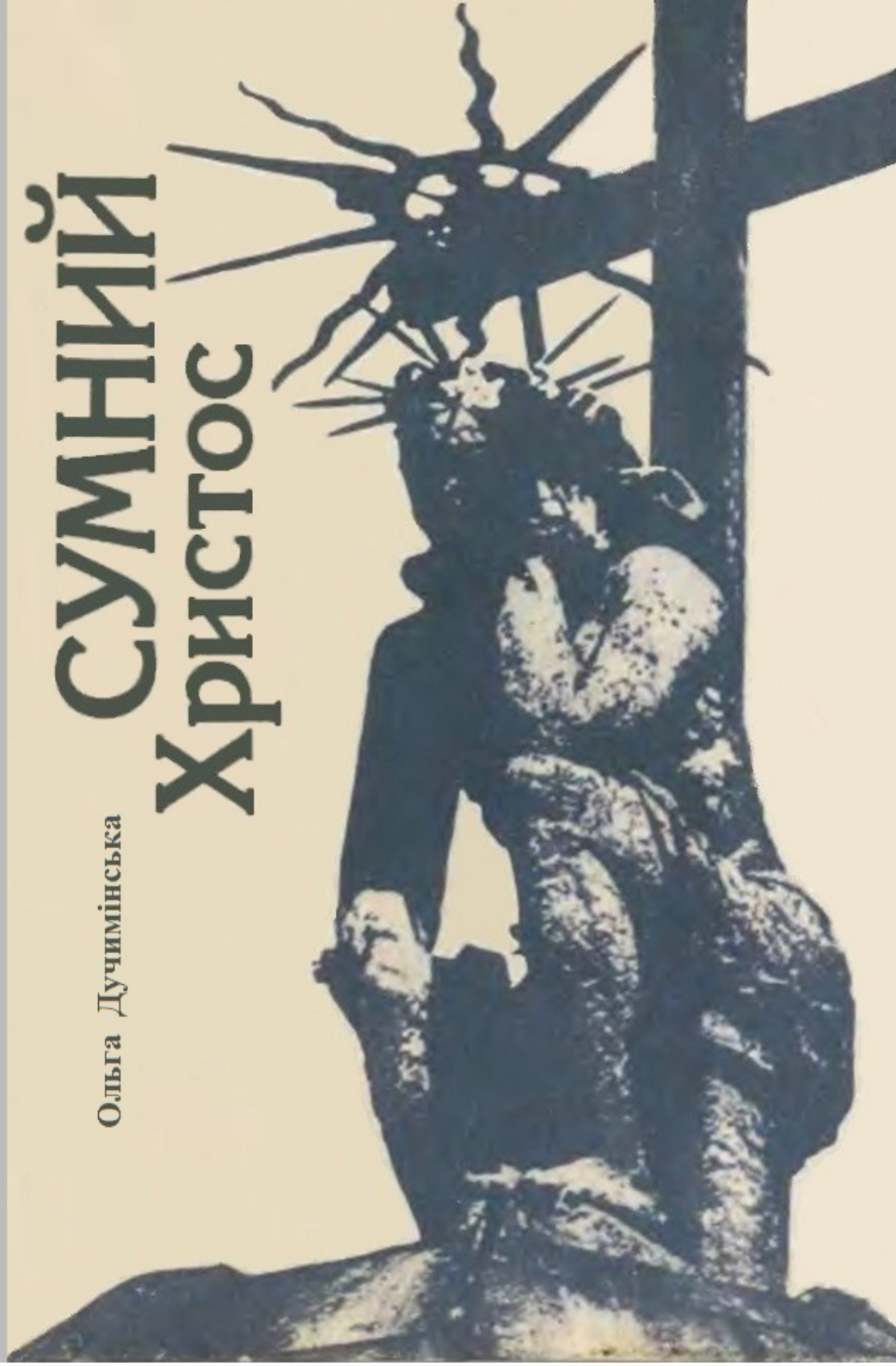

Ольга Дучимінська

СУМНИЙ Христос

Ольга Дучимінська

СУМНИЙ ХРИСТОС

**Львів
«Каменяр»
1992**

ББК 84Ук
Д79

Ім'я Ольги Дучимінської (1883-1988) з'явилося на сторінках авторитетних літературних видань початку століття. За радянських часів письменниця зазнала репресій та переслідувань. Доля конфіскованих рукописів невідома. Окремою книгою її проза видається вперше. В центрі уваги авторки — життя сучасного їй галицького суспільства.

Упорядник та автор післямови
Роман ГОРАК

Художнє оформлення
БОГДАНА ПІКУЛИЦЬКОГО

Д 4702640201-013
92 Інформ. листок
ISBN 5-7745-0446-8

© О. В. Дучимінська, 1992
© Р. Д. Горак, упорядкування,
післямова, 1992
© Б. Р. Пікулицький, художнє
оформлення, 1992

СУМНИЙ ХРИСТОС

**Ользі Кобилянській
в 40-літню річницю її праці
на полі літературнім**

На роздоріжжі стояв кам'яний Христос, веселий, воскреслий Христос. Проміння довкола його голови розсипало щастя, а усміхнене обличчя розливало довкола супокій — і всі, що переходили роздоріжжям, кланялися Святому з радістю в душі.

Кам'яний Христос одною рукою вказував у простори вічного царства, а другою — на серце у своїх кам'яних грудях.

Кожному, хто проходив коло нього, кожному, хто тільки глянув у його святе ясне обличчя, кожному ніби вказував — проповідував: через серце до неба, через любов до вічного щастя в небі, дочасного добра на землі!

І дивну міць мав цей Христос зі серцем у кам'яних грудях. До його стіп приходили люди по пораду, потіху, бадьорість. Кому в серці загніздився лихий сумнів, а він щиро зітхнув до кам'яного Христа, дізнавав ласки, розради й супокою душі — сумнів уступав певності.

Кого смуток оповив густим серпанком, а він прийшов до кам'яного Христа, тому в умі ставало ясно, а в душу спливала тиха радість: відходив радий — від радісного Христа. Кого мучила хвороба кволості та зневіри — цей відходив від кам'яного Христа, повний бадьорості й віри. Ці, які мили землю слізьми перед Христом, — відходили з усмішкою на губах, славлячи серце Христове у кам'яних грудях.

В недільні ранки приносили дівчата квіти і, прикрашуючи його, співали “Осанну”, а пташки виспівували вічну хвалу Богові, а людям — мир!

Довкола зеленіли поля урожаєм, а чотири доріжки своїми раменами вказували людям шлях на всі чотири сторони світу, що його благословив Христос одною рукою на серці, а другою вказуючи в країну вічного щастя.

І довгі роки стояв цей кам’яний Христос на роздоріжжі — і довгі роки приходили товпи до нього в усякі хвили свого життя.

Та посіяв чорний бог зілля смутку й зла на землю. Люди одурманені впали в тривогу, ходили один за одним в безладі й безраді, йдучи перед себе без цілі, застрашені й непевні. Велика неміч опанувала всіх, усі серця тривожно билися в прочуванні чогось страшного, в передчутті страшного панування чорного бога, в очікуванні жнив посіяного ним насіння.

І забули люди про Христа, про кам’яного Христа на роздоріжжі. Стояв Христос тепер самотній і забутий. Товпи народа пішого й на конях днями й ночами переїздили попри нього, та й ніхто квіток не приносив — стояв, закурений порохами, забутий.

Довкола кам’яного Христа закипіло.

І закурилися доріжки, що вели в чотири сторони світу. Двома доріжками йшли одні, другими двома — другі брати. Стрінулися на роздоріжжі й пролили кров. Потім стихло й опустіло, лишилися тільки малі, чорні могилки на полі, на яких березові хрести простягли свої білі рамена, ніби в просьбі чи в прокльоні, а може, хотіли б захистити чи перестерегти перед кимось чи чимось.

Пташки не співали, добрі люди не ходили білими доріжками, а врожайні поля почорніли присохлою кров'ю.

Кипіло пекло на святій землі поміж добрі люди.

По довгім-довгім часі пронісся знов полями спів пташок, люди й звірята вийшли зі своїх криївок. Настав супокій. Супостат пропав.

І нагадали люди кам'яного Христа, й почали юрбами йти до нього зі своїм серцем.

Коли прийшли на роздоріжжя, стали здивовані. Христос — веселий, воскреслий Христос — похилився. Прикляк на одно коліно, на нього спер руку, а на ній похилив сумну голову, на якій замість ореола воскресіння був терновий вінок. Другою рукою притис серце в кам'яних грудях.

Почорнілі поля знов зазеленіли. Доріжки знов показують людям дорогу в світ; білі хрести на могилах почорніли й попадали, могилки зрівняно з землею, пам'ять про тих, що в них спочили, поволі губиться. Пташки знов співають, тільки сумний Христос не підносить своєї голови, не скидає тернової корони зі своїх скроней. Схилив голову й сумує людським горем і людським безсиллям.

Приніс себе в жертву, воскрес, радий, що відкупив люд свій,— та люди знов прибили його на хрест і знов вложили терновий вінок замість корони слави...

І похилився кам'яний Христос у великім болю й смутку — навіки похилився — на роздоріжжі, де чотири доріжки простягли рамена в чотири сторони світу.

ХРИСТОС І ПОЕТ

Легенда

**Посвячую п. п. Стефанові і Галі Ванчицьким —
на спомин прогулки до Космача**

Над Єрусалимом зійшло ясне сонце.

Була неділя. Та не була це буденна неділя по сабаші. По місті розійшлася дивна вістка, що Ісус Назарянин, який себе проголошував царем якогось безмежного царства і за своє бунтарство потерпів належну кару смерті на хресті,— воскрес! Родина і прихильники зложили тіло його в гробі, обвили плащаницею, жовніри сторожили гробу, та в невідомий спосіб гріб остав пустий: Христос вийшов, воскрес!

В природі діялися невидані явища: з одних цвітів уносилися пахощі, ніби дими з пахучих кадильних, синенькі дзвоники дзвонили тихонькими ніжними звуками: Христос воскрес! У співах пташок чути було пісню радості і лікування.

По місті загула вістка, що вірні бачили його, як ішов в ясності, зі світлим обличчям, з серцем, опроміненим любов'ю. І хто приблизився до нього, на того сходила невисловлена сила і благодать та незміримо щастя вселялося ясністю в серце й душу. Юрби ходили по місті, обговорювали нічим неоправдану подію, і до гробу, де спочивав Ісус, ішли перші прочани.

Вірні плакали з радості й обіймали один одного, цілувалися, возвіщаючи:

— Христос воскрес!

— Направду, воістину воскрес! — гомоніли радісні відповіді.

Всі йшли, бігли шукати того, який воскрес, як

проповідували пророки, як сам обіцяв — воскрес і усім має принести великі дари. Не розуміли, що це мають бути великі дари духа, й думали про дочасні добра.

Самотній поет вийшов подивитися на ранній світ, послухати співу пташок, подивитися на благоуханні цвіти. Вийшов, щоби нанизати шнурочок перлин — роси і потому малювати їх красками, вийшов вслухатися в музику природи і потому людям їхніми словами складати пісні — зібрати золотих струн сонячного проміння, щоби на них грати найкращі симфонії.

По дорозі поштовхувала його юрба, задуманого і заслуханого в гамори світів. До нього долетів людський голос:

— Христос воскрес!

— Воістину!

...А хвиля народу пливла по місті в різних напрямках, шукаючи воскресшого Назарєя.

Цей Назарей цікавив поета тим, що за свою віру і свою правду дав себе на хрест і, умираючи, проголошував любов до ворогів.

Поет ішов з юрбою і молився величавій святості. Він відчував, що йде назустріч Воскресшому, назустріч новому життю!

Душа його бажала цілим своїм єством побачити Воскресшого, почути його... Почула потребу обнови, потребу очистити себе від подиху юрби, від буденності...

Бажала цілющої купелі...

Нових доріг бажалося...

Велика туга вела його вперед, туга за чимось неосягненим, незнаним.

І він линув йому назустріч...

“Назарєєць мусив бути поет! — думав. — Дати себе розп’яти на хрест за царство, якого нема ніде на світі,

умирати в болях з усміхом на устах, змочених жовчю; молитися за ворогів, проголошувати любов до всього людства... Це може лиш божевільний поет або поет — Бог! Всі поети криють в собі неперебрані скарги царства — укриті перед очима звичайних смертників... бо вони не розуміють його! А цей проголосив про скарги духа, а вони його небесне царство взяли за звичайне земне... І розіп'яли його... А тепер юрба його шукає, гонена цікавістю”.

І в душі поета жевріло бажання побачити Воскресшого. Вже вийшов за мури міста і остав сам у своїй мандрівці.

Перед ним щось зясніло.

Ясність зближалася, а в ній стояв Воскресший. З серця падали промені любові, з п'ятьох ран зливалось безмежне щастя і падало в душу поета.

Йшов назустріч з дрижанням любові та бажання.

— Куди йдеш? За чим тужиш? — спитав його солодкий голос.

— Не знаю... — шептав поет, похиливши голову.

— До мене йдеш, за мною тужиш, мене шукаєш?!

Поет, оп'янілий від щастя, яке виповнило нутро його, схилився до стіп Воскресшого.

Христос підніс його своїми святими руками і пригорнув до серця, палаючого любов'ю.

— Ти один воістину затужив і шукав за мною. Товпа кружляє в мурах міста, шукає мене, а ти один умів знайти. За це я влию в твоє серце всі благодаті, які є в мене. Всі ласки, вся творчість буде вічно перебувати в твоїм естві! Любов'ю своєю обіймеш всіх і вся, творити будеш казкові замки і будівлі, в яких знайдуть захист твої потомки. Дарую тобі безмежне царство духа, в яким спічнеш, утікаючи від гамірного світа. Будеш говорити в хвилях відпочинку з квітами і метеликами, а свою тугу-

біль розкажеш тільки природі і там знайдеш зрозуміння і полегшу...

...тобі назустріч буде сміятися сонце!

...місяць тобі скаже те, на що ще в людській мові слів немає...

...зорі освітять тобі твої дороги і стремління ...в природі знайдеш рідню душі своїй.

...дарую тобі велику благодать — тобі, потомкам твоїм.

...але з усіма скарбами і добрими мусиш прийняти на себе і хрест мій, і мої терпіння... Ціле життя будеш його двигати на раменах своїх, юрба буде розпинати тебе, а ти будеш страждати і відкуплювати людство, як я. І будеш любити, як я, і будеш людям прикрашувати життя квітами... Приймеш заразом всі наруги світу, всі його обиди, всі його поличники... І юрба буде над тобою насміюватись, як наді мною.

— О, Ісусе! — шептав поет ледве чутно, а з лиця падали ясні промені щастя.

Віки кануть в безвість вічності... Потомки поета живуть в царстві, дарованім колись Христом їх предкові. І щороку, коли світ обходить урочисте свято Воскресіння Христа, Воскресший входить в їх душі і кріпить свій заповіт... Бо тільки їх настановив він своїми заступниками на Землі.

ВЕЛИКОДНЯ ЛЕГЕНДА

На хресті вмирав Христос. Умирав за людей, які розіпняли його... Страждальна Мати дала свого єдиного сина на смерть, за велику визвольну ідею, а сама під хрестом вмирала з болю і розпуки...

Висів на хресті наго, на посміх людям.

Побачив павук наготу Христа і завстидався. Завстидався за людей, які у своїй злобі не дають себе перевищити. Серце малого павука здригнулося, і він почав чимборше ткати срібну павутину довкола бедер Христа. І обтулив святе, зболіле тіло Христове ніжною тканиєю.

Недалеко хреста, на якому вмирав Бог, стояла червона лілея. Пишалася своїм яскравим і струнким билем. Коли побачила вмираючого Христа зі спаленими спрагою устами, добула з глибокої комори своєї чаші краплю солодкого меду. Попросила бджілку, щоби носила цей мед на спалені губи Христа, які жовнір напував жовчю. І відітхнув Христос від покріплюючої краплини меду, яку лілея добула зі своєї комори, а бджілка носила до губ Христа.

Надлетів жайворонок. Із дзюбка полилася слава Творцеві, але глянув і пізнав Бога на хресті у людських муках...

Побачив тернову корону Короля королів... Колючки вбивалися в тіло, а струйки пливучої червоної крові писали по чолі та обличчі біль, який шматував Бога-чоловіка. Легенько спустився, сів на корону і своїм дрібним дзюбком почав обломлювати колючки тернини, які не тільки були вбиті в тіло Христа, але і в серце страждальної Матері... І почав крилатий співак видовбувати терня зі святих ран, а Мати-страдниця благословила малу пташку, в якій було більше серця, як у людей, які прибили його на хрест за науку, повну любові.

Сонце підійшло вже високо і розсипало довкола гаряче полум'я південної жарі. Надлетів бистрий орел та побачив святу голову, похилену болем і втомою від гарячі

та духоти розпаленого повітря. І в серці короля птахів піднявся бунт. Чом люди вбивають своїх пророків, своїх богів-королів? І розложив свої широкі крила над головою Христа та захистив його від гарячої полуміни сонця.

А з півночі, з-під високих гір, які свої вершки кутали в опалеві мряки, прийшла дівчина у вишиваній сорочці і в намисті. Несла вінок зі золотого колосся і наруч васильку. У стіп Христа зложила вінок і васильком закосичила хрест. Хотіла улегшити біль розп'ятого квітками і щирим серцем...

День клонився до заходу, спека гасла.

Павук скінчив роботу і дивився на свою срібну тканину довкола бедер Христа.

- лілея плакала вечірніми росами —
- пчілка сиділа у вулику сумна —
- буйний орел відлетів з жахом перед злобою світу —
- дівчина з далекої півночі стояла з розпукою в серці... Червоне намисто розсипалося кривавими сльозами —
- Мати-страдниця стояла під хрестом, заніміла з болю, —
- а Христос тихо, склонивши голову, віддав духа Богові!

Чорні клуби хмар покрили небо, затінили сонце, пільма впала тяжкою опоною на цілий світ... Гуділи громи, горіли блискавиці... Здригнулася земля осіннім листком, дрижала вся природа і заридала бурею!

Бог-чоловік помер!

Павук захистив себе під дерев'яним раменем хреста, на якому умер Христос. І дотепер тче по кутках своєю ніжну тканину. А в нагороду дав йому Бог у виконанні таку

ніжність і мистецтво, що ніхто йому не дорівняє.

Малого співака захистила грудка землі, до якої припав з острахом, і до сьогодні вона захищає його, і він під нею в'є своє гніздо.

А буйний орел полетів у високі верхи і там, перед розшалілою бурею, захистили його скелі. Там він і до сьогодні кладе гніздо своє.

Лілейка побіліла з грози. Коли рано сонце вставало, зцілювало срібні роси з її блідних лиць. Вона так і лишилася назавше білою і стала символом невинності.

А дівчина з-під високих гір у вишиваній сорочці з пірваним намистом не відступала Христа. Хай світ валиться, земля дрижить, хай сонце згасне — вона не лишила Христа, ні його святої Матері.

Душу її заповнила велика любов до ідеї, за яку вмер Христос, і терпіння, яке мало принести [спасіння] і їй. І сьогодні над нею хрест і криваві сльози — але в душі в неї великі скорби витривалість і віра в майбутнє, у воскресіння!

І настав ясний ранок. Тіла на хресті вже не було. Спочило в гробі. Було тихо і святочно.

А третього дня природа грала і раділа:
Христос воскрес!

ТУГА ПОЕТА

Забутому поетові

На екрані ночі образ: сірі, тяжкі мряки оповили світ, затемнюючи його, розсіваючи холод і сум довкола себе. Звізди погасли, місяць не вийшов...

А тиха туга поета летить крізь тумани навздогін...

Білою голубкою знялася в його душі й мчить у широкий світ — ясною зіркою загоріла й чарувала таємничим світлом, золотим струменем полилась крізь тумани-мряки, перетикаючись золотою основою.

Він вислав її навздогін дружині забутого поета.

Нагадувала їй достойне, хворе серце... Зітханням болючим дотикала ніжних струн, а вона дрижала безконечним болем і тугою його душі... Плачем невинного дитяти гомоніла на струнах серця. Душа її пестила його, обіймала, мов мати дитину, горнула до грудей, заколисуючи великий біль і терпіння, які вміє зродити душа поета, а вони дрижучими хвилями линули у простір.

Летіла далі навздогін чи назустріч нежданому, невиспіваному. Уносилася тихим співом без гомону... Солов'ї мовкли здивовані, цвіти завмирили заслухані... Пісня туги... Туги, яка безмежним страхом життя вицвіла в очах жреців богині — Поезії.

Летіла навздогін себе самої... Вечором падала срібlistою росою на землю, та не знаходила супокою... Ранком знімалася мрійливими опарами і летіла високо-високо у широкий світ... простір... Падала перед тронм Всевишнього білими квітками...

Та туга поета бездонна!

Господь брав своїми святими долонями ці квіти, зроджені в душі поета, і святою рукою розсівав цей скарб між людей по божому світу, немов перли, мов самоцвіти...

Вони падали радужкою на землю. Гинули в серцях, які не заломлювали світла, а лиш оживали, коли знову впали в душу поета, який був їх батьком...

Туга поета безконечна.

СПІВАЧКА

Ользі Кобилянській
в ювілейний рік

Судильниці прорекли, що вона буде співачкою.

Була ясна, зоряна, осіння ніч. Принесла на світ в своїй душі цю світляну полосу зізд...

В саду тихо падало листячко — а нуту захопили струни її серця-душі: лагідну, сумну, болючу...

Великі сонячні квіти дрімали, схиливши помучені голови, по цілоденнім змаганні, до сонця...

Їх бажання, їх тиху тугу за світлом принесла в своїм серці!..

Не чудовим голосом співатиме-чаруватиме, а піснею-словом розмалює небосхил життя, зітханням падучого листячка заспіває пісню туги, а душею, тим сонце-цвітом, буде ціле життя стежити за світляними просторами й співати пісню суму й любові.

Та доля позаздрила їй чару-пісні, позаздрила талану. Вона стала їй мачухою й присудила їй вічну самоту. Вона співала пісні, тихо тужила за світляними просторами.

Чекала на май — весну життя...

Співачка співала — чарувала своїми піснями про красу-кохання, про життя, якого бажання так і тремтіло на струнах її арфи.

Полонила сотки душ своїм співом, та остала сама — одинока зі своїм скарбом, яким була вічна туга за красою.

Непомітно минув май — весна...

Ллється пісня — слово облітає світ широкий, чарує...

Сльози тремтять на віях перлинами дорогими, скарби почувань летять з душі, та вона все самотна, все з тугою...

І дивувався світ, звідки вона вміє цих пісень, де це джерело, звідки бере натхнення... звідки такий чар

слова...

Здогадувались чогось незвичайного, небуденного...

А вона їх принесла на світ зоряної осінньої ночі,
принесла зі собою тони осінньої пісні падучого листа,
принесла тугу сонячних квітів, тугу за сонцем...

А судільниці судили їй бути співачкою.

Тисячі душ полонила своїм чаром — словом, та була
все самотна!

Осінні вітри шелестять сумну пісню... Срібло
вкрадається у темін... під твердою рукою Конечності все
похиляється...

Юрба кланяється, гімни співає, та — вона все сумна,
одинока!..

В цілому житті нічого для себе не знайшла. Співала
другим. Та не вичерпаний скарб, багатство пісень.

Її душа ще не заспівала лебединої пісні...

Юрба бажає, очікує дальших пісень...

А вона все самотна і сумна!..

МАЛЯР

До мене щоночі приходять маляр.

Він такий таємний, дивний. Входить тихо, непомітно у
кімнату, цілує моє журбою пооране чоло, навіває сни, які
вводять мене у далеку країну щастя і краси,— а сам
береться малювати.

Коли прокидаюся зрана, знаходжу завжди дванадцять
образів пречудово дивної роботи: не то різьба, не то
малюнок... Усі вони мальовані лиш одною білою барвою і
прикидаються, ніби вони різьблені в мармурі.

Мотиви з природи.

На одних пречудні листочки незнаних зачарованих рослин, які мертвою тугою простягаються у простір...

На других — види. То знов образ, ніби з пречудної тканини мережаний. В мряку закутана природа, лиш вершки високих дерев вихилились понад це море, ніби кораблики, які закам'яніли в дорозі... може, до якої цілі... І здається, що ось захвилює біле море, заколишуться кораблики, неначе колиски, і присплять своєю білиною, своєю чистотою душу... навінуть сни... Та цить! Це мертвечина, не ворухнеться... Холодом віє... морозить душу...

То знов сміливим рухом кинені ризи галуззя якогось екзотичного дерева... Досконало викінчені лінії, тонкість... тло задумане, далеке...

Або — невиразний далекий простір, безмежний, безмежний, як туга душі, як сум життя...

Нічого. Образу ніякого... лиш даль, даль, приваблююча своєю шириною, своєю безмежністю... своїм подихом свободи, своїм розмахом... Та — холод віє.

То знов заворожений город, безконечний, з вузькими стежинками, яким кінця не видно: йдеш думкою ними — і перед душею відчиняються безкраї світи зачарованих країн... Стежки в'ються, в'ються темними нитками попід похилі скелі та високі гори, які стали кам'яною хвилею... вводять душу в країну супокою.

Йдуть образи один за другим, один за другим, щодня інші, щодня змінні...

Мотив ніколи не повторюється. Все одна і та сама мертвечина, не вичувається нічого живого, нічого теплого.

Вдивляючись у ці образи, забуваєш усе і йдеш, ведений невидимим малярем, в країну його духа... в країну

безкрайнього супокою і смерті.

Та, чим даліше в день, образи бліднуть, зникають, зостає чистий підклад. Одначе коли сутінки схилять голову і заглянуть у вікна, маляр наближається. Настає ніч, усе посне, він своїм подихом повіває сни і береться знов до роботи.

Як я була маленька, мені бабуса розказувала казку: був на світі молодець гарний, розкішний та могучий. Ось він одного разу поповнив злочин...

Повбивав однієї ночі всі квіти, що дихали красою, усі пуп'янки, що тремтіли бажанням жити, усі листочки зв'ялив. Зморозив хвили пливучого існування. І коли рано сонечко підняло головку — стривожилося і гнівом скипіло на злочинця.

І почали шукати за злодієм.

Вкінці вдалося його привести, а богиня помсти так його прокляла, щоб усі жертви його не сходили йому з умасовісті. Куди він не повернеться, йому одно на думці, на очах: вбита краса життя.

А він, щоби забути свій злочин, мандрує, караючись, від села до села, від краю до краю, від моря до моря — завжди повертаючись у те саме місце. Та йому на умі постійно ним вбите життя, і він нічого більше не знає, крім одного свого злочину.

У своїй мандрівці покути де стане, там зараз йому ввижається завжди сей світ, який він знищив: гарний, цвітучий, повний життя і краси.

Він відтворює трупи своїх жертв, хоче їх воскресити, збудити до життя. Та дарма. З-під його вмілих пальців виходить лиш мертвечина. І все, що він творить з трудом, невидима рука затирає...

Так він каратиметься довіку, до суду, покутуючи свій злочин.

Чи не він це заходить до мене?

РІЗДВЯНА КАЗКА

I

В хаті Миколи пахне свіжоспеченим хлібом та всякими ласощами, що їх вариться на Святий Вечір. Вечеря, вже зварена, стоїть у печі. Тільки голубці ще відзиваються. Клекочуть, начеб розказували різдвяну казку всій страві.

Найстарша дочка Катерина порається біля печі. Підмазує її глиною, щоби була біленька й чиста у це велике свято. Щітка так і бігає в руках, бо спішити треба. Сумерки вже падають, зорі займаються, а тут ще й до вечері прибратися треба.

Миколиха зав'язана у нову хустку, на білій сорочці коралі, розчісує ясне, як льон, волосся наймолодшого сина.

— Катерино, ану не забудь ще з хати винести всі куделі й веретена. Гріх, щоби в таке велике свято качалася знадоба до роботи. Ой, велике свято! Стій же, Івасику, най тя вичешу файно! Ади, Христос родиться цієї ночі. І худобинка святкує... І всьой світ... А пташки полетіли святкувати аж у Вифлеєм... у святу землю...

— А він ще не вродився, мамо? — питає Івасик.

— Він уже давно вродився і все щороку родиться. То не так, як чоловік: раз вродився, раз вмер. Господь усе родиться, бо він такий чудесний, як світ. Ади, на землі все на зиму вмирає, а на весну знов родиться, тайна Господня.

— Ма', а кому то мала хлібина? — питає Івасик.

— То — колідник, для худібки. Завтра рано тато приведуть вола до хати, дамо йому поїсти з миски, де будемо скидати всяку страву; потім зложать йому колідник на ріг і поведуть назад до стайні. Там розділять решту страви і колідник між худобою.

— То збудіть мене рано! Я хочу видіти в хаті вола,— просить Івась.

— Е, то досвіта, ти не встанеш!

До хати увійшов Микола з дідухом і став коло дверей.

— Добрий вечір, газдо! — привітався.

— Дай, Боже, здоровля. З чим прийшов, діду? — спитала Миколиха.

— З житом, з пшеницею, всякою пашницею. Зі щастям, здоровлям та всяким добром! — відповів Микола.

— Так просимо, сідайте! — сказала Миколиха і показала рукою на почесне місце за столом.

Микола поставив дідуха в куті на лавці.

— Гей, чи вже готові? — звернувся до Миколихи і доньки.— Зірниця вже сходить.

Катерина ще раз оком кинула на вибілену піч, яка повагом розсілася в куті, уся вбирала в біле, ніби бабуса, а сама кинулася перебиратися та почепити коралі.

Мати поклала гребінь за дзеркало межі вікнами, а Івасик радо поскочив до котика, який, теж вичесаний, сидів на краю печі. Жмури́в очі, ніби дрімаючи, але пильно стеріг, що діється, бо прочував гостину.

В печі голубці вже сонним голосом закінчили свою казку. Вже тільки перериваний шепіт.

На столі, на сіні, застелений був обрус, лежав хліб та колідник, стояла свічка, лежали яблука й горіхи. Образи прибрані святочно, закосичені васильком і чатиною. Святі

з образів споглядали ласкаво на дари Божі на столі і на людей в хаті. Посередині на образі Христос “во ясліх”.

— А де Андрій? — спитав Микола.

— Ще десь чоботи чистить на завтра, бо йде з “царами”.

Вкінці надійшов Андрій, гарний тринадцятилітній хлопець. За ним всунувся до хати і пес Орішок, якого спустили у цей Свят-Вечір з ланцюга.

Всі стали навколішки, а Микола прочитав молитви.

Миколоха поставила на стіл пшеницю. Обоє з Миколою зачерли і метали до стелі на урожай і бджоли. Потім Микола відчинив вікно і кинув ще ложку пшениці на подвір’я та голосно крикнув:

— Прошу і вас, горобці, до вечері.

Це тому, аби літом горобці не спивали пшениці в полі.

Відтак засіли всі до стола. Мати подавала страви, яких ніхто не міг багато їсти. По пшениці йшли голубці, пироги, оселедці, варені з грибами, риба варена, борщ, горох колючий, каша з рижу та вар із сушених овочів. Потім ще яблука й горіхи.

З кожної страви, заки зачинали їсти, кидали по три ложки в окрему миску: то для худібки. Орішок і котик теж дістали кожної страви.

Вечеря йшла повагом. Говорили родичі, діти більше мовчали.

По вечері стало в хаті гамірно й весело. Катерина з Івасиком полізли під стіл на соломі.

— Гей, дівко, що ти там робиш? — спитала мати

— Полову! — відказувала Катерина, наслідуючи полення хопти.

— А що полеш?

— Ей, нема що! Лиш по хоптинці та по лободинці! — відповіла Катерина й вилізла з-під стола... Це знов, щоби

хопта не родилась.

Тепер Івась почав квокати. Та батько й мати сварили, що потому набереться квочок і не буде їх де дівати. І так всі кури квочуть.

— Може, не всі будемо за рік укупі,— говорив весело Микола, підморгуючи в сторону Катерини.

— Як Бог дасть! — підсміхнулася вдоволена Миколиха.

Почали колядувати. Микола поважно затягнув “Бог предвічний”, а всі помагали. По хаті розлився святочний настрій. Було любо і щасливо. Навіть святі на образах ніби повеселішали.

Прийшов сусідський парубок Олекса і помагав колядувати, але Катерина якось зніяковіла з приходом гостя.

Микола був до нього приязний, а він не спускав ока з Катерини, яка почала мити начиння і прибирати по вечері.

В хаті було гамірно й весело. Кожний розказував про своє. Андрій з Олексою йшов з “дарами”, тож були зайняті своїми ролями. Микола знов вибирався завтра вечером з церковними братами колядувати на церкву.

Довго тішилися вони цим радісним вечором, на який так кожний чекає цілий рік.

Івась не хотів вилізати з-під стола. Обнявши Орішка за шию, здрімався-таки під столом.

Миколиха збиралася ще з вечерею до родини.

Олекса, відходячи вже, шепнув Катерині якесь слово, від якого вона ще нижче опустила голову і всміхнулася.

Микола ще раз вийшов подивитися д’худобі, а Катерина стелила постіль. В хаті втихло. Свічка догоряла, кидаючи тіні на святих, які, здавалося, теж були потомлені й тихо дрімали на образах.

Вже всі спали, а Катерина ще довго молилася на колінах. Просила про щось Новорожденного.

Блимала скручена лампа, ждучи повороту газдині.

II

А за рік дав Господь знов дочекати Святого Вечора.

В хаті сумно. Миколиха порасться коло печі, а сльози її так і обливають.

Івасик дивиться на маму і згадує торішній Святий Вечір. Нема тата — пішов на війну нема Орішка— впав від московської кулі.

А там Христос знов родиться.

Він глянув на образи. І вони цього року не такі ясні й усміхнені, як торік. Христос “во ясліх” не такий.

— Мамо, а хто нам дідуха внесе? — питає Івась.— Нема тата...

— Ой, нема, сирото, нема! Вороги тяжкі вигадали війну! Пішов там тато і не знати, чи жис, чи гине — А сльози так і ллються з очей.

До хати ввійшов Андрій з дідухом.

— Добрий вечір вам! — привітав маму.

— Дай Боже здоровля...— відповіла Миколиха і слова більш не могла промовити, тільки рукою показала в кут. Андрій поставив дідуха в куті. Якось так маркітно стало в хаті... Щось неначе сідало в грудях. Залягла тиша. Здавалося, ніби під стелею розіпнув хтось великі чорні крила, які кинули холод до душі.

— Заслоняйте, діти, вікна. Пора вечеряти,— відозвалась мати.

Катерина і Андрій заслонили вікна подушками, бо москалі дали наказ, щоби вечорами не світити й не

ходити по селу. Стали до молитви, а самі плачуть, аж ридають. Один Андрій старався дочитати молитву спокійно.

Сумно стояв дідух у куті, сумно дивилися святі на бідну вечерю і в невеселі серця.

Вечеря йшла мовчки. Нікому не хотілося їсти. Малий Івась найбільше оказував охоти — решта зачерли по дві-три ложки і сиділи без слова. Миколиха не ткнула їди, всі сиділи задумані і задивлені кудись.

— І де то наші сироти? І де вони у нинішнє свято?.. Де тато, де Олекса?..— говорила шепотом, ніби до себе, Миколиха.

Катерина спустила нижче голову, а дівочі очі й личко мили сльози. По жнивах мало бути її весілля з Олексою. А то Бог зна, чи жиє він... Чи верне до неї... Ні тата, ні його... Ні чутки про них. Наче увесь світ вимер, тільки вони ще оставалися на горе...

Під білою сорочкою у грудях щось так наче шкробало, в горлі душило, в оці пекло...

І тихо сірим прядивом сунуть вони свої сирітські, святвечірні думки.

Нараз у сінешні двері постукали. Всі наче зі сну збудилися. Одне на одного дивились неспокійно оком... Кому з них вийти?

— Я йду...— шепнув Андрій.

— Хто там? — спитав.

— Добрі люди, відчиняйте і в хату прийміть зі Святим Вечором!

Андрій відчинив. Увійшли двоє солдатів.

— Здорові були, з празником Різдва Христового! — вітався один нашою мовою.

Другий за цей час хрестився на образи й сів на лавці.

Хатні були збентежені.

— Просимо до вечері! Подай, Катерино, що там ще лишилося,— говорила заклопотана Миколиха.— Нема в нас цього року ні що варити, ні не хочеться їсти. То, бувало... Тепер нема газди, нема нічого!

— Не журіться, мамуню, дасть Бог, вернеться. Ваш чоловік в здоровлю. Вже скоро кінець війні буде! — потішав солдат.

— Пан Біг би з вас говорив,— кланялась Миколиха.

Поставили вечерю. Солдати їли. І цей, що вмів по-нашому, весь час приговорював. Другий, москаль, умів тільки кілька слів. За нього говорив товариш.

— В нього, бачте, жінка й дитина, і він тужить за ними,— пояснював хатнім.— Чого ти, брате, не журися!

Москаль не слухав розмови, тільки сидів мовчки, задуманий.

— Ну, що ж ти, відданице, сумна? — звернувся наш до Катерини.— Хлопець пішов на війну? Верне! А не верне — другий буде. І я дівчину лишив. Що ж порадимо? Треба терпіти і миритися. Але надіятися самому на себе, на свої сили. Чей же скінчиться біда!

Катерина не відповідала нічого, тільки голову спустила.

— О другій Матці мало бути весілля,— відозвалася Миколиха.— Так що ж, пішов на війну, і Бог зна, як обернеться...

Українець не змовкав. Аж у хаті повеселішало.

Розказував про Україну, про господарку, урожаї, звичаї, про козаків та багатства України.

Всі на хвилю забули про свій сум, так заслухалися у цю різдвяну казку. Аж на душі полегшало від його палкої мови.

— Що з того! І велика, і багата,— ба, безталанна, мов багацька донька, що долі не має. Та прийде час і її долі. Визволимо її, і вона стане нарівні між другими. Правда,

парубче? — звернувся до Андрія.— Поїдемо на вороних конях з лискучою зброєю визволяти багацьку, безталанну доньку? — І сміявся своїм молодим, здоровим сміхом.

Андрієві мова його дуже припала до вподоби. Не наслухатися, що він розкажує... Мов у срібний дзвінок дзвонить. І про минуле, і про будуче, і про багацьку, безталанну доньку... От гарна казка!

— Ну, нам, товаришу, пора! Вам дякуємо за хліб, за сіль, за вечерю та що прийняли нас, сиріт, у свою хату в цей вечір! Великий Святий Вечір! Сьогодні усе зло пропадає, і стають, мов брати рідні, бодай на цих кілька годин. А ти, молодче, не забудь за мою різдвяну казку.

Андрій підсміхнувся. Він рад би вже й сьогодні їхати по неї — так йому різдвяна казка припала до душі.

Солдати вийшли.

В хаті запанувала мовчанка. Кожний думав про своє: Миколиха про Миколу, Катерина про Олексу, а Андрій про багацьку безталанну дочку.

Тиша, аж в ухах дзвонить, та все-таки щось погідне залигло з різдвяної казки.

III

А за чотири роки був знов Святий Вечір.

Цим разом у хаті весело. Микола по-старому виніс дідуха і привітав свою челядь газдівськими словами, як перед п'яти роками.

Івасик помагав татові в господарці. Миколиха з Катериною поралися біля печі.

Святі з образів дивилися весело. Вони, попри васильок і чатиння, були закосичені ще й жовто-блакитними хоруговками. І в колідник Івась заложив таку хоруговку,

хоч мати сварила, що гріх “колоти” хліб.

— Вже би сідати до вечері, а хлопців нема,— відозвався Микола.— Може, не прийдуть?

— Писав Олекса, що напевно будуть,— відозвалася Катерина.

— Та що з того? І Андрій писав.— відповів отець.— Та чи будуть?

— Тож не знати, чи чекати на них? — відозвалася мати.

— Ще трохи, мамунцю! — просила Катерина.— А то б їм прикро було, якби прийшли вже по вечері.

Івасик переглядав книжки, які зичив в учительки.

— Що ти там вже цілий день дивишся у ті книжки, Івасю? — почала мати.— Гріх на Святий Вечір всяке читати. Христос родиться цієї ночі...

— Читати, мамо, не є ніколи гріхом! Чекайте, як у свята вам голосно прочитаю. І відорватися не можна: здається, що не їв би і не спав. Так цікаво пише. Чекайте, як я вам прочитаю, як то брат їхав шукати за сестрою або як молодий Сагайдачний їздив у світі.

— От то й є! Андрій читав, читав, та й дочитався! Наперся до війська, хоч ще йому клас не було. А читав та читав,— говорила мати.

— Ой мамо, я би сам поїхав, щоби трохи більший...— почав несміло Івась.

— Ади, вже й тебе там треба,— відозвалася мати, хоч в душі горда була за своїх синів.

— Ти в мене парубок! — радів батько.— Йшов би вже до війська.

У двері хтось постукав. Ввійшло двоє січових стрільців. Це були Андрій й Олекса.

— От і наші жовніри,— говорив батько.

— Христос родився на Україні! — віталися хлопці.

— Славіте, славіте! — відповідав радий Микола.

Ціла хата загомоніла веселим гамором. Хлопці віталися, мати на radoщах плакала, побачивши свого Андрія в однострої. Як йому до лиця!

— Чи надовго, хлопці? — питав батько.

— На два дні тільки, тату.

— Приїхали, щоб вас побачити,— відозвався Олекса.— Набрати між своїми сил до трудів і всіх дома потішити.

— Ну, вечеря. Просимо сідати. Просимо! — запрошував Микола.

Катерина не спускала ока з Олекси. Який він гарний, стрункий!..

Святі з-поміж жовто-блакитних хоруговок дивилися на веселі лиця жовнірів. Христос “во ясліх”, здавалося, благословив їх.

— Розкажуй, сину, як там? — цікавився батько.— Як воюєте?

— Славно, тату! — захоплювався Андрій.

І один наперед другого почали розказувати, де були й що бачили. Івась не спускав очей з хлопців. Поїдав їх слова, очі блищали, лиця горіли.

— Визволяємо багацьку безталанну доньку,— говорив Андрій.— Чи пам’ятаєте, мамо, цей сумний Святий Вечір, перший без тата? Прийшло двоє солдатів на вечерю. Ох, як сумно було! Ми не знали, де тато і Олекса, чи живуть. А тут прийшов солдат-українець з Великої України. І розказував нам різдвяну казку про безталанну багацьку доньку. Я вже тоді поставив собі йти до війська, як тільки буде мож. Ще щось два рази говорив з тим українцем. Потім виїхали зі села. Той говорив, як у дзвін дзвонив. Потому почав я читати книжки. Найбільше мені подобалися письма Андрія Чайковського. Читаєш і забуваєш, що жиєш, де ти і що з тобою.

Здається тобі, що летиш степами, що визволяєш братів з неволі, що б'єшся з турками і татарами, що шукаєш за сестрою в ясірі!.. Ох, то вам читання!

Івась, вдоволений, підсміхався.

— Та то Івась тепер з тими книжками возиться,— розказував батько.— Не знати, чи жиє ще той Андрій Чайковський. Як жиє, то дай йому, Боже, здоровля за такі письма...

— О, той пише, як жаром сипле...— відозвався Олекса.

— Івась і нині казав, що йшов би на війну,— почала мати.

Івась зніжковів і застидався.

Олекса з Катериною перешіптувалися...

— Ну, діти! — почав батько.— Пора ваше діло кінчати. Тепер дасте на заповіти, а потому приїдеш, Олексо, і звінчаємо вас. Чекаєте вже шість років!

Обоє підсміхнулися, раді.

— А ми ще й не колядували. Заговорилися, чи, властиво, заслухалися і забули! — сказав Микола і почав “Бог предвічний”.

Відтак пішли інші коляди, і по хаті молодими, чистими голосами котилося прохання:

*Глянь оком щирим, о Божий Сину,
На нашу землю, на Україну...*

Івасик глянув на Христа “во ясліх”, і йому здавалося, що він дуже щиро глянув на українську родину при святій вечері.

Та розмови знов почалися і простяглися довго в ніч. Пливли гарячі, палкі оповідання, повні глибокої віри в гарне майбутнє. Гарячим полум'ям били вони у такі молоді душі, як Івасика, а розігрівали такі, як у Миколи.

Вливали бадьорість, а надія зеленим барвінком обплітала душі.

Христос воплотився, а різдвяна казка теж справдилася й ожила.

WARUM?

**Присвячую
щирому другові Михайлові**

Ніч.

Опалеві мряки оповили прозорою легкою тканиною сонне село. Природа розстеляє цей срібнотканий завій мистецькою рукою; тче його в різноманітні узори; прикриває, розвиває, ухилює... і творить чудову гармонію, зливаючи водне ніжні рубці мряки та грубі зариси дерев і хат. Усе, розхвильоване віддихом ночі, прикидається неземним, дивним. Каскад хвиль місячного сяйва обливає усе сріблом.

Грізно здіймаються зариси залізничного моста. Високі луки сплелися залізними руками, стоять немовби не поборимі ніякою силою.

На мості варта. Ходять жовніри там і назад — кілометр від них повзає ворог по землі, підкрадаючись.

* * *

Йому не хочеться ні вартити, ні ворогів бити, ні війни... Роздумує, за що вони поневіряються, за що один одного убивають?.. За що?.. І чим вони вороги собі?

Сперся на кріс, дивиться на бистру воду ріки. Спомини гомоном б'ються в душі.

Мав стареньку матір і був музикою. Всіх людей на світі

кохав, а тепер кажуть йому їх ненавидіти. Чому й за що? Він не знає.

Пригадує свій виїзд. Старенька плаче, побивається, він заспокоює її, що нікого не вб'є. Він їм розкаже, що це не в його силі, проти його переконань... Він верне!..

На прощання ще заграє. Під руки підпадає “Warum?”. І дивно: скільки разів не грав цей улюблений твір, все щось не розумів у нім, все щось виходило неясного. Днесь зрозумів вповні цей болючий сумнів, який покутою душі товчеться у творі музичнім — який ставав питанням без відповіді. Днесь зрозумів його...

З останнім акордом в душі виїхав на війну, вбивати людей...

Вода мерехтить золотом в сяйві місяця... шумить музикою... дрижить, повна життя, руху, співу шумлячих хвиль.

З-над берега здіймаються ясні, непрозорі опарі, клубляться, долітають...

Золоті струни розтягнені, невидимі, павутинні руки чийсь грають на них...

Задрижали струни могутнім акордом... мерехтить золото, шумить пісня, творена невидимим, але могутнім митцем...

Б'ють акорди — немов хвилі об камінь.

Понад берегом тіні... В довгих білих одягах хилитаються під такт музики... дивний, незнаний танець!..

Ніжно, ніжно пливе акорд, вколисує, пестить душу... падає у ню сумним промінням місяця... Місяць заслуханий в цю пісню, яку зродила душа великого поета-музики під враженням його тьмяно-сумного світла... Його мертве, без руху, лице задивлене, заслухане у власний шепіт... Акорд, акорд... сильно... й знов пливе тихо й ніжно, як місяць по небі...

Дрижать струни золотії, мерехтить золото, шумить пісня...

Неяди виходять зі своїх водяних палат. З їх шат кануть перли... Одіж стелиться... І вони заслухані...

Що це? Що це?

Він добачає, як з прибережних кущів-мряк вихиляється лице з буйним волосом... Довгі, мрячні пальці ніжно дотикають струн золотих, і тони беруться місячним сяйвом...

* * *

Mondscheinsonate*.

Безпритомним жовнярем стрясає товариш:

— Не спи! Кара смерті на позиції. Ворог підповз. Ворог... війна... Опритомнів.

Так це була брехня? Лють охоплює його серце, сам не знає на кого чи на що?! Йому страшенно хочеться стрілити в сторону місяця, у це цинічне, бездушне лице... яке вміє гадюкою оповити серце-душу, влити отруту, а сам завжди спокійний, зрівноважений...

“Ворог підповз... можна би...” — чує якийсь пекучий шепіт.

Чи це місяць, цей сатрап, нашіптує?

Паф, паф, паф... Що це? Чого? До кого стріляють і за що? До ворога?.. А чим він ворог мені?.. Чим? — питає втомлена душа. — Може, й він перед хвилиною слухав, як і я, пісню місячного сяйва, яку зродила душа великого митця...

Відходить, відвертається, не хоче бачити брехні яка є правдою...

* Місячна соната (нім.).

Близько моста стоїть велике господарство. Збіг, щоби купити дещо, покріпитися. В вухах дзвенять йому могутні акорди нічної пісні, в душі любов до вселенної, прекрасної, позолоченої сходячим сонечком.

“Поклін тобі, ясне! Бач, як ти усміхаєшся весело! Ти кохаєш світ, правда, кохаєш?.. І я кохаю...”

А в душі йому дзвенить: “Warum?” — могутні акорди знаку питань без відповіді!.. В хаті дві сестри. Трьох братів забрали їм рік тому до криміналу, бо за землю вбили сусіда...

Чимборше вертає та думає, що це за дивовижа.

Брати ці в криміналі — за що? Що видали “війну святу” за землю сусідові... А вони — що роблять? Вбивають один одного також — за землю. Чому ж їх не беруть до криміналу, не судять, не вішають — коли вони убивці! Чому ж їх благословлять ще хрестом святим на “святую справу”, коли тамтих трьох запроторили в кримінал, славили убійниками — а вони, а їх?.. Кидається на землю у м’яку траву й з розпукою в серці кричить:

— Боже, Боже! Де ти, великий добрий Боже? Де правда — де брехня? Де край одному — початок другому?!

Конвульсивно стискає руки, рве одіж... Бореться сам зі собою, проти всіх... Безсильний!

Лежить довго безповорушно... а сонце гладить його розпалену голову, а пісня мешканців трав буйних колише зболілу душу.

Невидима оркестра грає... Сотки музик... вслухується... приходять до себе, розрізняє акорди дурові, мольові... Дрібонькі мушки взяли віолін і так згідно, гармонійно грають: питання без відповіді.

Цвіркуні беруть акорди сміло, ясно... так і вичувається могутність, бунт душі проти таємності життя...

“Warum?.. Warum?..”— плаче в цілм світі трав.

Душа музики вслухається, чи не знайде фальшивої ноти, фальшивого тону... та ні! Природа не помиляється, фальші в тонах у неї немає...

І він розуміє вповні душу автора твору музичного.

На світі творилось діло знищення і лукавства. Під чорною опоною ночі творились грішні, святотатські діла.

Громи гармат, кріси машинові... шум битви. Братня рука справляє кріс у груди брата, братня кров скроплює одіж братню... Стривожений, безсильний стоїть жовнір-музика на варті.

Серце тривожно б'ється у грудях, душа мліє:

“Боже великий, добрий Боже, де ти дівся? Зішли сонце, розжени пільму ночі, нехай брат брата побачить!”

Ранок. Надворі чудово, тихо... Гори будяться, ще сонні стоять супроти сонечка, закутані в серпанок мряки ранньої.

Виглянуло сонечко ясне, супокійне, вливаючи в душу тишину. Немов вітає усіх і усе: “Мир з вами!”.

Хрести ясні, блищать білизнаю своєю на тлі гарного пейзажу гірського. Тиша... Та люба тиша по страшній бурхливій ночі.

Природа грає симфонію поєднання.

Гамір життя зливається з шумом ріки, співом пташок і надією в душі...

Краса й правда беруть скипетр панування у свої святі руки.

Брехня, сумніви беруться мрякою... Христос уноситься над землею.

* * *

І знов серце мліє, душа корчиться, шукає Бога...

Понад голови блудячи, літають кулі, земля здригається

від страху, що найдосконаліші створіння Божі створили на землі царство чорного бога — пекло, поклонилися йому, виповнюючи заповідь його.

Гори купаються у мрячних заслонах, щоби не бачити, не чути...

Закипіло життя, полилося повним струменем.

Знов гуркоче грім гармат... кріс машиновий сіє смерть... Клуби диму, куряви, запах крові. Крики — дикі, які підносять жреці Сатани, приносячи в жертву все, чого бажає цей страшний володар.

З високого залізного моста все видно. Скалубинками колеться серце йому... Він кричить німим болем, та голос його душі беззвучний...

“Брате мій! Чому не жахає тебе кров, яка спливає краплинками по одіжці твоєї? Це братня кров!”

Це не кров... Це рубіни-коралі дорогоцінні, які здобути треба!..

Чому твоє серце не здригнеться на всі сльози, вилляні страшної ночі?

Це перли-самоцвіти, що манять око!

А стогони всі, зойки братні?.. Брате мій, чи чуєш їх?

Це музика, яка наповнює душу людську чимось солодким до дальшого “вперед” на криваве діло! Брате мій, не топчи трупа братнього!

Боже мій, Боже, безсильний Боже!.. А я, люди, так люблю вас!

Безпритомно паде людина. Його несуть до найближчої хати, де дві сестри і троє братів-убійників у криміналі.

* * *

І сниться хворому жовнярові-музиці, що він стоїть перед прегарною, райдужного цвіту брамою-луком— до

іншого світу. Там усі люди мають Бога не в небі, а в серцях, там Христос не з каміння, а живий між ними, й заповідь його велика свята панує над усім — живе!

Таємний голос шепотів: “Прийдіть до мене всі! Світ великий і гарний! А вам, нужденні створіння, мало його? Розійдіться усі, побачите, що місце й добро буде. Підійміть ваші душі високо, як лук цієї брами, й побачите, яке діло ви творите...”

Душа клониться, радіє, летить кудись...

Та слова переходять без гомону. Знов громи гармат будять хвору душу, приводять до пам’яті дійсність.

Знов куряви, кров і смерть...

Никне брама-райдуга зі своїм барвним цвітом, зникають рамена, які з любов’ю простяглись до світу, обіцяючи рай...

Хвора душа молодого музики терпіла любов’ю і безрадістю супроти світу та його дивних, незрозумілих, суперечливих правил...

“Warum... ach warum?” — чує вухо його...

Над ним похиляється голова, оповита срібною опоною, гладить його...

Це мати? Чому ти прийшла сюди у це пекло? Чому, моя добра, свята нене! Бач, яке твориться... Бач, скільки брехні... Тікай відси!

Тікай! Ходімо... Ходімо удвох, далеко від цієї брехні, яку творять люди...

“А однак, нене, я люблю їх... Я люблю цілий світ...”

І сниться йому чудовий сон... Усе так гарно зеленіє, квіти цвітуть, пташки співають... Усяка музика відзивається — лиш людської мови немає...

Та йому не тужно за нею. Вона така брехлива! Стільки зла..

А ці дерева шумлять якусь стару, відвічну правду, ці

пташки співають правдиву пісню, що їх маленьке серденько вчуває,— квіти... А десь з далекого обрію гамір людей і питання: “Warum?”.

* * *

Люди кєрєаві цілу ніч пливли по небозводі — гасли звізди. За землю, за пісок, за камінь, за траву — падало життя людей!

І кому вони покорилися, якій силі? Хто смів душі людській розказати ненавидіти — й вона ненавиділа; вбивати — й вона вбивала; класти своє життя за щось безіменне — й мільйони людей кидало на великий жертовник якогось страшного бога молоде життя, здоров'я, існування своє і многих одиниць... Лахміттям падали найдорожчі скарби людської душі й тіла до ніг когось страшного, безіменного, якого однаково ж усі слухали, якому мовчки корилися.

В душі молодого жовняра-музики жєврїє бунт. Чому й для чого? Де той “він”, який сміє розказувати душі людській? Проти “нього”, проти “нього” — усі станьмо, як один! Тут нам допоможе великий, добрий Бог... Тут Христос уділить благословення, це буде війна за “святую справу”!!!

Держали бойову лінію. Над ними розривалися шрапнелі, сіючи гради кульок, землі та каміння. Лежали тихо, пригорнувшись до матері-землиці... підсуваючись поволі до ворога...

Розпаленим лицем припав до землі й молився:

“Зійди, Христе! Зійди, утихомир бурю своїми святими руками! Уздорови засліплених, зішли на людей свою владу, благодать любові ближнього! Рятуй нас, Христе, рятуй!”.

Попри вухо задзвеніла кулька.

Прийшов до землі з болючим серцем і вслухувався у музику літаючих куль — був безсилий.

Музика... Літають кулі, грають якусь незнану симфонію смерті...

Pizzicato... Furioso... grave... con fuoco... — немов порушувані арфи. Сопілки... трембіта... Симфонія... ах, симфонія поєднання...

Апатія сповиває душу — вона відривається, летить кудись до країни будуччини... Дзвенить летюча кулька, проймаючим свистом... glisando... Сумний акорд впалого шрапнеля вмирав в недалеких корчах... Людські стогони неясні видобуваються, ніби з-під землі, рвучи нутро. То знов ніжними звуками летючі кулі пестять душу... Лагідний посвист...

Голова крутиться, думка неясна...

Шум лету залізного птаха зрівноважений... без тіні сумніву. Він знає своє завдання!

І це все несе смерть людям. І за що? За що? Його душу стрясає безмежний біль... В мозку пече, в нутрі здійснюється бунт. Рятувати! Ах, рятувати всіх... Він ненавидить все на світі, що проти правди й заповіді Христа... великої заповіді: люби ближнього! А війна... Свист... Зойк...

Душа його кричить мовчанкою, серце шматує, від вуха відбивається дикий, іронічний сміх... Це життя кепкує над людьми!

Паде, розпалений, чолом б'є до землі, покритої холодною росою майської ночі... В кущах за ним лящить соловей..

— Люди, я люблю вас! — кричить він, мов божевільний, зриваючись. Блудна кулька летить...

Впав горілиць — без життя.

Біла тінь нахилиється, дотикає ніжною рукою серце — воно мовкне... Перестає боліти... Легким цілунком замикає погасаючі очі, бере душу в мрячну опону й зникає... Білим саваном стелить. Легкий усміх прикрасив уста його, й немов завмерло на них питання: “Warum?”.

* * *

Довкола стеляться дими й мряки. Дощик росив, гори курилися.

На полі битви поспіх. Копають ями для полеглих.

Де хто впав — там ховають.

Йому під кущами стелять чорну постіль вічного супокою.

Лопати дзвенять скаргою без слів — а в шумі викиданої землі чути виразно: “Warum? Warum? Warum?”...

Спочив молодий мученик...

В кущах співав соловей, а хвилі ріки грали марш похоронний для приятелів і ворогів. Це була пісня побіди поєднання людських душ і стремлінь, визволених з тісних пут земного життя...

Природа своїми слізьми змивала провини людства, жорстокості життя і брехливості світу... А в душі гомоніла пісня будучого.

Май 1915 р.

ДЗВОНИ

Посвячую в рік ювілейний
Вп. Ользі Кобилянській

I

Задзвонили... Заплакали, а кожний зокрема.

По черзі пробували, наслухували... Кожний з них скаржився, розказував... Може, своє життя, може, що бачив за десятки літ! Та їм, чужим людям,— байдуже... Запав засуд забрати всіх з їх рідних місць і вивезти у далекий світ.

Пронісся понад селом лебединий спів дзвонів. Гомін грає на теплих променях весняного сонечка, летить у поля, топиться у бистрих хвилях Стрия губиться в горах.

Галич була збентежена цією роботою. Не виділи тут нікого, крім старого дзвонаря. Нині йшли попереду незнайомі, а дзвонар на самім кінці з похиленою головою.

Знімали найбільший дзвін. Гордо держався він у завісах, його рвали — він кричав та скрипів, але не давався.

Легка дрож жаху пронизує товаришів... І коли він стогне, скрипить — вони лише ледве чутним гомоном боліють... Подався, вирвали з коренем... Застогнав — і замовк... Лише серце вдарило в крису, й пронісся останній зойк розпуки й болю... Літа, довгі літа служив людям і був приємний усім в радісні святкові хвилини, і в годинах смутку був вірним товаришем... Нині лежав горілиць, звернений невидимою силою в руках сліпої юрби.

Дзвонар стояв стривожений, в розпуці, на віях тремтіли сльози... Гайвороння сиділо мовчки на вершках старих дерев.

Взялися до меншого дзвона. Цей — недовго опирався. Застогнав — серденько вдарило тихо об крису й змовкло. Лежав коло великого...

Третій дзвін не давався. Чому так легко піддатися тій демонській силі... Хто приказує? Десятки літ служив... А тепер? Хто скличе людей до церкви, хто задзвонить радісне “Христос воскрес” людям за три дні... Мале серденько товчеться по крисах, сумні звуки скликають людей на поміч... Ніхто не йде... Друже дзвонаре, й ти безрадний?

Піддався, опинився коло товаришів на землі...

Четвертий, найменший,— висів ще. Пробували голос, дзвонили нечистими, грішними руками...

Старий приятель крізь сльози почав благати, щоб залишили його — хоч одного... Гладив ніжно дзвони, просив в них прощення за велику, страшну справу... За непоповнену ним кривду...

Малий дзвін залишився. Залишили його мов на глум... Нехай він один грає цю симфонію яку вони грали вчотирьох, нехай один... Та ні, він хіба зможе тепер заграти їм сумної, похоронної... Жалібною віднині він лиш співатиме... Лише жалібною...

Поклали дзвони, як мерців, на віз і вивезли з села.

Старий дзвонар вивозив їх.

II

Ніхто не тямив його народин і коли завис високо на мурованій дзвіниці міської церкви. Крізь вікна мав отвертий світ на всі чотири сторони — й не спускав чужого ока зі свого пануючого овиду. Сотки літ займав почесне становище й тішився пошаною і славою.

Знав всіх від малого. Мав чудодійну силу промовляти

до них. Своїм голосом вливав у зболілі серця потіху та відраду. Смуток умів своїм чарівним гомоном розірвати, грішникам умів промовляти до серця. Його голос рвав їм совість, вдирався незначно в тайни душі й шептав... Розривав на атоми їх твердість і топив грішні серця мов віск, як закрався до них... Топив злі думки на сльози. Коли прощав кого, виряджав у вічну дорогу, то ридав, голосив... А знов у радісні хвили — так весело, ніжно плив його голос... В серці будилось щось гарне, відрадне... Всі акорди в душі відповідали йому відгомоном — погордою.

Чудо. Дзвін цей зжився з людьми в усіх хвилях їх життя, плакав з ними й тішився — та все його чуйне серце гляділо крізь вікна, на всі чотири сторони світу.

Та настала велика зміна. Крізь свої вікна бачив він незвичайний рух, небуденні події... Проминали безслідно одні по других, про дзвін забували зовсім. Днями й тижнями він мовчав.

Настали знов кращі часи. Віджив наш дзвін, голосить, гомонить — та людські серця заскорузли чи закам'яніли? Не слухають його, а може, й послухали б, та не розуміють. Такі грішні стали люди, що Бог відібрав їм ласку розуміти слово — науку, чистого серця дзвона. На високу вежу дзвіниці зліталось гуртками чорне вороння — довкола пахло кров'ю.

Безголов'я доходило до божевільних вершин. Для людей не стало ніяких святощів. Все вступило у темряву гріха, й те, чому колись поклонялися, тепер топтали ногами. Люди стали глухі, а їх слух вводив у такий блуд, що, де був плач та зойк, — вони чули музику...

Корчився дзвін з болю, а його голос у нічній душі не знаходив відгону...

І на нього простягли святотатську руку. Знав з крякання чорного ворона, що діється, — до чого люди ужили святих

дзвонів. Побачив жовнірів, що йшли до нього. Встид і біль корчили серце. Оглядали його, мов буденну річ, і зажурилися, що через свій тягар представляв трудність, щоби його знесли надолину. Вкінці вирішили його викинути через вікно.

Плакало серце дзвона, а людські серця були спокійні. Довершили свого діла. Люди були глухі — їм треба гуку гармат, щоби почути й зрозуміти, треба крові й вбивства, щоби побачити,— на все інше були глухі й сліпі.

Подвір'я під дзвіницею природа встелила смертним саваном, на яким мав спочити дзвін.

III

Його звали “дзвінок”. Малий, а голос, голос чудний, чистий, мелодійний. Був це приятель дітвори — шкільний дзвінок. Від літ висів високо, гордо позирав кругом себе та зазиравав крізь вікна в школу.

Вмів говорити, та говорив не язиком, лиш серцем. Буває, рано вже голосить, кличе дітвору, нагадує школу — а дітвора летить, летить, мов метелики... Різної величини, різної барви. Говорив одним голосом, а кожний розумів його по-своєму. Почує пильний голос — ого, вже в пам'яті стає школа, наука... Біжить, спішить борше. Лінивому причувається глумливий голос: “Лінивий, лінивий...”. В душі щось журить його, щось будиться в серці: жаль чи встид, може...

І любили його діти — страх як любили. Годинами приходили борше — лиш би “сигнувати”... І який гордий був цей, якому припала честь тягнути за шнурок,— а інші стояли гуртком і ока не зводили з дзвінка, який, свобідно, високо виколисуєчись, видавав гарні, веселі звуки.

Та нагло все змінилося. Надійшла осінь вже, а він

стоїть забутий... Мовчить. Не йде дівтора, не кличе він її... Ніхто й не дума про нього... Ніхто уваги не звертає. Шнур урваний... Мовчить... Хіба часом чужі йому люди припинають коні до стовпа.

Знов настали ясні дні для дзвінка. Знов рух... Дали новий шнур — знов за його покликом летять метелики, рояться гомонять... А він їх усіх-усіх знає, і вони до нього з повною почесною і любов'ю.

Та одного сумного осіннього дня настала зміна.

Під дзвінком з'явився жовнір і почав його оглядати...

А дзвінок і цього ранку скликав дівтору, та дивно: з появою жовніра змінилися слова його серця. Жалібно дзвонив, говорив, прочув свій кінець. Пращав дівтору... Пращав усіх... Його забирали у незнаний світ... В голосі пробивався сум, він дзвонив крізь сльози...

Принесли драбину й почали знімати. Стогнав, не даючись... Стогнав уриваним голосом... Застрашені діти приперлися до стіни й німо дивилися, як забирали їм приятеля..

Кинули об землю.

Судороги перейшли малі душі... Чому? Нащо?

Острахом наповнювалися молоді серденька перед немилосердною грубою силою, супроти якої нічого не може остоятися.

Дрібні-рясні сльози зросили личка. А дзвінок їхав у неznані світи... Чи задзвонить коли... Чи скличе дівтору-метеликів до себе?

Хіба кулькою задзвонить жовнірові коло вуха, хіба скличе гайвороння на довершення свого діла.

Листопад 1917 р.

БІДНА ТАНЯ

Відколи тямилася себе, служить. З діточих літ то тільки й споминів, що бачить, як хтось лежить на лаві. Такий жовтий... Очі затулені... Якісь люди сходяться... Решта то все покриває забуття.

Друга хвилина з діточого життя: у зимовий морозний день хтось несе її на плечах далеко і довго. Відтак тепла хата, двоє дітей... Одно ще лежало в колисці... І знов все пропадає.

Як підросла, то все була в чужих. Служила. Казали, що як мала п'ять років, то прийшла “на службу” бавити дитину. І було їй добре, бо не знала, чи може бути краще. Вставала рано і гонила гуси. Відтак бавила дитину і робила всячину, що казали. Зимою дерла пір'я і лушила квасоллю.

Та найрадше пасла гуси. Ранком жене їх за село. Насупроти велике, ясне колесо сонця. Наче дукач, завішений між червоними кораллями. Так сміється... Трава вкрита скляними пацьорками. Жаль тільки, що за найменшим дотиком розбиваються.

Гуси йдуть по дорозі, розмовляють, а може, й сваряться. Не розбереш! А вже не дай, Боже, пострічатись з чужими. Така ворожнеча, що Господи! Сваряться, мерзять одна другу, а то й до бійки беруться! Але зразу так і видно, що її гуси найрозумніші. Всі мовкнуть, а вони ще мають слово... Так, її гуси дуже розумні! Вона так їх любить, ці свої гусочки... Вони такі близькі, свої її сирітському серцю... Йдуть повагом своїми рожевими лопатками, витягають гнучкі шиї, і в нічиїх гусей таких очей немає.

Гуси йдуть поволі, Таня за ними й думає: чому то в мене нема ні мами, ні тата... Усюди всі діти мають і тата, і

маму, а в мене їх нема... Може, і не було ніколи. Ні хати нема, де вони жили б. І тоненькою нотою дзвенить у сирітському серці пісня:

*Ой у полю на Поділля квіточка синенька,
А у світі найдорожча — то мати рідненька.
Ой у житі на Поділля цих квіток багато,
Ніхто не є такий, як рідненький тато.
А сирітка пасе гуси і тужить піснями:
Чому в мене, сиротини, ні тата, ні мами!*

Скаржиться, питає широких просторів та буйного вітру і сизої зозулі. Та ніхто не може потішити сирітського серця.

“І відки я взялася у своїх газдів? — думає. — Ах, коли б кого спитати...”

Та не було в кого питати, та не про свій рід... Та звідки вона взялася. Несміла була! Не сміє спитати, а ніхто їй не каже про це. Як прижене гуси, спитає газдині. Гуси пасуться, скубуть траву і щось між собою розмовляють, гегочуть, розказують. А он ця біла витягне шию, загегоче, злопає крилами, і голосне “гс-гс” лунає. Гегне — і, немов злісна, вириває траву гострим дзьобом, а другі скубуть траву спокійно... Здається, насварила за щось на них, коли мовчать.

Гуси пасуться, гомонять собі, а бідна Таня дивиться на небо, яке воно синє-синє. Та де не взялася біла хмаринка. Кучерява така, наче біле ягнятко, і вже, бач, по цілому небі порозкидані хмаринки. Одні стеляться барвінковими листками спокійно, гладко. Другі кучерявляться м’яткою і косичать небо. А он ці ніби білі ангельські крильця... Може, і погубили їх ангели, тікаючи перед чорною хмарою... Та ось все пропадає: косиці, крила і посеред неба остала тільки сама-одна хмаринка... Пливе, пливе...

Змінюється... Показується голова, лапки ростуть в долину. Хмарка витягується... Ого, вже не баранчик, а дівчина! Висока, струнка, вся в білому. О, о — підносить руку і йде. Рука чимраз росте вгору, а ніг немає вже. Все якось зливається... З дівчини вже старии дідусь! Борода довга-предовга, палиця в руках... Цей дідусь наводить на неї страх Та ось біля дідуса береси багато народу різного... Помішались собою, що й не розбереш нічого... І це відпливає, відходить, хоч ніг і не слідно! Диво!

Часом на небі здвигаються височезні гори, ніби зі снігу... Ось-ось звальяться на землю... Як страшно! Таню огортає тривога... Вона замикає очі і хилить лице до землі. А вже найгірше її лякають чорні хмари з червоною половою. Тоді вона, йдучи додому, дрижала зі страху і затуляла очі... І чого воно таке страшне, чорне, ще й горить, таке лячне... Плакати хочеться.

Спішіться Таня додому, а гуси так поволі ідуть... А мають крила! Лиш би злетіти — і вже дома! А вона би за ними, за ними... Так ні! Ліниво йдуть... А їй спішіться і хочеться швидше додому, щоби вже раз знати про те, про що вона все думає, що її так мучить... То диво! Чим була ближче додому, тим більше находила на неї тривога... Як це так, ставати з газдинею до розмови! Чогось лячно... Але треба конче!.. Та коли вже була на подвір'ї, то нападала на неї несмілість і страх... Свої сирітські думи погубила, і вже не було про що питати.

Час минав, нічого не змінювалось. Літом пасла гуси, зимою лушила квасоллю або дерла пір'я. Слухала, що в хаті говорять, а сама все мовчить. Слухає, але за своїми думками нічого не чує. Завсідги задумана, сумна, самотня.

Часом знов виринає цей далекий спомин: на лаві лежить мерлець, такий жовтий... А хтось їй каже: "Тато!"

Картина чимраз захоплює діточу душу, вселяється... А вона така спрагнена цього спомину, як гаряча земля дощу. В неї інших споминів немає... Тільки цей один... Але від нього їй ставало легше: була певна, що колись був в неї тато, але вмер, колись давно-давно... І в душі родилось прив'язання до мертвого, незнаного тата, і щось гріло душу... Тато! Вмерлий, та все тато! Якось стає вірадрніше... Хтось рідний був!

Любила зимові дні і вечори. Хата повна гамору та шуму веретен. Шумлять, ніби вода в потічку... Тільки що вода зітхає, а веретено тільки шумить... Бджілкою бринить і нитку звиває... Таня слухає шум веретен, але дивиться у свій світ.

Або лущить квасолю. У своїй ще діточій уяві не бачить квасолі, а цілий звіриний світ. Он ця чорненька квасолька — це барани чорні, кудлаті. Біленькі — це гусочки. А он ця жовта із синім очком — це “милосердна” квасолька. Нічого нема, тільки одне сумне очко. Червоні та красі квасольки — це воли і корови. Вона їх доганяє у купку, в думці розмовляє з ними. Часом котресь відіб'ється від гурту, біжить... Котиться... Чекай, баранчику, не туди! Схоплюється і заганяє буйного барана до гурту. Найкраще вправуються воли і корови, вони не тікають нікуди... А стадо все зростає більше і більше. Аж любо глянути!

Або дре пір'я. Надворі мете білими сніжинками— пухом, доразу таким, який в неї в жменьці... З-під її пальчиків падають м'які сніжинки. Пух береться інеєм і осідає на голові, одязі, часом аж холодно від тих сніжинок, рука костеніє... То знов вибіжить надвір, а тут так тепло-тепло від пір'я-пуху, що криє цілий світ... Усе гріє!

А веретена шумлять. Хтось щось розказує, Таня не має

часу на чуже, бо в неї стільки своїх думок! До літа не передумаєш! А там літо, сонце, голубе небо, зелена трава і — її приятелі гуси!

Сирітським думкам кінця немає!

В СУДІ

(З “Книги життя”)

На коритарі в суді було багато людей з дооколичних сіл. Наші знайомі з Песіх Лобів стояли теж тут гуртками. Була й Тимчиха, і обоє Виляків. Їх визвали на свідків в справі уживання братнього поля через недавно померлого Леона Цирулика.

Вже від досвітку (щоби не спізнитися) підпирали мури суду, а тепер на коритарях розправляли голосно, що і як мають свідчити.

— Я знаю тільки одне, що був гідний газда,— говорила Тимчиха.— З моїм їздив у землю святу. То вже погадайте си, не був невчений дурень. До самого Божого гробу їздили.

— Ну, але чому вони нас так довго не покликають? Гей, Бог дав весну, робота в поли,— загадав Виляк.

— Ей, що вам, куме! Вас двоє,— відповіла Тимчиха.— Двоє вас, гі* голуб’ят в гніздочку. То я сирота-самуцька. Не маю з ким робити. Ой, не маю! В гробі мій газда, поміч моя, порада. В гробі!

— Божа воля. На це ради нема. Мусите сами газдувати. Вам би було найліпше, аби-сте усе дали на спілку.

— Аж тоді би-м нічо’ не мала. З голоду би-м загинула.

— Не потребуєте чужим давати. Дайте своїм. Маєте

* Як, немов (*dial.*).

тільки фамілії.

— Ой, то фамілія! Ци хоть хто вступить у хату та поможе що?

— За роботу мусите платити, Маріє. Вони біднійші від вас. Ви їм нічо, вони вам нічо. А вам всьо пропадає. Говорити, коли-сьте скупі...

— Гей, люди! Адить, цей кудлатий робив зі мною спілку, та що вийшло? Одна колотнеча тільки!

— Не гнівайтесь, Маріє. Жиємо тільки літ в сусідстві, а ще-сьмо сі не сварили і, дасть Бог, не будемо. Але мушу вам сказати, що ви нікому не хочете дати, що належиться.

Нагло все стихло, коритарем перейшов возний.

— Цитьте! Вже добре! Зараз нас покличуть. Радца пішов! — шуміли між собою.

— Який там радца вам! — сміялися знавці судового персоналу.

На кінці коритаря стояла дівчина і плакала. Головою тулилася до холодної стіни, здавалося, що хоче нею пробити мур. До неї присікався якийсь чоловік і все їй щось пошіптував.

Недалеко стояв легінь і з гордою посмішкою дивився на неї. Біля нього стояла його “партія”.

— Не оженюсі — і вже, бо ми сі не хоче! І суд не поможе! — говорив.

— Адить, яка безстидниця! По судах сі публікує. Якби була годна, то би в пазуху свій встид, свою розпуку сховала, а вона до суду. Поля сі її забгло! — злісно говорила його сестра.

— І хто може знати, чия дитина! — відозвалася друга сестра.— А ти не тримайсі. Ти маєш так много поля, що би-с роздаровував?

— А я гадаю, що він повинен оженитися з нею,— сказав швагер.

Обі сестри аж скочили.

— Що? То вона пара до нашої фамілії? Відки ми можемо з ними своячитися? Бог боронить! В нашій фамілії таких не було і не буде. Най шукає собі рівні. Не дамо йому оженитись.

А по дівочім сумнім личку котилися ясні горохи сліз, падали на сплетені у розпуці білі руки і спливали без шелесту додолу. Оберталася лицем холодного муру, наче благала захисту перед злою долею. “Чи ти знаєш, дівчинонько, що за любі ночі пекучими слізоньками ти виплачеш очі?” — згадалася пісня.

Під другою стіною стояв парубок, цілий побитий. Одне око було підпухле, голову мав побандажовану, на лиці і руках мав синці. Чути було йодоформ. Він говорив, а коло нього був гурток цікавих слухачів.

— Музики то музики. А він мені розказує. Е, не гадай собі, що ти вїтїв син, то вже й до розказу. Щоправда, ми єден на другого шукали зачіпки. І знайшлосі. Не дозволив йому гуляти з Софійов. А він насупроти. А я тільки й чекаю кінця. Як му дам позауш — відразу похилився, керви го обляли. Чекай, братчику, ту мій розказ! Зробивсі крик, він вийшов надвір, обмивсі і вертає. А твар му загнало, аж викривило! А я гуляю. Але позираюсі, а ту збираєсі його “партія”, а “моїх” не видно. Гуляю, а котрийсь з них підставив ми ногу, я впав! Тоді той рабусь на мене з обцасами. По голові, по лиці... Не давав-єм сі, але пропало! Ледви нас розігнали. Я єму покажу, злодієви одному. Я го навчу поредек давати на музиці!

— Ну, але ті, сирото, збив! До поредку! — дивувалися.

— Кажіть! В голові маю дери від підків. Ногами мня місив!

— Ци сі стік? Був би парубка забив! Файна забава, нема що!

Посередині стояв гурток господарів, які кричали до себе всі нараз.

— Матію, чуєш... Матію, не будь дурний! Бевхнув, то бевхнув. На війні не такі канони бевхали. То що було робити, га? А ти рахуйси, не був-єсь на війні, не видів-єсь страху смерті — ну, як хтось ти камінь у хату кинув,— а ти вже до суду. Га? А кажи, до якого суду ми маємо йти, як били канони, машингвери, гвери, ліворвери... Стидайсі, Матію, бігме, стидайсі!

— Я свого права мушу доходити. Або я не газда, або я податків не плачу?

— Честь би-с мав, Матію! А ті, що були на війні, а ті, що погинули, не платили податків? Бігме, не маєш чести!

Під вікном стояв мізерний парубок Юрій Царинка. Він якось заклопотано дивився надвір, ніби не мав ока межі люди. Оподалік стояла гарна молодичка, яка, видно було, знає про свою красу і лудила очима по коритарі. До неї плечима стояв її чоловік Михайло Босий. Руку засунув за пояс, шапку — від чола і говорив з другими, кидаючи оком на парубка під вікном.

— Та до чужих жінок, та до чужих жінок! А мені розказують таке он таке, ти з хати, а Юра до хати! Ей, Юро! Чужа жінка — то тобі не шепка. А я си гадаю, вілапаю, ци правда, ци ні. Підвечір зібравсі, їду в ліс наніч. Коні лишив у лузі, а сам під хату; жінка з хати, а я під ліжко. Нічо, лежу собі, чекаю. Нема, а мій Юра в хату! Добре є! А жінка і пиріжків Юрі, і сметани, під бороду гладить, цілуються. А далі задули світло... А я тоді з-під постели. Дам я тобі чужу жінку! Як-исьмо ся зчіпили, а ту в хаті темно, жінка гвавтує, а ми возимосі по цілій хаті, зайшли-сьмо в кут під полицею, а він мене додолу гне, а я вихопив ножа з-за реміня — та в живіт його, та в живіт... Пролежав, сирота, два місяці. Е, Юро!

Тобі чужі жінки смакують. Ні, брате, так не йде!

Одні сміялися з невдачі Юри, другі лакомо дивилися на молодичку, яка з ледве помітною усмішкою крізь спущені вії оглядала присутніх.

*Два реберця поламані і припухлі лиці,
Було Юрі не ходити та й до молодиці!*

— Попам'ятає мене. Аж я йому носа втер! Чужих жінок заважається!

Були тут теж справи гонорові. Одну жінку заскаржили до суду, що вона чарівниця і має хвіст, а вона знов заскаржила за образу гонору.

Сміху було немало. Її сусід Андрій, який був з нею в гніві, ходив навіть до учительки, щоби та прибила печатку, що Ева має хвіст і що є чарівницею. Учителька, очевидно, не хотіла, і за те він був дуже ображений і виговорював на школу.

— Та ви відки знаєте, Андрію, що вона має хвіст? — сміялися люди.

— А так! Що сі тичит хвоста, то видів-єм, як сі купала.

— Що ж то, підглядали-сьте Еву? А що на це ваша жінка? — договорювали.

— Що ж, трудно! Що сі тичит, порежок мусить хтось в селі робити. Молоко відбирає. А друге кажіть: поредна газдині йшла би сі купати в ріку та публічитисі? Ци то пасує для газдині? Що вона, пані яка?

Нагло створилися двері, возний прибив на дверях спис справ, які будуть нині в суді. Все затихло.

Кожний пхався наперед, ближче порога, щоби, як закличуть, вже бути на залі. Зрештою, знана річ: чим ближче, тим певніше.

— Не пхайтесь, люди! За порядком вас будуть кликати. Поступіться! — робив порядок возний.

Та в думці кожного було чомусь, що йото справа повинна бути перша, бо він не має часу. А все ближче порога, то певніше.

Возний викликав:

— Андрій Приблуда — оскаржений за побите.

В залі коло порога закрутився малий чоловічок, який хотів чимборше приперти до стіни палицю, на якій заложив шапку. Так певніше, бо ще який ворог вкраде. Не пошанує ясного суду. Але палиця падала, а він знов ставляв.

— Андрій Приблуда! Є чи нема? — кликав возний.—
Ходіт борше!

Всі дивилися заздрісно на щасливого Андрія, якого вже пани покликали.

— Є, є! Зараз, зараз. Тільки шепка...

— Де він? Що робить? — нетерпеливився суддя.

— Добре, добре! Зараз, зараз, бо мені шепка...— і кивав рукою в сторону судді.

— Ходіть борше! Не маю часу!

— О, вже, вже. Намістив, слава Богу! То правда: нема часу! Хіба в Бога цей час. Ну, тепер пан сендзя можуть розпочинати свій антерес,— говорив Андрій, втирав ніс, а руками поправляв волосся.

— Називаєтеся Андрій Приблуда?

— Так, прошу ясної корони, так.

— Вас оскаржено за побиття сусіда Івана Гори. Розкажіть, як це було і за що ви його побили.

— За жінку, прошу ясного суду. За жінку. І пан сендзя не були б ліпші...

— Чоловіче, говоріть до річи і борше! — знов відозвався суддя.

— То воно всьо до річи. Ну, і моя жінка, ніби тота Катерина, пасла вночі коні, бо я щось нездужав.

Пасе Катерина коні, нібито моя жінка, бо Катерин є в селі до хороби... А той знов, ніби Йванцьо Гора, також пасе. Ну, паси собі здоров, ти собі газда, а я собі газда! Ну, і пан радца розуміють, вийшов між ними антерес. А мені знов не мож мовчати на таке. Та пан сендзя знають...

— Чоловіче, говоріть що треба!

— Ну, але дай ми на то. Якби так пан сендзя застав жінку, а о з тим...— і показав на секретаря.

— Не мішайте тут того, чого не треба! — гукнув нетерпеливо суддя.

— Ну, та я мушу пану сендзьови всьо по порядку розказати. Так на розум. Чи пан сендзя були б ліпші, якби жінка пана сендзього...

— Та говоріть про себе,— вже аж ричав суддя.— Били-сте Івана Гору чи ні?

— А то кара Божа, гей! А то я йому, може, ще й трактамент мав ставити ци який припадок? То я мав йому позволити, щоби він мені жінку... Ні, на таке я не підписуюся!

— Чоловіче, та відповідайте вже раз. Били-сте Івана Гору?

Довго ще там тривала ця розправа, заки закінчено, і Приблуду засудили за побиття Гори.

Багато справ перейшло, вкінці викликали Тимчиху на свідка.

— Як називається, газдинько? — питав суддя.

— Марія Карась, прошу пана, а я жінка небожка Тимка Карася,— і сльози горохом почали котитися бабі з очей.

— Чи можете посвідчити щодо вживання ґрунту через Леона Цирулика, на некористь його брата Яцка?

— Ой, можу засвідчити, що то був гідний газда, розумний. Обоє з моїм Тимцунем їздили до землі святої, до гробу Божого. Гідний був газда. Доньки файно

повіддавав, за чесних газдів з поредної фамілії...

— Але чи можете щось посвідчити щодо уживання ґрунту на некористь його брата? Ви сусідка,— питав суддя.

— А що мене, прошу ласки панів, ґрунт обходить. Я тільки свідчу, що він був гідний газда, розумний, працював... Вже то кого-будь не брали на писарі. Ой, він всьо до крихти вмів написати, ци паспорт, ци...

— Але то нас не обходить. Говоріть щодо ґрунту. Як то було межи братами?

— Вже то пан сендзя ліпше будуть знати, як я, щодо ґрунту. А ще ліпше, то анжінер най скаже. Я там не знаю, то їх річ, не буду до того мішатися. Він уже на правді, ми ще на кривді, що будемо про вмерлих говорити. Він з моїм їздили до Русалиму...

— Отже, зрікаєтесь голосу і свідчення? — питав суддя.

— Я можу свідчити тільки, що то був гідний газда. А їх ґрунт і справа межи братами мене не обходить. Я, прошу ласки панів, маю клопоти. Сиротою лишила-м сі...

— Другий свідок! Виляк! — крикнув суддя.

Розправи йшли одна по другій. Вільні виходили зі суду поволі, розправляли голосно і говорили всі нараз. Деякі сварилися, деякі грозили собі дальшими процесами, декотрі каялися. Та майже всі повертали до шинку.

По дорозі в село їхали фіри та вертали пішоходи. Кожний йшов зі справунками і з душею, повною новин, та перевтомою по цілоденнім ходженню.

Зараз за містом Михайло Босий надігнав Юру Царинку, який немічно вертав із суду. Михайло, побачивши його, звільнив їзду, та коли з ним порівнявся, пристанув.

— Агов, Юро! Сідай, сирото! Сварка сварков, але йти пішком додому чоловікові побитому аж ніяк не мож. Нема де правди діти, потурбував-єм тя такой. Сідай!

Юра якось знімаків і отягався.

Сідай, кажу. Он там ззаду коло жінки, бо тут дуже трясє, а ти ще не вилизався. Додому три миля. Сідай, сідай! Научку вже й так маєш! Порізавав-єм тя ножом, то за то, що-с зачіпав мою жінку. І суд ми ніц за то не присудив. Тепер уже-м певний, що не будеш собі в таке заходити. Що було, то минуло. Сідай!

Юра вилазив якось ніяково на фіру, а Михайло примощував його коло жінки, аби було добре і не трясло.

Люди по дорозі здивовано оглядалися, як то Михайло везе жінку з Юрою додому. Але суд судом, а йти пішки подзюганому чоловікові не мож. Всякий розуміє. Серце треба мати.

Ще було далеко до вечора, як Тимчиха вже вибралася додому. Під селом лишила кумпанію і пішла плакати на гріб чоловіка. Сумно їй було в цім гаморі. Самітна почувала себе межи людьми, чужою між своїми. Стільки літ були разом — аж ту не стало його. Лишилася сама! Сорок чотири роки— то файний час!

Сонце вже заходило, коли вона вийшла з цвинтаря. Жайворонки співали по полях, інші птахи щебетали по деревах цвинтарних.

Тимчиха любила з пташками говорити.

— Співай, співай, божий співаку! Ой співай хвалу Божу. Розвеселий сумні серця. Тільки мого вже не розвеселиш! Не чує він, бо в темнім гробі, бо в сирій землиці, і мені нічого не треба. Гей, минуло жите... Минуло, як день оден, як сон. Всьо, що жиє, чує спів, гамір, серце сі радує кождому, тільки той, що спочив під зеленою муравою,— пропав! Нічо не чує, нічого йому не треба! А чіє серце смутне обкипіло кровйов, його нічо вже не розрадує! Слезі одні печуть, мов огонь... Печуть та падають в душу каменем... Ой, каменем лягли...

Останнє проміння ще цілувало вершки дерев цвинтарних, золотило колосисті поля, рум'янило траву... Дихнуло вечірнім спокоєм і відрадою спочинку втомленого дня. Тиша спускалася з темного блакиту і втискала непомітною у кожний закуток людської душі, кріпила його спокоєм, який обіцяв щось в далекій будуччині і підносив душу понад усі житейські турботи. Всі журби і терпіння маліли супроти тієї величі.

Хтось обернув одну картку в книзі життя.

ОДУРЕНА

(З циклу “Жіноче царство”)

Лежала на останнім ліжку під самим вікном.

Нічого не бачила, окрім клаптика синього неба та моря білих квітів акацій та каштанів. Та їй не було до того, щоби на кого чи щось дивитися. Одиноке, що ще звертало її увагу,— це був малесенький її синок, який пару днів тому прийшов на світ, та вид його рвав її душу...

Нагадувала собі своє молоде, а вже змарноване життя. І не раз маленький синок її плаче — інші хворі йшли забавляти гарного, здорового хлопчика,— а вона мов і нічого й не чує: завине голову в коц або прямо лежить з очима, вперто встромленими в зелень листя та білизну квітів, і не бачить, не чує, що діється кругом неї... В душу вселявся мертвий супокій, який гасив усі почування та нищив враження світу зовнішнього. Навіть плач немовляти не міг збудити з отупіння страждучої душі жіночої... Душі матері... Який палючий, який гарячий мусив бути цей біль, коли випалив, змінив у попіл чуття, яке вмів виплекати тільки жіноча душа...

— Одурена! — чуло її вухо, переживала її думка — Одурена! — одинокє слово, яке вогнем записалося в душі... Ледве-ледве звертала голову в сторону дитиня.

— Одурена!..— і плывуть спомини гарячим тяжким потоком...

Була така ще молоденька, коли посватав її хлопець з чужого села. Родичі були противні йому, та вона мимо їх волі пішла за нього. Звінчалась і поїхала з ним у далеке, чуже село — далеко від своїх... Байдужим їй було тоді усе: і батько, і мати!

Та недовго тривав рай кохання. Якись маєткові справи порізнили їх. Виходила заміж проти волі родичів, не взяла всього, що їй належало,— і втратила любов чоловіка.

— Одурена! Не кохав її, а її майно!

І очікувала нетерпеливо, що будуть в неї діти, що стануть їй потіхою, розрадою, забуттям в сумнім житті,— та дітей не було. Одурила її судьба!

Вкінці, по п'яти роках, дав Бог дитинку, довгождану, визирану. В хату зайшло благословенство. Чоловік радів разом з нею малим ангелятком, і по-давньому жили гарно. Та в хвилі, коли воно ручки вже знало простягати, вміло казати “мамо”, невмолима смерть скосила цвітку-дитину. Осталась їй малесенька могилка, де вона, одурена, поклала надію своєї будуччини.

Мов гострим ножем хтось протяв їх життя домашнє. Він ходив, мов ніч темна. Родичі її померли, рідня забула про неї... Вкінці він кинув її, а сам виїхав до Америки, а її, одурену, самітну, одну полишив на широкім світі.

Сама, одинцем зажила. Довгі, сірі дні і безсонні ночі, в які жура підступала під серце і в'ялила.. В душі її було ще прив'язання до чоловіка, вірна була йому, та він не відзивався ніколи до неї. Від людей чула, що жив собі добре за морем і весело, а її покинув, одурив!

— Одурена!..

Дивна жіноча душа! Вона родить стільки любові, все кохає щось, завжди бажає щирої другої душі... І шукає... Буває, що й ціле життя не прийдеться стрінуги визираного,— і з цею тугою йде в могилу... Буває, в осені життя приходиться плекати квіти... Буває...

В селі працювали полонені. Пізналася з одним. Гаряча любов загорілася між ними — так що ж? Вона мала чоловіка, він — жінку...

Їй ще дужче бажалося життя і щастя. І хто ж не має права на нього, хто не має права бажати його?.. Жива людина завжди в праві.

І довго не відважувалась простягнути рукою в сторону майбутнього нового щастя. А так хотілося бути щасливою...

Вкінці намовив все продати і втікати з ним до Америки; там заживуть, мов шлюбні. Завелика спокуса, надто близько усміхалося щастя, щоби не посягнути на нього... Але чоловік її давно забув про неї і живе там як хоче, а вона?..

Рішилася. Продала все, налагодила потреби їзди і вибиралася вже в дорогу. Він поїхав у місто день наперед: завести речі та полагодити ще грошову справу — більше не вернув. Пропав, забираючи за собою все її майно! Не було даху над головою, бо нові власники хату продали, а місце заорали...

— Одурена!..

Пішла, куди очі несуть... Усе її майно у вузлику, а під серцем дитинка...

Де дітися?

О, жінко! Благословенна весталко роду людського, жрекиня негасаючого вогню продовження існування. Благословенна і недоцінена в роді людським. В болях під

плотом поневірлялася людина — майбутня мати!

Добрі люди привезли до шпиталю... А що даліше?

Світе красний, широкий! В тобі є захист для усіх... Ти в своїм лоні скриваєш усіх і вся... Просторий світе, чом в тобі нема де дітися “упавшій” жінці, матері людства? І чим вона упавша — своїм безталанням?.. Своїм терпінням? Чому ж одних терпіння ушляхетнюють і підносять, а тебе, жінко, спихають в доли і кажуть, що ти “упала”? “Правила людської злости”!..

В шпиталі шукають “мамки”, і вона голоситься... Та з дитинкою ніхто не хоче... Гарячі сльози палять її око і серце... Мати... Мати... Але дітися з ним... В воду, в воду, бо немає де діти його...

Страшний біль, жаль рвуть на кусні бідну материну душу, а... Усі жахаються жорстокості її...

Ще день-два, і мусить опустити шпиталь, дах над головою, ложку страви... І де ж їй притулитися? Для її незаконного сина всі двері замкнені, для неї, “такої жінки”, грішниці, упавшої, немає між чесними людьми місця...

А “він” спокійний перед Богом і людьми. Люди руку подають, Бог благословить!!!

Вона — одурена!

Срібнолента ріка котить хвилі повагом... Над берегом матері з малими дітьми: віддыхають, радіють ними і життям... Втіха красить усміхом лице кожної матері...

На високім мості в нерішучості стала якась жінка з вузликом і маленькою дитиною на руках... Задивилася у щасливі матері і — на воду...

Це чесні жінки, вірні... А вона? Це законні діти,— а її?.. Серце закипає кров'ю... Ангели в небі здригнулися —

стільки болю встигла вродити і вислати до Бога жіноча душа...

Ріка морщить своє дзеркало невдоволенням... Одурена стоїть задумана... Чи не прийдеться ночувати у цих холодних хвилях?!

Коли ж ти, сонце, зійдеш?! Коли огрієш леди* заскорузлості?! І коли ці леди пустять?..

КАЗКА ГІРСЬКОЇ РІЧКИ

Вечірні сполохи падали на землю.

Вкрадаються вже сутінки. Вершки дерев ще горять червоною загравою, хоч їх коліна вже обгортають тінь.

Йдемо з Брустур у Шешори. Вздовж дороги ріка. Йдуть ніби дві товаришки поруч. Одна мовчить, друга говірка. На хвилину не змовкає.

Тиша.

Чути, як дихає земля. На душі стає легко, затишно... Сутінки ніжно обтулюють душу і тіло.

Наче прояснилось! Це насупроти виглянув місяць. В ріці щось плеснуло. Що це? Може, вода натрапила на якусь перешкоду... Ні, це сяйво місяця впало у воду і взялося живим, мерехтливим золотом... І понесла його вода...

Журиться річка. Я не йду — пливу безшелесно. Може, десь зустріну фею, мавку, хай вже бісицю... Тут все живе.

Часом попри мене й майне якась тінь. Це хтось зі стрічних... людей...

— Добрий вечір, паничко! Куди гостюєте? — вириває мене з задуми людський голос.

* Від лід (*діал.*).

Не відразу відповідаю. Поруч мене молода жіночка, що так привітно дивиться.

— Добре здоров'єчко, молодичко! — відповідаю по добрій хвилі.

— Ба, чи ни болієти ви? — питає, приглядаючись мені уважно.

— Ні, жіночко! От іду і слухаю, як річка шумить-говорить, та й задумалася,— відповідаю з усмішкою.

— А я дивлюси, а ви одиницев йдете... Гадаю си, що чьілідинка сама, ни має нікого, та й питаю, куди гостюєти. А то...

Не мала охоти на розмову. Я була так далеко від людей, захоплена говором гірського вечора. Але глянула на добре личко ще дуже молоді жінки згадала її привітні слова... Що ж, природа — природою, а он людина з добрим словом...

— Дякую вам, молодичко! У мене є нічліг. І товариша маю. Товариш пішов вперед. Я не сама.

— Я си гадаю, як ви сами, то треба вас переночувати. В мене є де! А є, паньичку злотна, всьо є...— каже якось сумно.

— Ви такі молоденькі, а вже замужем?

Молодичка промовчала мою заувагу. А далі зітхнула важко.

— Ає! Ади... Я вжьи не така молоденька. О Петрі минуло ми двацїт і п'єт років. А вжьи досит, як-им молодицев...

— А ви чого так поспішилися? Шкода дівочих років так скоро віддаватися. У вас не було часу і подівочити...

Молодичка сумно посміхнулася. Голову схилила і ніби рахувала кроки, які відмірювали ноги. Мовчала. Я теж не відзивалася, шануючи її мовчанку. По довгій хвилі піднесла голову, дивлячись кудись в простори, шепнула:

— Ає! Ни було чєсу... Ох, якби вам знати, як жите часом запутаєси, як нитки, а розпутати ни може... І хто його так путає... Ци Бог, ци...— вмовкла.— Паньичко срібна, чьилідинко божа, мене силов віддали,— наче рубнула барткою.

Мовчала і я. Що ж було казати, коли людина хоче облегшити своє горе. Ніби хоче сповідатися. Потреба душі! Хочє від себе самої почути скаргу свого серця. Може, від цього краще стане. А далі спокійним, притишеним голосом гейби з книжки читала:

— Мене силов віддавали... А я ни хотіла. Али дедьо хотіли. Мені жите стелитси дзиленим барвінком, пахне васильком, а єму на голові і бороді гречка цвите... Йому сімдисет і п'єт років, мині п'єтнаціт. Ни пара... Али дедьо захотіли... Ой, любко файна, єк-им не хотіла. Али дедьо захотіли. І видали... А в нього до мене такі слова, від щирого серця... Медом мазані, як ранні роси блискучі, аж в серці скобочє... Али моє серце ни туди обертаєш, куди ноги носєт... Ой, ни туди... Мині в душі ніби тилинка грає, ніби храм Божій, єнголята крильцьима тріскочут... Али ни до него... В інчий бік... Господи, ни довідайси й прости гріха! А це гріх, коли ми душу... Ой, як тєжко, паньичко!.. Та будьмо си здорові, злотна та срібна чьилідинко божа! Най вас Матка Божа в пазусі носит,— і доки я отямилаєся, тінню щєзла в одних воротах, начє втікла від своїх споминів.

Я начє прокинулася зі сну... Чи цє річка шуміла, чи людський голос був? Чи, може, сон?

А може, річка шєптала казку...

Тєпер я йшла по землі твердою ногою. Не пливла... Переді мною дорога простяглася полотном, річка котила мерехтливє золото і говорила спокійним, рівним шумом... Гори вкрилися місячним серпанком — дрімали...

Мені перед очима стояла молодичка, коли ще її життя “стелилося дзиленим барвінком і пахло васильком”. А зараз вона подає вечерю тому, що має для неї такі слова, “як ранні роси блискучі”... Але її серце “ни туди обертаєси, куди ноги носет”. Та вона сповняла спокійно свій обов’язок, який на неї поклали обставини життя.

Шуміть, ліси, гуляйте, буйнокрилі чорногірські вітри, розкауйте, гірські ріки, свої казки, огрівай, сонце, світи, місяцю, падайте, роси, а життя попливе своїм руслом, яке кожному проклала Доля.

1923 р.

МАТИ

Сиділа скулена в коридорі вагона. Одягнена в лахміття, колисала сумно голову, обвиту в останки хусток. У кутку стояли сірі тертіли*, а до них був прив’язаний кусень виструганого кривого дерева. Треба було добре придивитися, щоби пізнати у ньому хрест. Стояв з тертілами у кутку і несміло витягував криві рамена, наче встидався свого каліцтва. Крива табличка з нечітким написом казала догадуватися, що цей хрест був призначений комусь на могилу “Дмитро, син Миколи і... 193...” Решта письма розплилася по табличці від снігу, який стопився і спливав додола. Наче хтось невидимий плакав над хрестом. Пливли сльози по хресті і по її поморщеним лиці. З-під червоних, напухлих повік котилися сльози, які на зморшках розбивалися на дрібні

* Повні бесаги (*суцц.*).

струмочки, що, наче срібні нитки, пливли поміж зморшками.

Завтра шуткова неділя, а вона з далекого гірського села їде до сина. Помер у шпиталі. Завтра ховають його.

Везе йому чисту сорочку (нехай у своїй одежі стане на Божий суд) і хрестик з берези. Своїми руками посадив у городчику. Крива, бо крива. Сам батько своїми руками стругав он цей хрест... Як колись стругав йому возики та коники, а потім обидва стругали ложки на ярмарок. А це буде остання пам'ятка зі свого села, зі своєї землі. Бо у місті то не своя земля, то жидівська! Хоч ніби й церкви є, й цвинтарі, та Бог зна, чи там коли не стояли хати нехристів. Ніхто не знає... І він, її легіньчик, мусить там спочити... А у своєму селі і небо ясніше, і царинка шумить, і ліс дивиться, і земля щира, тепла... Своя! Не те що у місті... Ой, не те...

Сама йде до нього, бо старий нездужає вже. А он ця смерть сина пригнула його, як майстер ліщину. А вона йшла пішки. Щойно на дві станції сіла на колію, бо хрест затяжив на раменах. Хоч і маленький, та все — хрест! А то вітер зі снігом в очі б'ють, з ніг зшибають... В'ївся у тіло — не могла дійти. А на всю колію грошей не мала. Йде— хоч не знає, де він чекає на неї, на білу сорочку та на березовий хрестик... Але допитається... Старому тяжче було б. Її материнське серце допоможе знайти борше, як старому...

Завтра шуткова неділя, а шкода, що не діждав Великодня! Була б йому ще паски занесла скуштувати. Щоб ще тиждень... А так!..

Гай-гай — пішов у ліс ладити шуки* та й не вернувся газда молоденький... А все за ним банує... Не тільки

* Сяг дрів (*гуцул.*).

отець-мати. Земля банує... Веснувати б, та хто обробить город... поля нема... Хто з усміхом схилиться д'землі, щоб її обробити, чия пісня розсипеться справленими грядками... А так вони обоє зі старим тільки копатимуть та слізьми будуть поливати, наче ранніми росами...

Один був, як одне серце у грудях. Так він один у хаті. І тихо перейшов крізь життя... Як нитка...

Так, іде до нього та везе йому біле шмаття і хрестик з білої берези, яку садив сам, своїми руками. Крива, ну, бо крива — але своя, не купована у чужих. Своя земля виростила для нього... Таки зі свого города.

Збирала на плечі тертіли, вложила на свої згорблені рамена кривий хрестик і пішла в останні відвідини до свого одинака! Матірне серце допоможе знайти його... А він чекає на неї.

Рунгури, 8 травня 1934 р.

СМЕРТЬ ВАСИЛЬКА

I

Василь кінчив життя в хаті батьків. Умирав у тиху погідну осінь. Цілими днями лежав сам у хаті, дивився на кусник неба крізь мале віконце або сидів перед хатою і дивився на зільник сестри. Великі синьо-жовті очі зимового зілля дивилися на нього й кивали йому приязно. Усміхався до них, бо були йому самотніми приятелями. В тихі осінні пообіддя дивився на перестиглі будяки й на пух, який відривався від їх голівок і відлітав собі, плаваючи в повітрі.

“Так і моє життя поволі відлітає,— думав.— Та пух цей пустий несе з собою нове життя — насіння, і де впаде, дасть початок новій рослинці... А моє життя відлетить безслідно... І в нікого навіть не полишить жалю...”

Примикав очі і обдурював себе образами, які перед очима малювало минуле.

Місто. Велике місто... Б'ючка життя б'є з повною силою. Він — частинка руху цього великоміського... Молодий, гарний, повний найкращих надій... Та мала німочка зацікавила його не на жарт... Так що ж? Його манить свій край, свої люди, свої дівчата... Мусить побороти себе та свої почування... Верне до свого села, до своїх батьків, а там...

— А там...— щось глухо загомонило в його душі, і перед очима стало його теперішнє положення.

Колючкою вбивається в сеще свідомість теперішнього... Зимний піт зрошує чоло, страх давить горло. Сухою рукою пересуває по чолі, щоб переконатись, що живе.

— А там... Смерть...— щось шепнуло у нутрі

Дні минали. Він проводив їх самотно. Найприкріші були ночі в душній хаті, де сопіли і хропіли. Спостеріг, що починає добре виглядати. Хоч давно вже втратив надію на всіляке видужання, а однаково ж якась тиха надія оповила його.

— По що я так дуже бажав вернути до своїх? Чи тільки по смерть? Як сумно! Там, на віденським бруку, добре було мені, а прецінь мене пожирала туга за своїми. Вернув сюди і — вмираю. Чия це вина?

Думки роєм обсіли чоло, спогади товпляться.

Батьки дали його до шкіл. Під час воєнної завірюхи опинився у Відні і став шофером. Опісля вернув додів і працював у фабриці, але потім між ним та батьками

прийшло до незгоди через те, що жадали, аби віддавав їм увесь заробіток, і вичислювали його до гроша. Вимовили йому харч і нічліг. В холодні осінні ночі спав у stodolі й простудився. Харчувався у сусідки, але запідозрили його в любовних зносинах з нею, говорили, що вдома краде, а до неї виносить. Справа оперлася в суді. Засуд випав корисно для Василька, але було пізно: грудна недуга розвинулась. Не міг вже працювати й мусив умирати в хаті батьків. Поле своє продав і з цього жив. З батьком не говорив зовсім, мати на нього воркотіла, відзивався тільки до сестри.

І згадав, як його гонили з хати, як мати кидала за ним сокирою, згадав голод і поневіряння. І що, властиво, розділило його від них, що видерло йому рідню?..

І згадав святу тугу на чужині. Вона була скарбом його... Там, далеко.

Лице з дня на день повніло, та сили вже не було... Одного дня, коли вполудне сидів перед хатою, вслухаючись в щебетання пташок, прийшло йому на думку, що, певно, ця пухлизна — останній ступінь його хвороби.

Страшна тривога обхопила його.

— Значить, кінець? Чи справді?.. Рятуватися... По лікаря... За всяку ціну!..

Та не було кому ані йти по коні, ані їхати по лікаря. Був самотний на світі.

Жити хочеться!

З тривогою поглядав на ворота, чи звідтам не йде страшна біла жіноча постать.

Вночі марив, просив замкнути ворота і все посилав сестру поглянути, чи в дверях не стоїть біла жінка. Батько хропів, мати і сестра спали, тільки час від часу, котра збудилась, підходила д'ньому.

Рано сестра побігла по лікаря сказати, що хворому спухли ноги, підпухло лице і він благає порятунку.

— Кінець близький, рятунку нема! — сказав лікар.

Він також бачив, що кінець близький... Вже зовсім не обдурював себе життям, хотів тільки ще натішитись сонцем, наслухатись щебету пташок, надивитися в синьо-жовті очі зимового зілля. Пух з будяків відлетів, минувся...

“Так і моє життя минає... кінчиться...— думав.— Не знати, як довго ще потягну...”

Приходили сумні дощові дні. Мусив лежати в душній хаті. Сусіди сходилися і цілими днями говорили про нього.

— Ой, нема тобі, Васильку, вже життя! Будеш вмирати, сирото. Ой, будеш... Підеш чорну землицю їсти... Що ж робити, всі помремо... Воля Божа!

До хати увійшла Тимчиха.

— Слава Й'Су!

— Навіки віков Богу святому!

Підійшла до хворого.

— Що ж, Васильку, вмираєш? Ого-го... Яка твар в тебе... Ой, близка вже смерть, близка...

Смотрила* хворому ноги, руки і аж свистала з подиву.

— Адіт, адіт, як спух, сарака! Фі-фі-фі! До трунви дивиться... А такий-с молоденький, а такий-с ладний, а такий-с вчений... І вмираєш! Га? Що ж, голубчику, воля Божа,— усі помремо, усі...

— Ой, так-так, усі, ци борше, ци пізніше,— притакували жони.

Мати хворого сиділа на лавці і щохвилі голосно втирала ніс, що означало велике зворушення. Отець був у

* Обмацувала (*діал.*).

стодолі, сестра поралась коло хати

Увійшов сусід.

— А ти, сирото, ще жієш?! Ади, я гадав, що вже по тобі. Моцний з тебе хлоп!

— Ой, нема там, куме, вже життя у нїм, нема...— бідькала Тимчиха.— А гідний був хлопака, а мудрий а вчений. Тільки вже з родичами... Не тєє во. Рахувати не був в злагоді. Будьте вибачні, Петрихо, ви недобре заходилися з ним, збиткували-сте сина,— звернулася до матері Василька.

— Йї, самі не знаєте, що кажете! Пусте говорите! Таж то моє тіло, кров моя... Що й таке говорити про збиткування. Нібито ви нікого не збиткуєте? Пусте говорите...

— Я? — скочила зобиджена Тимчиха.— Я збиткую? Та то мене, сироту, всі збиткуєте, а вже ви, сусіди, найбільше. А вже того сироту, хоч би і син ваш... А то покаяніє... Що, правда! Не раз голоден приходив до мене, як було молоко, то давала-м сироті, щоби закропив душу. Та то хлопець вчений, та то не будь-який хлоп зі села! Гей, 'Сусе Христе! Пан Біг вас за него скарає... Вмирає небожа через вас...

— А ви дивіться, аби вас не скарав! — боронилася Петриха.— А до мене і до мого сила вам зась! Знаю, що бунтували-сьте його насупроти нас, в суді навіть за ним свідчили-сьте!

— Свідчила-м так, як мені сумління казало. Збиткували-сьте його! Бог вас скарає! А та доня ваша, та Сура, що мої...

— Гей, баби! А то що? Дайте спокій! Василь от-от згасне, а ви ту почали судову розправу! Завели вифлиєм на всю хату! Дивіть на него, як йому в твар б'ють тіни... Смерть близько! — говорив сусід.

Усе втихло. Мати підійшла до Василька.

— Васильку! Що тобі, вмираєш?

Хворий створив очі, подивився на присутніх, скривився і вишептав:

— Мука моя... Тихо будьте...

— Васильку, випрощаймося, не пам'ятай мені, може, яке зле слово сказав тобі...— налягав сусід.— Пращай ми по раз перший, другий і третій!..

Василько, не витворяючи очей, кивнув головою.

— І зі мною, Васи', випращайся! — просила Тимчиха.

В хаті все змовкло, тільки муха бриніла на вікні і чути було тяжкий віддих хворого.

Згодом почали розходитися, zostав тільки сусід, який перешіптувався з Петрихою і давав ради щодо будучого похорону.

— А ви, нанашко, все собі залагодьте завчасу, потім усе нараз буде тяжко. Шмаття чи готове? То, розумієте, завчасу треба подумати, що і як, бо потому і ладити гостину...— намовляв той.— Ну, і рахувати все нараз...

— Треба буде завтра до млина. А во, йдете додому, поступіть там до стодоли д'Петрови та порадьте його. Ви, як той каже, розумієте лад,— просила Петриха.

Сусід вийшов.

Вночі було хворому дуже зле. Зовсім душився. Післали по Тимчиху як найближчу сусідку.

Василь кидався, очі мав широко отворені, віддихав тяжко. Тимчиха гладила його, приговорювала і плакала.

— Будіть вітця, бо хто зна, що буде!

Петро встав, простягнувся і приступив д'хворому.

— Кажі, де-с дів кримську шапку? Чуєш? В кого вона є?

Хворий заперечив головою.

— Не кажеш? Вмираєш, а не хочеш сказати, щоби

пропала! Таж погріб буду тобі справляти. Кажі, де шапка?

— Дайте спокій, Петре! Адить, вмирає, а ви мучите його.

— Та бійтесь Бога! Заніс до когось шапку кримську, а то річ, рахувати, дорога. Най скаже, де дів її.

— Васильку, тато питають за шапку,— схилилася д'ньому сестра.

Він заперечив головою:

— Кривда... Кривда моя...

— Ади, злодійське насіння! Здыхає, а не скаже. Зараз ту мені кажі, де-с дів шапку! В кого? Працю мою знищив!

— А то що за покаяніє! Петре, дайте спокій! — впоминала Тимчиха.

Старий присікся до доньки і жінки.

— Ви такі самі, як він. Пропадайте разом з ним за мою кервавицю! Розтягли-сьте масток! Шапка — правдива кримка,— а він, дідько зна, де дів. Кажі, де шапка!

Зробився гамір. Мати плакала, сестра сварилася з вітцем, Тимчиха з ними усіма. Хворий заворушився неспокійно. Отворив очі, хотів промовити та тільки безсильно махнув рукою.

— Що тобі, голубчику? Що? Хочеш чогось? Що? Васильку, вмираєш, може?.. Відозвися до мене, промов...— припадала коло нього Тимчиха.

Хворий заснув.

Ранок був холодний, але лагідний. Петро з жінкою пішли в поле, при хворім зостала тільки сестра. Йому полегшало.

— Олено, виведи мене на сонце. Хочу ще подивитися. Потім... Потім вже ніколи його не побачу!

Олена вивела брата перед хату, обложила подушками, а

сама поралася коло газдівства. Тимчиха ходила по своїм обійсті, щиро заводила за Васильком і за своїм Тимком та все споглядала на хворого.

— Ото тя, сирото, заладили! Ото дали ти життя... Такий вчений, такий добрий... Пан Біг би скарав їх за тебе, 'Сус Христос щоби їх вогнем спалив! Всі квіти зірву зі свого города тобі на віночок, мій ти пане молодий! Справимо тобі весілля! — приговорювала, заливаючись сльозами.

Василь сидів з примкненими очима і розкошував сонячним теплом. Проміння гладило його біле чоло, на яким синіми жилками були виписані незаниманим письмом години молодого життя. В набренілих жилах на шиї була з цілою силою кров, а півотворені уста були сухі, опалені злосливою палючкою. Вітер рідних піль бавився його довгим руським волоссям. Пестив його і цілував. Відчував усю розкіш цих останніх дарунків на землі.

Хвилями западав у тяжкий сон. Бачив якесь кохане личко. Усміх вицвітав на його спалених губах — та в цей же момент з коханої ставало біле марево біля воріт.. Кивало на нього. Будився змучений, спітнілий.

— Це тільки сон... А однаково ж і дійсність...— шептали сухі губи.

На лиці грали тіні болю і жаху.

І знов сон, і сонні марева: десь далеко-далеко широкий, отвертий простір, а на ньому стільки сонця, тепла, радості! Він пасе товар... грає на сопілці, а голос летить аж під небо, зливається з піснею жайворонка і летить у сині простори, опирається о високий Бескид і гине у хвилях гірських рік... А в душі розкіш, невимовна розкіш... Це ж своє небо, за яким так тужив на чужині, це свої гори, свої ріки... рідні поля і цвинтар свій, і земля, яка вкриє його,— своя...

Спокійно думає про смерть.

— А однако вмирати страшно!..

— А ще страшніше жити!

— Хто це сказав? Чий голос? Хто це? Чи, може, біла постать? Б'ючки стукають, голова безсильно опадає на подушку, вітер і сонце пестять сухітника... Голова схиляється, а з уст бухнула червона доріжка крові.

Тимчиха прибігла перша, наробила крику, збіглися сусіди.

— Ого, вже по нім... вже по нім! Ратуйте го, люди добрі! Боже, 'Сусе Христе, прийми душу його чисту в руки свої святії... Богородице Діво чиста... Да святиться ім'я твоє... Да прийде царство твоє... За померші душі...— торочила перестрашена, помагаючи хворого нести до хати. Олена побігла за родичами в поле.

Положили його на постіль високо на подушках і голосно розпівляли про смерть і подібні слухаї.

Мала чорнява жіночка скаржилася:

— От жите, от хвилька... Господи, тату добрий! Такий молодий! А я сама! Була-м в дохторів, і ніякі медицини мені не помагають. Біль бере мня патуром чимраз... Чимраз...

— Ото, кумко, би-сте трібували ще в росинцкого дохтора,— радив сусід.

— Ой, мені вже радочки нема! — качала головою молодиця.— В мене — хробак, щез би, бодай ся не приказувало! Як попоїсть, так всередині свище, як хлоп: ф'ю, ф'ю, ф'ю! Як хто коло мене сидить, то побув би...

— Солітеріон, — завируював сусід з міною всезнавця.

Тимчиха не слухала розмов, тільки сиділа при Василькові, тихо плачучи. Сльози струмочками заливали її пооране зморшками лице, падали на сорочку.

— Таж він, сирота, ще жиє,— скрикнула, схилившись,

щоби витерти кров коло уст.— Серце ще б'є! Васильку, Васильку... Що ти робиш? Такий молоденький, такий вчений, такий мучений... Щоби то простий хлоп, та би жалю не було. Давав-єсь ся, сирото, бити за це, що тя вивчили, а тепер вмираєш!..

Заки прийшли родичі з Оленою, хворий прийшов трохи до себе. Віддихав тяжко і голосно.

На білій віденській сорочці червоніла ще свіжа пляма крові, прибираючи чимраз темнішу краску. Мати почала плакати, отець мовчки сидів при столі вп'яливши зір у землю. Олена припадала коло хворого.

— Мамо, замкніть ворота,— шептав.— Я не хочу, я боюся...— і сильно стискав руку Олени.

Сонце хилилося. На одну мить освітило дах навпроти вікон. Хворий широко отворив очі, підніс голову останніми силами і, тримаючи руку Олени, вишептав:

— Сонце! — і упав безсило на подушки.

Вечором стало холодно і почав росити дощ. Хворий не бажав нічого і лежав без руху.

На ніч прийшла Тимчиха. Надворі шумів вихор, дзвонив шибками вікон, а дощ бив у них і змивав. Родичі дрімали. Олена спала, тільки одна Тимчиха пильнувала хворого. Схилялась, вслухаючись у віддих його, кивала тиловою і плакала:

— Йде, йде... На божу доріжку йде... На службу Богові святому. Звіздяними дорогами... Білими килимами відходить... Квітка молода в'яне...— шептала тихо.

Коло півночі хворий почав кидатися і стогнати. Мати стояла біля нього, батько не підходив.

Хворий втворив очі широко, цілою груддю ловив повітря, та, очевидно, душився. Підносив руку до грудей, та вона безсильно опадала. Хотів двигнутися. Тимчиха з матір'ю підперли його подушками. Він з жахом дивився

по кутах, хотів сховатися під накривало, та руки не мали сили. Перлистий піт виступив на чоло дрібонькими росинками і покрив запалі вже ніздрі. Не віддихав носом, тільки устами.

Щохвили кидався несупокійно, силувався зірватись, та опадав безсильний.

Почало харкотіти в грудях. Опав без руху. Жінки зняли лемент, отворив ще безпритомні очі, і повіки поволі опадали. Харчіння в грудях стихало. Тимчиха кричала в небоголоси, мати хлипала, поклавши голову на ногах вмираючого. Олена стояла в ногах і плакала.

Віддих і харчіння втихли зовсім. На губах застиг усміх якогось тріумфу, а по усім обличчі розлився вираз байдужості і болю. В хаті настала тиша, якась святочна і дивна тиша.

Був холодний, зоряний досвіток.

II

Вбрано Василька як Пана Молодого. Поклали його в біленькій сорочці, в чорнім одягу з барвінковою китицею при боці з довгими білими слічками. Біля нього лежала шапка, прибрана барвінковим вінком і купленими квітками.

Була погідна, тиха осіння днина. Пізні мушки бриніли, сонце сміялося лагідною усмішкою прощання, воробчики цвірінькали, небо синіло, обрамлюване білими кучерявими баранцями... На пізніх осінніх квітах колисався якийсь сум та туга... Чи жаль за минулим, чи жах перед прийдучиною...

Тимчиха зірвала всі квіти з города і звила йому вінок до гробу. Забула про все на світі, сиділа коло Василька і плакала. До Петра і його жінки зовсім не відзивалася,

кляла і нарікала на них.

— Ади, плачуть,— говорила до людей.— Плачуть бо єлосі*. А забили небоже, самі забили! А сестрички які тепер добрі! Приїхала і плаче, а забула, як помагала вітцєви бити його в столі. Голодом морили, надворі ночував... Плачуть тепер...

Коло тіла сиділи гості і забавлялися розмовами. Якийсь подорожній зайшов випадково в хату і розказував, як він поховав уже дві жінки і в який спосіб з кожною женився.

Коло печі поралася Петриха з кухаркою. Час вад часу відходила, ставала при трунві і заводила, бо так єлося.

— Мій синку любий, моя дитинонько дорога!.. Що ти мав мені очі замкнути, то я тобі... Що ж я тепер робитоньки буду... мій одинаку золотий... А то тобі справляю весілля... А де ж твоя молода?.. А моя невісточка... А то зимна могила... А ти лежиш в біленькій сорочці, ніби пан, а я сльози ллю за тобою... А чого тобі хибувало в мене...

— Нанашко, а ходіть сюди на хвилю,— сіпала її кухарка за рукав.

Відходила і з повним заняттям розправляла про куховарські речі.

Заводити могла тільки родина. Виїмок тут становила Тимчиха. Як заводила Петриха або котра з доньок, вона виходила з хати, не могла слухати. Час від часу вертала і починала заводити своєї:

— Васильку молоденький, учений паничу... Любий сусідо... Де ж ти вибираєшся? З котрої стороньки виглядати тебе, котрою стежкою-доріжкою ходити будеш... Чи білими килимами, чи травицею шовковою... А ти мені добре радив... А ти казав: “Маріє, Маріє, купіть

* Годиться (*діал.*).

собі коні намість волів...” А ти мене жалував... А ти був делікатний, як пташок, а виглядав, як квітка... Мій Тимко тебе любив... А він їздив у святу землю і привіз хрестик... А я тобі дам його в далеку дорогу, щоби-сь мав пам’ятку... Васильку... Васильку...— хлипала і аж припадала з жалю.

Люди сходилися “на смерть”, входили, шептали “Отче наш”, відтак розкланювалися на два боки, здоровлячи присутніх. Одні відходили борше, другі помагали співати дякові “смертну” пісню: “Кажуть люди, що я вмру, а я хочу жити...”. Дяк тягнув гарним тенором, і ще два-три голоси тягнули, а хор впадав тільки в кінцевих стрічках: “Тут оставлю срібло-злато і драгії шати...” — лунало по тісній хаті.

По псалтирі і по скінченій пісні посідали гуртками і забавлялися розмовою:

— Як то? Кажете, що присягала фальшиво? То не може бути!

— Бігме, що так. Я їй в очі кажу: як ти, кажу, могла так присягати. А вона мені каже: нічо не пошкодить! Я, каже, на хрест, прецінь, не присягала, а мала-м при собі шпильку з головою і на неї, каже, присягала-м — на головку від шпильки. Цілий суд обдурила-м!

— Ади, ади! Адіть, яка мудра! — дивувалися слухачі і аж прицмокували.

Дві кумі, схилившись д’собі, шептали і обмовляли всіх присутніх.

— Чуєте? Та Тимчиха — то стара відьма. То скупундра! Погадайте собі: вона носить тиждень сорочку на лице, а другий бере навиворіт. Каже: шкода мила!

— Ади, ади!

При столі йшов трактament*. Згрижений Петро, не так

* Частування (*díal.*).

смертю сина, як видатками, частував гостей. Кожний брав келішок з його рук з поклоном і приговорював:

— Дай, Боже, дай, Боже, вам здоров'ячка, а небожчикови царство небесне. Щоби йому земля легка була! А ви, куме Петре, не вгризайтеся, що ж, кождий мусить вмерти. То вам уже не pomoже...

— Так, так,— докинув якийсь, що вже був по пару келішках і помагав гості.— Я, мої любі, на своїм газдівстві справляв одинайцять похоронів. А во, най сусіди скажуть: п'ятеро дітей ми вмерло, а шестеро телят вгигло. Бігме, ну! Погадайте собі: шестеро телят!

— Ов, шестеро телят! Най Бог милує та то ціле газдівство! Шестеро...— дивувалися і жалували його.

— А що ж, любі, все від Бога. Воля його свята на це! Ми, дурна твар, не можемо судити його волі, ані розуму.

— А так, так! У всім воля його свята. А людський розум — пусте проти Бога.

— Ой, пусте, пусте! Вродився, так значить, і вмереш!..

— Та всі помремо, куме, всі!

— Ще й там набудемося! Ой, набудемося, побудем...— зітхала Тимчиха.

— Набудемося,— притакували куми словами і головами.— Га, все-таки ліпше під сонцем ходити, як у сирій землиці гнити. Все-таки...

— Усе воля його свята...— приказували, похитуючи сумно головами в глибокій задумі.

— А ви чому не п'єте, куме? Дай, Боже, здоров'я!

— Дай, Боже, дай, Боже, нам всім, а Василькові царство небесне! Пийте на здоров'я і на пановання!

— А ци правда, чув-єм, що маєш кобилчину на продаж? — зачепив один сусід другого.

Той довго не відзивався, пакав люльку, поправляючи огонь пальцями, підсміхався під вусом, а так плюнув і

відповів:

— А може, й маю!

— Чуєш, куме, може би, ми інтерес зробили з тою клячкою?

— Мені не спішно! — відповів зачепленим, спроволи* пакаючи люльку. Голову відвернув в противну сторону, сплюнув на землю з гідністю газди, який має щось на збуттю, та зовсім не спішиться.

“Злодій! — думав перший.— Дорожитесь, а знаю, що гвалтом потребує грошей, бо має платити рату в повіті. Можна би й таньше купити!”

“А то штудерант**! — думав другий.— Хотів би дурнички. Добре знає, що я тепер потребую гроша. Го-го, старий лис!”

— Та воно тепер коні тані,— тягнув дальше перший.— А вашу клячку як би так підгодував, то не була б лєцта***... Зрешта, мені не так конче.

— Ну, то чого ж питаєте?

— А так собі.

Помовчали хвилю, помовчали, випили по чарці, і перший знов кинув, ніби знехотя:

— Мізерна, бо мізерна, щоправда, але якби так її підгодував...

Розмови ставали чимраз голосніші і різноманітні. Гаряче розправляли про війну, політику, релігію, про школу, про всякі з’явища природи, задумувалися над ними і пояснювали на свій спосіб. Дивувалися, що “доси в Америці зими не було, а тепер є”, як то так може бути. Деякі були проти крові на війнах, а сільський політик пояснював нові політичні напрямки, окуплені кров’ю.

* Час від часу (*діал.*).

** Грамотний (*діал.*).

*** Остання (*діал.*).

— Всяка твар родиться в крові. І з Різдвом Христа проляли кров чотирнайцять тисяч младенців, бо Христос приніс новий лад на світ, і мусила поплисти кров.

— Так, так, всяке рожденіє во крові.

Петриха дрімала у запічку, а Тимчиха сиділа в ногах Василька і роздумувала, що най буде, що хоче, а краще жити на світі, як у темній могилі лежати.

Свічки тріщали, згоряючи рівним ясним полум'ям.

В куті жебрачка, яка щойно надійшла, випивши келішок, гаряче молилась півголосом:

— Во ім'я і Отця, і Сина, і Святого Духа, і Амінь! І Отче наш, і Богородице Діво! Пресвятая Богородице і нас грішних, во віки віков! За святу і душу і Василька і молодого. Ангеле Божий і сторожу мій! Ти і завше при мені стій, як і вдень так і вночі, будь і мені все і до помочі. Я кладусь і спати, не маюся і чим вкривати. Святу євангелію собі і постелю, а хрестом і святим то ся накрию. А ти, і чорте, і проклятий, проч від мене, і маю при собі і оборону, і хрест святий! Амінь, і Амінь і Амінь!

Хилилася до землі, б'ючи поклони чолом до брудної долівки, а здихнувши порох, цілувала її, висловлюючи тим свою побожність і ревність в молитвах і просьбі до Бога за душу Василька.

Тільки він лежав спокійний і рівнодушний на всі молитви, розмови та клопоти буденні. Одно око ніби уважно споглядало з-під примкненої повіки, і усміх з уст не сходив. Лице осунулося, а голова, ніби умучена, схилялася більше набік. Запізнена муха лазила йому по губах, бриніла і підсакувала...

ПО РАННІХ РОСАХ

Чудовий понедільний ранок у гірському селі. Село дихає ранніми димами, і особливий ранній гамір котиться по саду. Кожна пора дня має інший тон. Потічок навіть інакше шумить ранком.

Роси глибокі, срібні, холодні. Мряки уляглись ранком до спочинку, заки вечором, а часом аж знов ранком прийдеться застелити землю димовим серпанком. Тільки поля ще дихають опарами. Правдивий осінній ранок, хоч на деревах ще не слідно осені, хіба поля нагадують, що літо вже минуло.

Селом женуть товар заспані ще діти. Корови перекликаються своїм ревом чи, може, так вітають сонячний ранок. Молодиці та дівчата перебігають дорогу то “з повним”, то “впорожні”, здоровкаються наборзі — рано нема часу на балачки. На подвір'ях дзвенять ланцюги, це газди ладять вози у ліс, клепають коси запізнені косарі, а з-під Кичерки, яка вже освічена вповні сонцем, чути переспіви пастухів. На призьбах хат де-не-де тільки видно пса. Вони сплять по цілонічній сторожі. Як який відіззався, то нерадо, сонним голосом. Часом крізь шибку майнуть червоні щічки дітей у білих сорочинках або чути плач немовлят, якими мами зраня не мають часу зайнятися. З-під одної стріхи маленької хатки чути плач дитини й благальну пісню матері до янголів:

*Ой повішу колисочку на вербу, на вербу,
Колишійть ю, ангелочки, а я зараз верну!
Ой липова колисочка, шовкові вороски,
Колишійть ю, ангелочки, колишійть ю трошки!*

Але поки що ангели не сходять колисати, і мати сама мусить колисати дрижачими з нетерпеливості руками...

Робота чекає...

Сонце підходить чимраз вище, віконця сміються горючим полум'ям йому назустріч. Село витягнулося по смачному недільному сні, протерло очі... Годі — робота чекає!

Доганяю старенького сивого дідуся. Підпирається паличкою, вітаю його.

— Слава навіки! Ото, панечко, оздухи, оздухи! Це усей наш масток. Біднота у селі, правда, але оздух, водиці — нема такої нігде! Бо то був-єм, чуєте, і в чехах, і у венгера, у Босні, Герцоговіні — рахувати при воську півтора року. Ще за молодого Франца-Осифа... Але такої води, такого оздуху не здибати.

— І верем'є*, — кажу, — Бог дав.

— І верем'є, панечко! Так що ж, — каже зітхаючи, — коли на очі не виджу. Адить, тільки що кризь ситко, так ми заступило.

— Ідіть до лікаря, дідусю.

Старенький робить рукою вимовний рух, яким каже здогадуватися брак гроша.

— Коли і суха ложка рот дере! Треба до всього правди. А я, ади, дітем пороздавав, а тепер відки возму? Нема скон дати** на медицини.

— Конче рятуйте зір, дідусю.

— Тимчасом дідови, ади, вже недовго дивитисі на боже сонце... Вістарчить і так. Вже й так згасне леда день. Ая, панечко, згасне дідови світ.. Та — будьмо си здорові, та декую за гречне слово. Йду провідати внуків.

Розпрощавшись з дідусем, стрінула молодицю, яка йшла до хворої сестри й вспіла розказати мені, що “корова, коби здорова, положиласі”, що “овес вижали”,

* Погода (*живл.*).

** Звідки дати (*гуцул.*).

що “отавів цього року нема”, та нема печериць, то й нарік життя не буде.

Село кінчилося, а кінець села понад поля літала хмара гайвороння та виводила свої карколомні танки з божевільним криком.

— Що там таке сталося? — питаю.— Може, там що є, що вони так літають.

— Ей ні! Це на вітер. Птаха у воздухах літає і знає лад тому, що маєси творити нагорі. Вітер буде.

Я опинилася за селом. Синє небо дотикалося до лісів, просвічувало крізь їхні вершки і творило сітку, наче подерта дранка.

Стежка вела на непорослі горби з одного боку села. Зранку були покриті ще цвітучими бараболями, недородними коноплями і малим льоном, а далі на чубках росла ліщина. З противного боку села стоїть горда Кичерка. Ця сама, яку Зінка зі “Страстного четверга”^{*} підпалювала. Туди колись ходили герої цієї повісті. На Кичерці товар пасеться і відбивається ясними плямками від зеленого пасовиська, а решта калатає по кущах ліщини. А вона, задумана, покрита рідким гребенем лісу, любиться у сонячних обіймах.

З найвищого горба села вже не видно. Воно сховане в ярі. Широкий вид на далекі горби і поля, які зі своїм збіжжям в острівках нагадують шахівницю з порозставляваними фігурами. Десь на хвилю грачі відійшли...

Але сонце чимраз підходить, пригріває, збирає роси. Стежка сходить назад у село.

Навпроти мене молода жінка в лахмітті несе на рамені щось ніби скриньку. Куди вона зі скринькою йде в поле?

^{*} Повість Миколи Устияновича.

Стрічаємося.

— Ви що, зі скринькою в поле? — питаю.

— Та це, ади, колиска з дитинов,— каже й обережно скидає на землю.

— Старезна колиска, яка, певно, виколихала кілька поколінь. З лахміття наставилася дрібна ручка, і щось запищало. На колисці спертий серп. Жінка відслонює головку дитини — і серп творить ореол.. Ніби пророцтво ореолу твердого життя для маленької людини, що копірсається в лахмітті і кричить.

— Спічніть,— кажу,— жінко добра! Бійтеся Бога, таж вас руки болять.

— Ой, боле, їмостице*, боле! Боле від колиски, боле й від серпа. Ади, день в день ношусі з дитиною. Чужий вівсик жну. Як ходила-м в ягоди, то лишала-м саму на півдня. А воно так сі скриччило, що гадала-м, що сухоти дістане, таке мізерне зробилосі. Жаль ми дівка. А їй усього п'єтнайцять неділь. Ношу зі собов у поле чужий вівсик жати.

— Господи,— кажу,— та в хаті не маєте кого, хто би вам заніс?

— Ой, я сама! Нема, кажу,— каже ніяково.

— Ну... а батько? — питаю якось несміливо.

— Та це — не до вас кажучи — копильчи**... Не має тата...

— Ну, а що ж, він нічо на дитину не дає? Впоминайтеся, скаржете!

— Ой, їмостице, та він сам нічого не має! Ади, сночі*** шандари го взели до арешту. Засдно беруть... Та

* Буквально — їмосте. Так звертались до дружини священика. Тут — вияв особливої шанобливості

** Байстрия (гуцул.).

*** Вчора (гуцул.).

що дасть, коли не має, хіба п'єть голих пальців, які не все дають їсти. Ади, озме що чужого... Потім відповідай! Нема бідному правди нігде. Богачеви і вкрасти гаразд...

Та й кого скаржити буду? Цего бідного безробітного, що го заєдно шандари беруть? Та й за що скаржити? За то, що має добре серце, слово добре для мене, сироти? Бо хто мене знає? Ніхто! Біда і гризота знають тільки, де моя хата! Він оден...

Від малого бідую. Сорохманков* лишила-м сі від мами. П'ятеро нас було. А найменче — ось моя. А бідочка в хаті! Нема як дитину плекати, пипки не хоче. А я своєю грудню, хоч дівка, кормила-м. Дам грудь, дитина ссе, а я пускаю молоко з ложки. Так мучила-м сі з нею півтора року. І віросло! Але, як мало три роки, вмерло. Гадала-м, що сі мину з жалю... Ади, знало, коли вмирати. А мої ночі недоспані?!.

Е... Всьо пішло в пусте! А тепер...

Замовкла. Схилилась над колискою, дала жовту суху грудь малій крихітці, яка теж колись виросте й буде ходити чужий вівсик жати, як її мати. І, може, уся розрада і краса життя буде в любові до якогось, що го шандари “заєдно” беруть...

Така тиша в природі... Тільки супокою і краси... Та мені стало ніяково за себе, за цю бездушну природу і за спокійне, всміхнене сонце ранку... Я теж замовкла і почувала себе винною перед он цію матір'ю, що кормить дитину своїми порожніми грудьми, перед матір'ю, яка болячими від роботи руками двигала колиску зі своєю дитиною, матір'ю, яка ще дівочими грудьми мусила вже кормити наймолодше в родині. Стало перед нею ніяково й стидно за щось...

* Сирота (зуцул.).

А хтось написав такий закон!

Молоде лице передчасно постарілої жінки поорали журботи й гризоти у всіх напрямках, мабуть, ще тих далеких ночей, коли вона плекала наймолодше, почали свою роботу, почали виковувати риси болю і жури.

Перестала кормити, закинула колиску на плече й пішла чужого вівсика дожинати.

Я чимборше зійшла з гори в село, та весь день мене переслідував образ жінки з колискою на плечі, яка йде на чуже поле заробляти і яка свої думки посилає до того, якого “заєдно” беруть шандарі.

1935 р.

ЗАШУМИЛИ КРИЛА

Давно вже пора женитися Максимові. Господарює зі старою матір'ю. А то треба би молодих рук до праці.

Старший брат вмер, молодший виїхав десь у глибоку Польщу (то цей Іван, що, повернувши з чехів, був комуністий). Сестра віддалася “на бік”, а вони з матір'ю остали вдвох. Десь брати були “цікаві”, їздили в чужі краї, а Максим не був “цікавий” і сидів дома. Нікуди його не тягло...

Брати, які повернулися зі світів, йому не подобалися. Ще небожчик брат мож' витримати. Але Іван! Вернув у село, то одно, що встид та “публіка”! І в церкву не ходив (хай Господь милує від такого!), і образи з хати казав жінці повиносити (та тільки подумати, де вже хата без образів!). Невидане і нечуване. І в найбільших панів, а образи висять. А що виговорював, то, Господи, прости гріха! Сором було слухати! Навіть проти самого

найяснішого пана! Плете щось нікудишне... А люди кажуть — “комуністий”! Що за дурне слово таке?! “Басістий” від баса, “бубністий” від бубна, “органістий” від органів, але “комуністий”?! Ну, й що говорити, хлоп лишився розуму, та й годі! Пішов в чужі землі на заробітки та й таке нещастя з ним скоїлося! Бувало, в неділю зійдуться люди, і він вже там верзе бог зна що! “Ми апостоли прогресу”,— горлає та порівнює себе до божого народу, до апостолів! І таке виплітає, що гріх і встидно слухати! До чорта з твоїм прогресом! А далі задрав хвоста і десь щез зі села... Е ні, і шкода згадувати таке! Десь потікався по чужих краях! І Максим остав з матір’ю господарувати.

Щоправда, Максим, може, і оженив би ся, але якось годі йому потрапити на “свою”. Чомусь дівчата не спішилися за нього віддаватися. “Плохенький” — називали. А вже он Олену Вербову, то мати і била, та дівка ніяк не хотіла! А “партія” він був добра! Вмре мати, він сам собі господар, зле за ним не буде!.. Але що зробиш дурним дівкам!..

Сусідував Максим з Василем Завороженим. Добрий газда, бездітний багач, Максим в нього “робив”, себто помагав у господарці, бо в себе так дуже не було на чім, а з сусідом треба жити в згоді, часом допомгти в роботі.

— Ти би, Максиме, у сусідньому селі шукав жінки,— радив Максимові.

— Або й є! Добре би було... Треба би,— відповідав Максим. Але куди там шукати в чужому селі, коли в своєму не хочуть... Та прийдеться!..

Але час минав, а Максим не міг вибратися шукати жінки в чужому селі.

— Ти дурний, Максиме. Тут тебе не хочуть, а в чужому селі не знають. Я тобі поможу! — говорив Василь.

І вишукав Василь в чужому селі гарну дівчину, доньку бідної вдови. Купив пляшку горівки, його жінка спекла хліба, попросив ще одного достойного сусіда, Максимові казав святочно одягнутися і — пішли “в старости”, себто сватати дівчину у друге село, Підгорбне. Дівка, щоправда, вовком дивилася на них, як побачила Максима, то й зразу відмовилася, але мати не багато питала її, приступила відразу до діла.

— А що жених ваш має? — питала у старост.

— Є хата, город біля хати, кусень поля, так на три чвертки, коровка, сіножатка... Вмре мама, сама собі господиня буде. Я і виораю, поможу, позичу збіжжя, як треба. Максим мій помічник, і я йому поможу...

— А п'ять соток має на позиках, має,— докинув другий сват.

— А правда! П'ять соток записав йому покійний брат. У добрих руках процентуються... В одного багача...

Максим мовчав і тільки дивувався, де це Василь винайшов йому таку кралю. Дівка в кутку плакала, щоправда, але котра з них не плаче, як виходить заміж?

Як мати до неї зближалася, вона не відзивалася, а здвигала раменами, начебто хотіла з себе скинути тягар, і шептала: “Не хочу та й не хочу”. Мати нишком грозила їй кулаком і йшла знов до стола, де йшов трапезамент по доброму ділі. Усміхалася приязно і говорила:

— Вона в мене добра робітниця. В бідності росла, і треба було з дитинства братися до роботи. Поля даю їй невеликий кусник, на чвертку, та скриню приданого. Не порожня... Уборів в неї є, заробила собі... Коровки в мене біг дасть, але вона в мене дуже звинна, до роботи цікава, приробить, і все буде! Ну, Касю, йди випити чарку за добре життя!

Але Катерина не те що не йшла пити чарки, але втікла з

хати, так що свати і пішли, а її не діждалися.

В хаті вдовиці несупокій. Катерина “чудить”, не хоче Максима.

— Не піду та й не піду!

Зійшлася фамілійна рада. Всі вирішили, що годі потурати примхам Катерини. Жених не лецтий*, а вже найважніше, що такі файні два господарі, багачі, взялися за справу. Коло багача бідному легше жити! Що то казати: будуть обоє робити у Василя, і зле їм не буде! А хто хапається брати таку бідну Катерину? Відомо, що вона обізналася з багацьким сином Миколою і відси примхи дівки! А чи батько Миколи дасть йому брати таку бідну? Морочить дівці голову, та й тільки! Ще чого доброго!.. Ну, годі розводитися над цим! Сказано: має йти за Максима, і нічого тут говорити!

Такі були балачки на нараді родини. Вуйко Іван, багач, мав тут найтвердше, рішуче слово, а в руках для поваги здоровенну палицю.

— Я даю на весілля 20 злотих, а жінка хліб спече! — говорив важно.

Катерина сперлася до одвірка і плакала. На слова вуйка кинулась.

— Вдавіться своїми багацькими тими злотими! Мені на чорта вашого весілля! Ой, мамко, чого ви мене продасте... І за що, і за що, питаю... Чи я вас не шанувала, чи не працювала...

Та вуйко Іван не любив супротиву. Бо хто ж багачам спротивляється? За ними і розум, і правда!

— Ти до кого роздоймасься? Ей, дівко, дивисі, док' я добрий! Иш, яка язиката! — і приступив до Катерини.

* Останній (діал.).

— Вам зась до мене! — кричала Катерина.

— Ади, яка! Добре би тебе...— загомоніли тітки.

Тільки одна, наймолодша, сиділа і втирала очі. Вона тримала сторону Катерини...

— Вам зась до мене! — кричала Катерина.— Ви що мене...

— Зась, кажеш? — лютував вуйко.— Зась?! — і вдарив Катерину.

— То тобі щастя в хату, а ти мені кажеш “зась”. Досить цих примх! Марино, ні слова більше, ладь до весілля! А то роздеру, як жабу, ту твою пискулю... Диви, з писком стає! Добре, що люди трафляють!

Катерина вихопилася надвір. Мати почала ридати. Тітки та вуйни загомоніли, розраджуючи Марію, а далі почали розходитися. Тільки наймолодша ще осталася. Хотіла остати сама з Мариною. А далі їй шепнула:

— Ой, братовишко, як гірко Катерині! Я її розумію... Мене теж запродали у неволю... А все ті багаті нами крутять, кунірують*... Не запропастять дитини... Може бути біда! Бачте, я була плохенька, а ваша Катерина тверда дівка... Мене зігнули, я похилилася, а вона зломиться, а не похилиться,— і втирала сльози, які заливали лице.

Її в родині так і називали — “сльозава Настуся” Відколи вийшла заміж, сльози не висихали в неї... Така вона вже “плохенька” була. Всі звикли, і її заплакані очі нікому вдивовижу не були... А Катерина — це донька її рідного брата, жаль дівки!

— Ой, Насте, чи я воріг своїй дитині? Але, ади, чого їй ще дожидати? А ще той Микола, щоб йому добра не було! Цей багачький синочок усьому причина. Та старий

* Комбінують (діал.).

борше би повісився, ніж позволив би Миколі брати Катерину, бідну дівку... А тут, ади, трапляються добрі, непогані люди... Які багаті пішли йому в старости! Знаємо, до кого-будь не пішли би. Видно, що хоч бідний, але гідний!..

— Ей, Маріє, що там багаті! В них все руки до себе криві... А ви, братовишко, не губіть дитини!

— Ой, мені серце кров'ю обпікає за нею... А дивися, Олена моя вже доростає, а ще троє дрібних... А я вдовиця, сама всему лад мушу дати. А Катерина хіба сивулев ходити не буде! А тут ще боюся за цього багачького синочка, щоби не збавив дівки.. Ой, Настечко, як мене серце болить... Скільки мені горя з цею дівкою... Тверда натура... Щоби з хати, а це не багачька дівка, що може носом крутити, а бідна, дякуй Богу, що тебе хтось хоче взяти! Довела-м до вінця, а чоловік хай веде до кінця! Максим, чую, робітник добрий не п'є, Катерина теж робити вміє, та й будуть жити... Поплаче, а так звикне. Така вже наша доля... Так нам в небесній книзі записано... Параграф такий!

— А хто то вписав в ту небесну книгу, що одному має бути все добре, а другому все зле? Хіба не Бог,— говорила сумно Настя.

— Ой, що ти говориш! У всім Божа воля! — зітхала Марина.

В хаті залягла мовчанка. Насті розпирало груди глухе хлипання — так чогось стало боляче... Коло серця щось пекло на це письмо у небесній книзі... Кому ж радісно дивитися на її життя з нелюбом? Кому цього треба було? За цей кусник поля, що межував з їх полем, і запрягли їх в одне ярмо! В неї нуртувало якесь велике безсилля, вона відчувала його... Нізвідки ні опори, ні поради... Що ж лишилося людині, як покоритися долі. Де в неї була сила

до боротьби, і з ким, і як... Все життя вона в душі носить он ці питання, але хто відповідь... Часом вони навіть ставали ніби бунтом в душі проти чогось... Але це все стихало під твердою рукою конечності...

А тепер, з Катериною, вона почала переживати це своє минуле, а Катерина — сучасне. їй так хотілося захистити Катерину, підоймити її супроти цьому страшному, що її саму ціле життя ж толочило... Але насувалося питання: і що з того? Що відвоюєш, як в небесних книгах було так написано, і який бунт супроти того... Чи від того легше стане їй, чи Катерині і цим усім, що заплутані цею павутиною, з якої хіба не виплутаєшся, а може, ще гірш заплутаєшся.. Кому від цього бунту буде легше?.. Катерина все-таки колись заміж мусить вийти, чей, дівкою сивіти не буде, і то за нелюба, бо цей провал між бідним а багатим, який ділить Катерину від Миколи, ніколи не зарівняється. А якби Микола з нею оженився? Чи не буде вона себе ціле життя почувати, як бідна, яку прийняли між себе багаті? Навіть діти можуть колись їй виткнути, що вона була бідна і не принесла віна батькові. Як пісня каже: ти не скажеш, то діти, було нам іншої мами глядіти!

Але все-таки так хотілось би допомогти якось Катерині, і вийшла з хати рішучим кроком, щоб відшукати її.

Катерина стояла біля шопи, сперта на пліт, і . дивилася у далекі багачькі поля, які простяглися поза бідною хаткою Марини.

“Щось треба радити, щось треба робити...” — І думала Настя, підходячи до неї певним кроком.

Та нагло зупинилася... І що ж вона їй скаже, он цій самій Катерині, що, сперта на пліт, дивилася у простори, начеб звідтам виглядала долі. А може, комусь кинула гостре питання, а тепер, зі стягненими бровами, гордо

закиненою головою, жде відповіді.

Настуся звільнила крок, наче боялася підійти для Катерини... Боялася її очей... її голосу... І що саме вона скаже он цій Катерині зі скаліченою душею? Що порадить?

Було тихе сонячне пообіддя пізнього літа чи вчасної осені. Ластівки чорними хрестиками шибали попід небо, вкрите білою вовною хмар. В городі колихали головками перші сині квіти зимового зілля, барвінок встеляв землю вічнотривким зеленим килимком. В полі колосилися золоті загони пізнього збіжжя або чорніли вже виорані під озимину. В садах ще були пізні яблука чи груші, в городчиках ще цвіли різні квіти. В полях викопували бульбу, буряки, а де-не-де на деревах явилися вже золоті листочки... Йшла вже в гості осінь.

Настя злегка підступала до Катерини. По дорозі глипнула на грядку зеленого барвінку.

“Буде на вінок”, — шибнула їй думка, та похопилася та за встилалася від неї.

Злегка підійшла до Катерини. Катерина, сполошена, обернулася до Насті. Настя зніяковіла під твердим поглядом Катерини. Її мучила думка, що саме сказати Катерині, як її підбадьорити. Нагло усі слова розгубилися з думки і сама думка пропала... Десь ділася... Стала мовчки біля Катерини.

“Щось би сказати... чимось допомогти їй...” — думала і мовчала, а Катерина наче ждала якогось слова і теж мовчала. А Настя ж — її тітка, яку дуже любила.

— Не вбивайся, Катеринко... — почала несміло (ой ні, не це хотіла сказати!). — Піддайся волі Божій... (Ні, зовсім не те вона говорить!). І як він смів тебе, сестрице, так покарати... — вкінці вимовила, та в цій хвилі встидно їй стало за ці кволі, непотрібні слова. — Катрусю... — та

дальші слова застрягли їй в горлі.

— Тето,— звернулася нагло* до неї Катерина “тето”!
— Ви одні за мною, я це знаю... Пригадую, хоч була ще така мала, як мої тато за вами обставали, як ви віддавалися... Але на це ради не було! Тето, невже ж і мені сльози не будуть висихати, як вам? І що, проплакати життя своє, як ви його проплакуєте? Не хочу, не можу... Ні, ні... Не хочу і не підую!

Настя винувато опустила очі і мовчала.

— Тето, скажіть, що мені робити?.. — ламала руки Катерина.— Тето, ви знаєте, що я вигадала...— вона оглянулася.— Як Микола схоче, то ми обоє втічемо у світ...

— Господи! — Настя аж відсахнулася.— Що ти! Та в який світ?— і дивилася на Катерину широко отвореними очима. Та рівночасно їй приємно заскоботало коло серця. Он яка Катерина! Засоромилася за себе... А вона що?

— Де, кажете? А там, де Голубова Маруся пішла зі своїм любчиком... До Росії! Тямите, як то було, як шуміли люди? А зараз пишуть, що їм там дуже добре. Там нові порядки, нове життя, там всі рівні! А працюючий народ в якій пошані! І оплачують добре, а прийде, то і на “курорт” висилають. То такі купелі. Не то, що в нас! Там не ходять робити на багачів, як у нас, а державі служать! Ой, поїдемо обоє, поїдемо і будемо жити без багацької ласки... Я знаю, Микола мене любить, і ми нікого не будемо слухати! Будемо самі собі господарі!

— Але, Катерино, не забудь, що він багацький син!

— Тето, він же мене любить і піде за мною... Він же здоровий хлопець! Будемо працювати і буде нам добре... А чого мені плакати? Я рада!

* Раптово (*діал.*).

— Катерино, що ти вигадала — їхати в чужі світи, все лишати... Ой, Катерино, не схоче вій багатства лишати... І батьки не дадут...

— А ми батьків питати не будемо! Ми молоді, здорові, працювати вміємо, нічого не боїмося! Ми любимося, тетонько, і нічого нам не треба! Ой, тетонько, як гарно нам буде! Яка я рада! Ось як живе Маруся!

— Я тямлю цю Голубову Марусю, що ти згадала. Пам'ятаю її весілля! Таку молоду віддавали за [на] двадцять літ старшого вдівця! Багатий був! Ой, пам'ятаю! Та як же би... Я усіх “силуваних” переживаю... Взимі було весілля, а влітку вибухла війна... І її чоловік пішов, а вона почала гуляти з давним любчиком, хоч і дитина в неї була.

Якось пішла чутка, що старших демобілізують. Значить, верне і чоловік. Одного дня пропала Маруся з любком і аж по році написала з Росії. Пам'ятаю... Але як це ти, Катерино... Не страшно? Це ж кордони, ще вб'ють на границі.

— А не страшно йти в найми до Максима, що сам наймитус у багача? — кинула Катерина.— А не страшно кордонів і границь, яких ніколи не перейдеш в житті?.. Мені все одно. Згину, так згину, але боротися треба, тето... З Миколою піду хоч би на край світу... Так, піду, щезну...

— Бійся Бога...— почала тета.

— А чому не бояться Бога всі інші? Чому я одна маю боятися Бога? Нехай ті бояться Бога, що молоду душу продають... Душу і тіло! Яким правом? Багацьким правом? Ні, будемо з Миколою боротися!

Насті подобались ці буйні слова Катерини. Он яка вона!

Не захотів багацький синочок кидати добра і мандрувати з Катериною, в якої усе майно — любляче

серце і здорові руки. Не хотів!

Боліла, тяжко боліла Катерина. Стихла, збайдужіла. А весілля і так вже ладили без неї, та вона мовчала. Не годилася, але і не перечила... З Миколою розійшлися, то все їй стало байдужим. Чи його кличуть Йваном, чи Петром, чи Максимом... Все одно!

Якась недуга точить Катерині нутро. Нуд підступає під серце, ради собі не може дати. Нидіє Катерина, нудить світом. Свекруха помічає її зміну, і в душу вселяється радість, а далі і певність, що вона буде бабусею.

— Ну, слава Богу, слава Богу,— шепче до себе і ніжно, тепло відноситься до невістки.

Але минають місяці, а Катерина все не своя, все нуд її млоїть, та нічого не змінюється. На це, аби свекруха була бабусею, не заноситься. Вже й сусіди шепчуть між собою, бо свекруха вспіла не одній шепнути на вухо свої сподівання. Вже й Максимові натяки дають. Але Максим якось ніяковіє при цих натяках. Змовчує. І самій Катерині говорять, але й вона змовчує та в душі проклинає людську цікавість та язика.

Вона й сама не знає, що діється з нею... Лежить вночі, очі розплющені, а у нутрі наче щось ходить, щось сповнює її. Якось так дивно, млосно, моторошно... В вухах шум, наче летять птахи всього світу та б'ють крильми... А далі хвиля якогось тепла розливається по усьому тілі... І в неї родиться бажання когось дуже любити, тулити, і вона аж дуситься, захлистується бажанням цієї любові... Дрож йде усім тілом... Якесь бажання якоїсь любові... Але до кого?.. Вона не розуміє...

Та згодом усе в ній стихає... Шум пташиних крил десь пропадає, він віддаляється чимраз... чимраз... Вона почуває себе невимовно стомленою... Не може рушити ні

рукою, ні ногою... Втома душі, яка вкінці поборює її... Вона усміхається і засипляє... і шум крил стихає...

Весна! Катерині хочеться самоти, бути тільки зі своїми думками, а про що вони — сама не знає... Їй хочеться, щоб нічого не думати і про все забути... А природа вже будиться, все оживає... А Катерині хочеться дивитися на зелені поля, на траву, яка починає народжуватись, на деревах пучки з майбутніми листками... Поля ще покриті снігом, який скидається на полупану березову кору. Але під цею корою вже шумлять “весняні води”, а де-не-де вже вихоплюється зелень трав та інших бур’янів... Поволі кора наче присихає, робляться прочалини на ній, а далі зовсім зникає. Тільки ще то тут то там лежить платок, наче хтось погубив по полі куски цієї кори...

Дивлячись на цю природу, що будиться до життя, відчувається в собі якусь нову силу. І Катерина, дивлячись на цю провесну, в собі відчуває, наче щось росте, пучнявіє... Шумить, проситься на світ... І в тіло залягає якась солодка втома...

Одного ранку, коли прийшла Катерина, щоб дати корові їсти, коло Лисані стояв бичок, якого корова вилизувала та язиком розчісувала головку новонародженого. Катерину щось за скоботало в горлі, і вона нагло розплакалась. Спершись на хребет щасливої Лисані, плакала...

— Яка ти, Лисаню, щаслива, що маєш кого любити... — і гладила бичка по головці...

— Що це є? Чого я плачу? Невже ж це від коров’ячого щастя? Що це зі мною діється? — питала сама себе.

Почали колотися з яєчок курчата та качечки у них і в Заворожених. А Катерина припадає коло них... Тулить

пухову крішечку до лиця, за пазухою носить, цілує, пильнує, годує.

— Що це ти, Катерино, так цього року милуєш курчата та качечки, як ніколи? — пита Заворожена.

— Сама не знаю, нанашко... Щось в мені аж підноситься, як бачу он ці крішечки... Таке то миле...

— Ей, дівко... Ци ти часом не теє во?..

Катерина мовчала... Бо що ж казати, або вона знає, що діється.

Якось полять обі пшеницю, а Заворожена нишком підглядає Катерину... Що діється з жінкою? І похуділа, і неспокійна, хвилюєси...

— Чи не хора ти, Катерино? Щось ти мені помарніла... Зразу я думала, може... Так он і так... Але-бо місяці йдуть, а то одно провадиться... Кажи, що є...

— Не знаю, нанашко... І ніби нічого не болить мене, і ніби все добре, а воно не так, як має бути... Сама не знаю... Щось мене всередині ніби розриває і шумить в мені...

Вмовкла.

— Ти би пішла до доктора... Най збадає, так не можна...

Катерина помовчала, а відтак зітхнула:

— Ей, нанашко, чи життя варте, щоб за ним аж по докторах ходити?

Вмовкли і задумались. Заворожена передумувала своє життя. І чоловік добрий, і здоров'я служить, і не голодні... Але чому в неї нема дітей? Якось сумно! На кого роблять, для кого стараються?.. А у людей... А Катерина аж заплуталась у своїх неспокійних думках... А була вже така спокійна, зрівноважена... Вже погодилася зі своєю долею.

Дзвонили комашки у травах, хрупотіла виривана хопта, пахло зеленню та свіжозораною землею. Це ж весна. Десь

вгорі заливались жайворонки, долітали вигуки орачів та пісні пастухів. У всіх них, у людей і пташок, своє життя. Все йде по якихось правилах. У неї теж ніби все в порядку... Та ні в якому там порядку! Все не так, як треба... А хто винен, хто?... Чи вона сама? Ні, вона хотіла, щоби все [було] добре. Кого посуджувати? А перед очима душі виринає якась постать... Хто це? Боже! Та це ж Микола! Так, він причина всього злого, що у неї в житті! Її життя сходить у наймах. Чи вона господиня? Вдома, мов у наймах (все їй чуже, нічого свого), і в багатів наймитує... Може, і тому в неї нуд і туга... Вона не жие своїм життям, а чужим... Охота відпадає від усього. Невже ж буде все таке неінтересне, одноманітне? І стоїть перед очима "він"... Микола... Та ні, ні, він же вирікся її в дуже тяжких хвилях її життя! Ні, він не любив її ніколи хіба! Багатий на слова. Він же не любив її зовсім, коли так легко кинув... І чого їй ще згадувати його? Ні, ні, треба звикати з думкою, що його ніколи й не було...

А тут в житті така одноманітність... Все те саме... Життя пливе, і чого, і куди... А на неї не звертає уваги... Сама не знає, чого вона, властиво, бажає... Живе, як і всі інші замужні жінки живуть. А колись думала боротись за своє життя! Творити і захищати його... Летіти хотіла у світи, щоб його захистити... Хто це в ній цей огонь погасив, а, здавалося, таким полум'ям горів... Ох, як згадати. Один дурний Микола згасив, як свічку. Ой ні, при чому тут Микола!.. Сама не вміла підтримати це горіння...

— А чому ти, дівонько, дітей не маєш? — нагло падає питання в її вухо.— Скажи мені правду. В селі говорять, що ти щось робиш, щоби не мати. Це недобре діло! Не треба так...

Катерину щось аж затрясло... Он до чого договорились

в селі! Кого це має обходити? Це її справа, а не чужих... Мовчала, злосна на усіх.

— Ти не гнівайся, що я так питаю... Шкода мені тебе, а то зійдеш зі світа через таке,— почула знов.

Катерина мовчала, завзято вириваючи бур'яни.

Вечором, коли розходились, Заворожена ще раз відозвалася:

— А ти подумай, що я тобі сказала. Згинеш марно, це на здоровля не йде жінці... Ой, як я хотіла мати діти...— зітхнула

Катерину ця розмова всю розхвилювала. Вона боялась признати сама собі, що їй хотілося мати дитину. Все на світі має свої молоді. Тварина всяка! І їй хочеться дитини... Але...

І знов не спиться Катерині. Її недуга ще міцніше обхопила її... Палить нутро, груди розриває, серце товчеться, щось бушує в ній... оп'янює... Ще шум пташиних крил... Безсила втома наче бореться з кимось... Щось радісного, спокійного глядить... Засипає...

Щодня працює Катерина у Завороженої. Ця вже в Катерини нічого не питає. А Катерину змагає недуга... Вже ніби було покращало, а тепер знову не дає спокою... Мучить її, зневолює...

Свекруха на Катерину злосна, відворкує, поза очі називає “яловою коровою”. Вона ж хотіла внуків, так ждала, а та, дідча дівка, щось собі поробила, бо чого ж би їй дитини не мати...

Якось закинула Заворожена знов про діти:

— Ми думали, що у вас діти будуть. Ми бездітні. Ви робите в нас та були би-смо ваші, діти... А так якось, Катерино, кажи, на кого ми робимо? Кому ця вся наша робота... Чужим лишимо нашу працю...

Мовчала... Нагло Катерина підняла голову шепнула:

— Я, нанашко, ще дівка... Чоловіка не люблю і не жию з ним. Не хочу...

І довга мовчанка... Бо про що ж було говорити

— А ти знаєш, молодице, що я дуже а дуже хотіла мати діти... Та не довелося. А ти бачиш, як ми обоє любимо діти, як мій чоловік пропадає за дітьми. Ой, як мене в'ялила туга за дитиною... (Катерина думає: знаю.) Як в'ялила недуга! Бувало то в жар мене кине, то зимним ледом обкладає... (Знаю! — думає Катерина.) Ночами не сплю, плачу, Бога молю... Не допомгло! Я бездітна...

Катерина заніміла. А що ж її недуга, чи не туга за дитиною, за материнством? Так і є! Їй хочеться когось близького мати, любити його... Вона ж властиво, нікого не любить! До матері і до сьогодні носить жаль в серці, почування до Миколи спопеліло... Вона хоче дитини, але не від Максима... Виходячи замож, землю їла, що не буде йому жінкою... А на боки не піде! Вона ж з ніким і не знається... Чужу дитину в хату не приведе, щоб посмівалися та поштуркували її. Ні, ні!

Її обхоплює розпука, обмотує її, що вона ніколи мати дитини не буде! А вона так дуже хоче мати когось свого, любити його, піклуватися ним... Коло серця млосьно, крила шумлять...

Максим на роботі у Завороженого. Обоє косять сіно. Стеляться зелені покоси, кладуть свої головки квіти, скачуть коники-стрибунці у свіжоскошений траві.

Василь по довгій мовчанці звернувся до Максима:

— Максиме, для кого це ми от так працюємо, турбуємось... Ні в мене дітей, ні в тебе... Чужі заберуть... Думає, що хоч в тебе будуть діти, а то ади! Працюємо на чужих... — прошептав, наче сам до себе.

І довго, задуманий, дивився на квітучі сіножаті...

— Я так люблю діти, жінка любить, і ми дуже хотіли мати діти! Тяжко, Максиме, робити, як не зняєш на кого... Турбуєшся... І на що це все?.. Не раз руки опадають. Якби не звичка до праці, то все кинув би... Я працюю, ти зі мною... Невже тобі в голову не приходить, що ти і я працюємо не знати на кого... Шкода нашої праці! Їй-богу, кому вона потрібна?..

Забив Василь цвяха Максимові. Не спить вночі. І справді, на кого він працює?.. Кому он цю свою хатину чи коровину та кусник поля лиши? І злість його бере на Катерину... Ой, якби він її ременем сперезав так, щоб почула.

На другий день знов обоє косять. А далі каже Василь:

— Я би тебе, Максиме, щось спитав, але не будь за це кривий на мене. Чому твоя жінка дітей не має?

Максим видивився на Василя і зніяковів. Почав ще завзятіше косити.

Довго тривала мовчанка. А далі Максим зітхнув і відозвався якось несміливо:

— Нанашку, нікому би-м не казав... Вам скажу: моя жінка ще дівка... Ми не жиємо зі собою... Вона мене не любить і не узнає за чоловіка... Але вона за другими не ходить...

Заворожений аж перестав косити...

— Пфу на тебе, хлопе! Що ти дурний, то я знав, але що ти такий дурний, я не знав! Чи ти сказився?!

— Я, нанашку, людина спокійна. Сварні не хочу. Вже таку долю дав Господь... Нічого не зроблю! Якби вона мені який розпуст вела, я прибрав би її в свої руки... А так...

— Ну, ваша справа!..

За якийсь час Заворожений каже Максимові:

— Чуєш, Максиме, в неділю з полудня приходи до мене. В мене справа до тебе...

В неділю, в пообіддя, Заворожений з Максимом самі в хаті. Мнеться Василь. Видно, що не знає, як казати. Максим нетерпеливо чекає, і різні здогади його мучать:

“А може, він хоче писати мені троха свого поля? А його фамілія не дасть! Чого він хоче?”

— Максиме, домоворімся... Ти знаєш, ми бездітні, робимо на чужих, не на свою кров... Ні наші діти, ні ваші з цього користати не будуть... І моєї праці, і твоєї досить. Чи не краще щось вигадати, щоби ні твоя, ні моя праця не йшла намарне... Може б...— І Василь змовк, а Максим дивиться на него без віддиху.

— Чи не краще, щоб ми працювали на своїх...— провадить далі Василь.— Може, ти і твоя жінка згодитеся мати зі мною дитину...

Максим кліпає очима, наче не розуміє нічого.

Василь користує з мовчанки і говорить далі з якимось поспіхом:

— Максиме, мене серце болить, що колись на нашій праці, твоїй і моїй, засядуть чужі... Передумай, Максиме, чи не краще, щоб між нами була дитина, “наша” дитина... Я тобі поля дам і піклуватися будемо дитиною...

Максим все ще сидів мов приголомшений, а Василь говорив далі:

— Бачиш, я з тобою чесно... Не поза твоїми плечима... Могло б і таке бути... Правда? Я на тебе знайду в селі охочих... Як думаєш, Максиме?

— Не знаю...— прошептав Максим і вибіг з хати.

Біг у свою хату, в голові щось шуміло, сам не знав, що сталося. Хтось неначе вдарив обухом по голові... Що, сторгувати свою жінку? Вінчану, сакраментальну?.. Продати її? Он до чого багач договорився!

І йому хочеться бігти і бити Василя за зневагу. Вже два дні він не йде у Василеву хату, а то, бувало, раз у раз заходить. Щось не дає йому зайти туди... І розуміє собі усе по сотний раз... Гнів йому збирається в серці. А далі спокійно думає:

“Та що, вона мені і так не жінка, а встид в хаті... Яка вона мені жінка? У людей жінки, а в мене відміна*... Ходить надута, як сова... Якого чорта я її брав? Як занімала на весіллі, так і донині німою ходить! То жінка? Яка це жінка?!” — і дивиться на Катерину, яка порається зручно, звивається...

— Коли ти воду з писка випустиш, газдине? — крикнув до жінки, аж сам перелякався. Вона здивовано глянула на него, стягнула брови і мовчки вийшла з хати.

“Ані посваритися з нею не можна, то жінка?” — думає і аж кулаки затискає, такий лютий. Хотілося би набити оту “свою” жінку. На це в нього повне право. І шукає зачіпки з Катериною, але з цього нічого не виходить.

Далі він починає її слідити. Чи не віднині вона знається з багачем? Певно, поза його плечима вони давно вже знаються... Студить її. Хоч в душі він переконаний, що так не є, але він хоче доходити свого права. Та вона, як усе, спокійна, мовчазлива, наче і не помічає Завороженого. Скінчила у них роботу, йде додому і тут працює. Роботяща така... Він здивований, пригадує, що вона ніколи не сміється, не шукає товариства. І знов злість бере його на неї. Йому би хотілося показати, що він її чоловік, а вона його жінка. Але нічого не виходить... Вона все спокійна, все в роботі, все зроблено... Гляне на неї — нічого казати, і мовчить!

* Не така, як усі; біла ворона (*діал.*).

“Яке я, властиво, маю право до неї? — лагідніють його думки.— Присилували йти за мене, не жиє зі мною... Буду ходив за другими. Є того квіту по світі! Ой, є...”

Але тут нагадує, що ті “другі” колись не хотіли його парубком і, правду сказавши, він не до того... Треба вміти... А йому, щоправда, і не цікаво, і не хочеться такої пустоти.

І задумується та роздумує над словами Василя.

“І справді, на кого ми робимо?... Ще Василь має якусь фамілію... Але я платний наймит! Та все-таки чужим припадає... На тій нашій праці засядуть колись зовсім чужі діти... Зовсім чужі... Та вже, може, краще, щоби бодай її дитина була, як не його від жінки... Ну що ж, і вона тут працює. І я сам би користав, док’ жию... Прибільшилося би більше поля, заведу конячку... Ну, що й казати, поділю з його майно. Дитина буде рахуватися моєю...”

Максим бачить вже себе співвласником багацького майна! Не дають йому спокою Василеві слова, Василева пропозиція.

Нагло впадає йому думка:

“Ну, добре, але чи Катерина згодиться... Тверда натура...” — і вже стає йому жаль за багацьким майном. Заздрість підпливає до серця... Ні, ніяк не можна допустити до цього, щоби це забрали чужі... Він же стільки років працює у Василя, і Катерина теж. Там вже добра пайка їхньої роботи...

Але до Василя не йде, хоч як його тягне, звик стільки років... Мати сварить, чом занедбав усе. І сіно треба звезти, і на жито час, а нема чим звезти. Все йому звозив Василь. Наймити когось, щоби звіз, треба платити... А відки цих грошей на все брати? А то Василь своїми воликами завжди звозив... А тепер нема якось “ока”, щоби піти до Василя. Вже тиждень не був у нього.

А тут знов нова думка почала його мучити. Ану ж знайде собі на “таке” когось іншого? Він, себто Василь, до чужої “запаски” не ласий... Але як схоче мати когось, щоб міг записати йому майно, а жінка на це годиться — то знайде в селі охочу... Чому би ні! А тоді Максимові пропало поле і заробітки пропадуть... Чужі засядуть... От тепер скаж, куди хоч!

Та якось стрінув його Василь. Око в око, не було куди вимкнути.

— А ти чому, Максиме, не приходиш? То, що я казав, забудь... Я не напирюся.

І знов мучиться Максим, і знов сняться йому багацькі поля. Хто знає, чи в тій небесній книзі є написано щось про них?

Та ніхто не знає і не скаже цього Максимові. А над Катериною шумлять крила, розбурхують кров і женуть на погибель. Шумлять, шумлять...

ТАКА ВЖЕ ДОЛЯ...

(З “Книги життя”)

Коло вмерлого сиділи люди і забавлялися розмовою.

У хату заблукав теж якийсь подорожній. Помолився коло тіла, розклонився на всі боки, закурив люльку і мовчки прислухався, що говорять про покійника.

— Що з того, що молодий, коли вже така доля була... А так!.. Кожний має свою виписану долю десь у небесних книгах.

І почав розказувати про свою долю. Жони сиділи на лаві вздовж труни, а він стояв серед хати і говорив:

— По смерті першої жінки такі мі жалі взяли що кара...

Місця си ни знайду, думки не приберу... Робота сі не бере... Щось неначе мі зі села гонить. Ще день перегльобиндзаю*, але ніч... Приходить моя Марійка і лудить мене за собою... Так виджу ї', йк вас рщених**... А далі виарендував поле братові, а сам наймивсі пасти вівці. Дітей в мене не було. І пасу вівці в полонинах... Так любо, мило!.. Розвела ми трохи душу. І пташки співають, і трава росте, деревина шумить свої пісні, а ти пасеш собі овечки. Нас було кількох. Бокував я від них... Сумно мені було. Жура їла серце моє! Сиджу собі осторонь і думаю про небіжку Марійку. Вночі вони сп'єт в колибах, а я лежу, дивлюсі на небо, засіяне зіздами, і думаю, від чого вони займаютьсі... Хто їх світить, а хто їх здуває...

Вмовк, тікаючи люльку, в якій поправляв тютюн великим пальцем. Вкінці сплюнув, метнув головою, затягнувся люлькою і правив даліше:

— В полонини моя Марійка не приходила... Але прийдесі — такий жаль душу скобоче, що землю би-с дер під собою... то знов туск, туск... Береш свирівку і плачеш нею... Відкись такі нути сумні, пресумні... Ти її приложи д'губам, а вона тобі як заплаче... Вівці — німина, не раз дивуютсі... Але най там!..

В осені гонимо вівці на продаж через гори, аж до венгра. Йдемо, йдемо лісами, горами, проваллями — аж тут нагло з гір бачимо низини, села, міста... Добре мені було...

Раз гоню — а були малі ягнята,— в якімсь селі вийшла молодиця з дитиною на руках і каже до мене: “Маєте тільки овечок, дайте мені одно ягнятко!”

* Перемучуся (гуцул.).

** Хрещених (гуцул.).

А чом би не дати. Дав. Моя отара пропочила трохи, я покріпився, вона мені винесла молока, розказала, що вдовиця — і я дальше в дорогу. Ей, Марійка на думці. Заєдно тільки жура ссе серце, оре душу...

Зітхнув.

— Пригнали ми вівці до венгра. Купці попродали, і мені пора вертати. Але що за кара! Вдова Олена мені з гадки не сходить. Гі, бодай сі не приказувало! Бачу все її з дитиною на руках, стоїть переді мною, гі жива. Гадаю си: а може би, вернути до неї? Я сирота, вона сирота... Ба — коли-м забув на смерть, в котрім селі то діялосі. Думаю, нагадаю — ніяк! Закарало — ані, ані! Що ж, нема инчої ради, хіба йти від села до села і шукати Олени! Йду. І знайшов!.. Йду, а вона стоїть, аж в долоні сплеснула, як мене вздріла. А я відразу:

— Чуєш, Олено! Віддавайсі за мене!

А вона:

— А чом би й ні. Можна.

Така була наша сватьба.

І я остав в Олени. Жили-смо собі, добре нам... Вратувала мі душу. До року мала й сина. Газдуємо, бідуємо, але добре нам вкупі. Жили-смо кілька літ дуже щасливо. Аж ту — хороба, бодай сі не приказувало: тифус!

До тижня поховав я Олену, її сина і нашого. Сам остав. Зразу желі, туск зробили мі памороки... Щось ніби повернулосі в мені... А далі очунєв, пішов не оглядаючись! За чим вже оглядатисі в порожне? Що там мені вже остало... На батьківщину не вертаю, нігде не хочесі мені бути. Чоловіка на світі все оббріхує... До нічого не варта звикати... Ходжу і заробляю на прожиток, і вмру ходячи... Така вже доля була...

Схилив побожно голову перед мерцем і кинувся в

двері, наче тікав від тяжких споминів, сумних переживань та своєї долі.

БАБУСЯ

У сонячну недільну днину вибралася я у відвідини до самотньої бабусі. В неї ноги спухлі й болячі, й вона мало коли сходить на долину до церкви. Немічна вже.

Сиділа наперед хати і гріла свої зболілі ноги до божого сонечка, яке своїм теплим промінням обкутало бабусю та її самотню хатку. Побіч хатки стояли черешні, сповиті у серпанок білих пахучих квітів.

— Христос воскрес, бабусю! — привітала я її.

— Воістину Христос воскрес, воістину! — відповіла, усміхаючись мені назустріч.

— Що дієте, бабусю? Приходжу відвідати вас. Дуже, здорові?

— Красно декую! Най Бог про вас не забуде, як ви про мене, одиницю, не забуваєте. А здоровля сестрице, в мене не дошукатися! Ноги болять... Ади як ми спухли, рана тече...

Ноги лушилися, блищали спухлиною. Нігті великі довгі. На литці одної ноги ропила рана.

Біля ніг стояли, наче два старі човни, пара постолів. Старі, як сама бабуся. Покривлені, прибрали вже зовсім форму бабусиної ноги, а тверді, наче з бляхи.

— Бабусю, вам тяжко ходити у цих постолах. Тверді,— кажу.

— Чекайте, сестрице, розкажу вам он яку притчу. Дала-м си зробити постолі, та один ворог перемінив мі. Ая, таки сам майстер... Мої були міконькі, не душили би бабині ноги, а це — пусте...

— Бабусю, вам самим сумно,— кажу.

— Йй! Вже сім років, як одиницев живу. Ади, чоловік ми відійшов. Лишив сиротов. Пішов на цвинтар землю оброблети, божі оріниці справлети, ае... А увесь ґрунт записав родині своїй. А тепер бабу нема кому обійти. Тут моє тільки доживотє. А дала-м тут у цу землю, у цес ґрунт силу свою, молодість... Всьо дала-м, сестрице!.. А тепер сама... Та — прошу вас у хату.

Маленька хатка. Стіни білені, а стеля мита. Довкола підведена двома красками синього. Казкова піч на одній високій лапці прибрана також у двокольорову блакить. Посередині стіл і різьблена скриня. Віка нема, тільки прикрита верхом стола. На стінах старі образи, мальовані на склі. У кутку мисник зі старими мищинками.

Я знову, як звичай велить, звітала її в хаті:

— Христос воскрес!

— Воістину Христос воскрес!

— Бабусю,— кажу,— у вас ще старі образи і стіл такий старий.

— Ой, сестрице! Та це вже більше як п'ятдесят літ тому, як-ім сі віддала. Тоді куплені. Ади, на склі та все файні. Тепер інчі повиходили, але це пусте. Псуєси скоро. А ці зо мнов ґаздували, зо мнов тішилисі і сумували зо мнов! І стіл давний. Ой, давний! І хата давна. Будувались-мо зі жеброти... Але молодість була... Та сідайте, прошу!

— Най всьо добро сідає,— кажу.— А ви мені обіцяли показати давне вишиття.

— Покажу, сестрице, покажу.— І пішла у комору.

За хвилину винесла клуночок, зав'язаний у хустку.

— Це бабине плаття на смерть. Ади, це вишите ниткове, стеливом шите. Це ще наперед сорок років шила Йосифова Марусі. Давно померла. Не нині дієсі!

Цес-ім си злагодила вже на смерть. Як вмру — аби сі не клопотали, бо вже, сестрице, мені не довгий вік! Ади,

вислужила-м сі людем, треба вже йти Богові на послугу. Ой, немічна я вже, немічна!

До хати вкотилася груба курка-зозуля. Зажурилася на усю хату. Наче здивувалася чи зраділа, що у баби гості.

— У вас пещена курочка, бабусю!

— Гідна! Що правда, то правда! Щодень кидає бабці по яйцеві. Ба, коли не зложу. Кортить ми з'їсти, ци такой так вип'ю...

— Не жалуйте собі, бабусю, тільки вашого! Хто про вас подбає?

— Правда ваша! Перед записом було: “проши”*, а тепер...— бабуса махнула рукою і задумалася.— Та всьо було би добре, коби спати мож'... А то, сестрице, ногами по хаті ходжу. Усю ніч проплентаю. Лежати не можу. Седу на постіль, ноги зіпру на стільчик, лікті на коліна, а в долоні беру голову. А в грудях грає, дихати не дає... А всеке нагадуєсі... Вся молодість приходить до мене уночі... Ціле жите крізь хату просуваєсі... А далі, як мі озме страх! І пуд коло серця... І болять, і пече всередині, і зверху платє мі давит... Звержу всьо зі себе і така ходжу... Страшні ночі, сестрице... Коби спати можна, а то...— шептала наче до себе.

— Дам вам лікарство, бабусю.

— Ей, де там вже є лікарство на мою слабість! Старість вже... Чи не вісімдесят років буде... А прото, принесіть що, коби спати мож'... Спати...

Бабуса змовкла, дивлячись у землю. Мені привиділася ніч самотної бабусі, як молодість і життя хороводом ідуть крізь хату... Усміхнені, веселі, може, спомини... Але нині вони безсилу бабусю обкидають страхом... На спомини — треба теж сили...

* Прошу (польськ.).

— А що, панечко, пишуть календарі з посухою?— спитала.

— Та зле, бабусю, якось. Все припізнилося, бо не мож' садити нічого. Щоб хто знав, як буде, були би люди борше посадили чи посіяли, а тепер вже обробляли би.

Бабуся хитро посміхнулася.

— Я знала, панечко, що так буде. Казала-м сусідам: сійте і садіть рано. Я знала, що середня весна ні до чого.

— Звідки ви знали? — питаю.

— Бо то мож' пізнати по светах. У кожде свето в полудне були хмари. А то ворожить, що рання весна і наприкінці буде добра, а середина непотрібна. Я знала, що так буде!

— Ну, бабусю, я вже йду. Будьте здорові. Я незадовго прийду ще до вас, а ви мені ще щось цікавого розкажете.

— Дай Бог вам здоров'я, що мене, самоту, відвідали! Нехай вас Бог відвідує усяким добром! Я вам черешеньок спречу... Як Бог зародить... Вони в мене солодюцькі...— випроваджувала мене старенька добрим словом.

Стала у порозі, сперлася на одвірок і провадила мене своїми жалісливими очима. Остала знову самотна зі своєю старою хаткою, святими образами з-перед п'ятдесят років та пещеною курочкою, яка бабі кидає по яйцеві.

Не довелось мені кушати бабиних черешеньок. Переказували мені, що ховала для мене і дуж ждала мене. Я вже не зайшла до неї, бо виїхала, а коли вернула, не було вже до кого йти. Бабуся пішла на послуги до Пана Бога, де чоловік її землю обробляє та божі оріниці оре.

ТРЕМБІТАЛИ ТРЕМБІТИ

**Пам'яті Станіслава Вінценза,
мого незабутнього довголітнього друга**

Затрембїтали трембїти на усі гори. Трьох трембїтарів подають сумну вістку, що на цес бік переставився Ілаків Юра.

В хаті і хоромах повно людей. Посходили з верхів та вікочувалися із села у Юрову гражду, щоб віддати останню прислугу доброму сусіді, гідному газді.

Стоять гуртками біля хати, повістують про прикмети покійника та потішають сумну жінку і діти. Шанували його, гідний газда був, файно діти вивінував, добрі з них газди і газдині. А що Богові сподобалось взяти його у такому віці — на це нема ради. Божий параграф... Так “єлосї”.

Біля лавиці, на якій востаннє припочив Юра, тріщать воскові свічки. Зі щирого, ярого воску таки своїх бджілок, не купованого. Сокотив Юра божу мушку. Своїми руками виливав свічки. Під стіною надворі чекає на нього гарно розмальована трумна. В хоромах стоїть віко зі срібним хрестом та головками божих ангелів по боках. Фани, приперті до даху хати, сумно спустили свої мальовані полотна. Тільки жалібні хоругви з Богородицею та святим Юрієм, патроном гуцулів та покійного газди, дивляться кудись далеко на високі ґруні, на стежки та царинки, якими колись ходив Юра та на яких працював.

Родився Юра у верхах, де царювала тиша. Далеко від села та доріг. Оподалік таємничий ліс, повний темних дебрів та провалів, вкритих зеленим мохом, наче оксамитом... Такий м'яконький, що не раз аж лячно ставати. Нога западається...

Юра розумів шуми лісу. Треба вродитись в горах, щоби розуміти мову, говір його. Старі повалені пні лежали і розсипалися порохом. А ніччю біля них якісь світла... Це світили очима чугайстри та мавки. Колись Юра метеликом літав по сонячних стежках і царинках. Не раз бачив ці таємничі вогники...

Над пнями похилилися в глибокій задумі феї з розпущеними косами... Вилазив на найвищий верх у пасмі, яке оперізувало їх гражду з північної сторони.

У широкому проваллі шумів невеликий потік, чорніли смерекові ліси. За провалом виросло друге пасмо, вкрите царинками, які були поперерізувані блискучим воринем. Де-не-де були порозкидані хати, в яких під захід сонця у вікнах займалося полум'я... Гасло сонце, гасли і вікна.

Від ранньої весни зеленіли царинки і стоки. А зимою білили сніговою опоною, яка до сонця мінилася самоцвітом. Юра знав кожну закутину, кожний звір, плаї. Любив усюди бути, все знати. Любив землю, красу її — любив свої гори так, як дитина любить матір... Не було п'яди землі, куди б не ступила його нога.

Коли підріс, пас дроб'єта і тужив флярою. Зразу виходили тільки несмілі звуки. А відтак почав виладувати нові нути, повні незнаної ще туги. Душу гуцула завжди пориває простір. Він тужить за ним, наче вільний птах... Тужить і летить цею тугою у широкий світ. Тужить сопілкою... трембітою...

Дроб'єта пасуться, а він біжить у ліс, повний таємниць. Ліс мовчить глибокою тишею. Не відзивається, тільки дихає пахощами квітів та живицею. Але і в найбільшій тиші ліс говорить, шумить, хвилює життям.

Збирав гриби, ягоди і йшов білки, як де попадалася молода, гнучка деревина. І зріс у цьому багатому житті на гідного легіня. Помагав дєдеви газдувати, а у вільних

хвилинах різбив, прикрашав в хаті всячину. У них вже в роді так було, що знали усяку майстерку. Ходив з косою, а так і в бутини.* А згоді йшов маржиною на ціле літо в полонини. Зразу помагав тільки гнати та стерегти. А так підучився полонинської “практики” і ватагував.

Любив підготовляти хід як маржині, так і людям. Коровкам треба було добру мериндю** ладити в далеку дорогу. Два дні і дві ночі треба кочуватися в полонини. А відтак сокотити*** маржинку. Любив її! Божа твар і ходить божими дорогами! То тільки люди блукають, сходять на бездорожжя. Дуже любив дроб’єта — вівці. Такі вони добрі, ласкаві, наче голуби.

Одної весни — вже доходили Дземброні — стрінулися з ходом з чужого села. Між стрічними була дівчина Васютка. Запаски на ній дротяні, рукави сорочки писані, широкий пояс обхопив гнучкий стан. Капчурі, постולי зі всякими видибашками****. Дівонька з лиця хоч воду пий, така вдалася. Під нею білий кінь. Юра забув очі!

Припочили, посиділи, поговормили і рушили даліше. Кожний у свою дорогу. Розкотилися, як камінчики, у різні сторони.

Юра викочувався на свою полонину. Своєю рукою розпалив “живий огонь”, який не смів гаснути все літо. Спузар***** пильнував та підсичував його.

Вечером завжди горіла охоронна ватра перед

* Місце, де рубають ліс (*діал.*).

** Підкорм (*гуцул.*).

*** Пильнувати (*гуцул.*).

**** Прикраси (*гуцул.*).

***** Пастух, який пильнує, щоб не згас вогонь; від слова спуза – попіл (*гуцул.*).

бісницями*. Не раз підходили д'ньому, лудили д'собі, але він сокотився. Як ішов в полонину, неня завжди клала у тайстру сатанского зілля. Певна оборона проти бісиць**.

Сидів при ватрі з вірними сторожами — котюгами. та думкою летів у село, до старині. Часом мигне, як летюча зоря, обличчя Васюти, яку колись-то стрінув, а яка так і самаряє на циганочку... Сопілкою та трембітою посилав до них свою думку, свою тугу...

А коли ранки та вечори починали завивати ґруні у молочні перемітки, а з верхів сходила осінь, підмальовуючи у різні кольори листи на деревах, тоді скочувалися з полонин долів. Терпеливо, спокійним ходом ступала маржина, калатаючи глухими дзвінками, і бігли дроб'єта. Спускалися чимраз нижче і радо витали ліси, а відтак і села, які теж вже горіли осінніми красками. Полонини і стаї пустіли, готові до зимового спочинку.

Та надійшла одна весна, коли Юра вже не пішов літувати в полонини.

Дєдьо померли. А Юра, посватавши струнку Васюту, став газдою. В полонини тепер висилав самих пастухів. Хід в полонину сам викочував, щоб своїми руками розвести живу ватру, живий огонь на все літо. Розводив ватру та віддавав спузареві. Час від часу звідувався у полонину. Пастухам завозив харчі, а звідтам забирав бербениці*** бриндзі. Осінню ходив сам по маржинку, щоби обережно скочувати у село.

При цьому мусила полонинська ватра вмирати. Маржина і дроб'єта відходили з пастухами. Він

* Нечиста сила жіночого роду, бісиха (гуцул.).

** Те ж, що і бісниці.

*** Бочки на бриндзю – овечий чи коров'ячий сир (гуцул.).

мішкався* і не відходив, док' остання іскорка в спузї не спустила духу. Тоді доганяв своїх.

Їхав передом на коні і вів за собою стадо помучених овець і маржину. Дороги давно знані Юрі... Стільки років міряв їх своїми ногами. Розсівав ними свої молодечі надійні сподівання. Любувався просторами, які колихали його молодість. Любив їх синівською любов'ю, цілим серцем!

Хід кінчили пастухи, які несли зі собою всяке добро і вели коні з бербеницями. Найстарший ніс трембіту, а наймолодший — дзьобенку** з гвіздям, молотками, кліщами і пилу, скручену в коло. Позаду йшли підбиті овечки і вірні пси вівчарки. Весело було вертати у села... Весело людям і звірятам!

І пішли роки. Простяглися селянкою, подібні до себе, як намисто на шнурочку. Роки, повні турбот і праці. На лиці Юри почав невидимий майстер зазначати непомітні рівчики, які згодом ставали глибокими борозками. Писали Юркові роки. Колись струнка Васютка теж подалася. Замість дрібних дітей були вже легіні та відданиці. Згоді порозходилися і вони. Полетіли з батьківського гнізда у своє. Юра сам стелив ці гнізда добрими, газдівськими руками.

Тепер вже Юра не їздив в полонини і не вертав, як раніше, на возку. Тільки весною ще сам виправляв чвороніжних прочан у полонини. Благословив їх на далекопутню дорогу, кропив свяченою водою, бажав їм щасливого повороту, а собі — щоби ще дочекав зустрічати їх.

* Тягнув час (*гуцул.*).

** Торбина на плече (*гуцул.*).

Осіньню вітав їх. Щоднини визирав довго, чи не йдуть його прочани з полонин. Радів і любувався ними.

Чергувалися дні з ночами. У сонячні пообіддя спирався на воринє і дивився у ці самі верхи, по яких колись метеликом носився. Не змінилися! Тільки прибуло хаток, а блискуче воринє потемніло. Любував свої очі блакитом неба. Могутні верхи стояли, наче королі в золотих киреях осені, а гори стелили їм під ноги зелені ліжники трав. А ген за ними були широкі полонини. Тужив за ними, бо знав, що вже ніколи не буде їх бачити... Нездужав вже... Але думками все летів туди.

Часом прилітав буйний чорногірецький вітер. Цілував лице і гладив голову Юри... Юра під ці пестощі перевертав покоси свого життя... Тільки— чому це воно так скоро промчало? Наче гірський орел махнув крилом. Здається, тільки що весна була в житті... А тут вже на голові зацвіла гречка! Чому?

Минали дні. Опадали з життя, наче осінній лист з деревини. А відтак місяці... роки. Життя стало розсипатися. Але Юрі не страшно було. Лиш часом якийсь туск хапав за серце... Зітхав тихо:

— Що ж, набувс-ми си — тра другому вступати. Скала яка твирда, а дощі її час розмивають... А людину розмивають роки... Що ж, треба і тамтуди... Значить, свою дорогу перейшовис-ми... Божого параграфу не пириробиш! Всі сходет з поле, як робота кінчитси. Не лишию її нискінчину... Ой ні! Нибожжа баба повістували: старий, думай на смерть, ни на життє. За життє нихай молоді думают... Сказано — божий параграф!

Дивився в простори, і ставало тужно за сонцем і землею... За царинками, які літом вичісував граблями, наче мати голівку коханої дитини. Літом і осінню їх

вичісував. Дав своїй землі силу і молодість. А сила була! Був розмах молодого орла... А тепер? Руки не дають користі... І ночі тяжкі... Це вже земля їх притягає д'собі... Так, кохав її, напував своїм потом... Файно газдував на божих достатках, файно, не фальчиво.

— Що ж, набувс-ми си... Тра' другому вступатиси... Нима за мнов ниправди навіть тіцьки, що чорного за нігтем. По-божому і людському верем'ю.

— Хто вродивсі, вмирати мусит! Божий параграф! — зітхав тихо.

А цієї осені, коли полонини і стаї пустіли, а вівці і маржина сходили долів, Юра відійшов на добре заслужений спочинок. Згорнув свої трудящі руки. Відійшов, сповнивши гідно свій обов'язок життя.

Не дочекав сина з полонин. Хоч трембіти давали знати у далекі сторони, щоб поспішати, бо газда відходить.

Заплакали трембіти, коли Юра востаннє переступав поріг своєї хати. Зморщилися стіни — уродився і виховався в них. Задрижали хороми — стільки років ходив ними, працював у них. Заголосила жінка, заплакали діти, схлипали внуки. Віко спустилося і віддалило Юру навсе від цього світа.

А коли сумний похід мав рушити, у ворота втиснулося стадо блеючих овець і маржини.

Та цим разом не усміхнувся Юра їм назустріч, як звичайно. Не привітав добрим словом своєї маржини. Не погладив, не похвалив за вірну службу на полонинах сторожів — котюг...

Син скочив з коня і припав до дєдевої трунви. Псівчарики завили, маржинка заричала... Усе відчуло, що газда відходить. Він ростив їх з покоління в покоління.

Жалібний похід рушив долів до церкви. У ній перед

десятками років ретили* Юру, а відтак вінчели з Васюткою. Довгі роки носив сюди свої радості та болі. А сьогодні його сюди принесли на “останнє цілованє”.

А коли з гір почали скочуватися і розвиватися звої вечірніх мряк, на могилу Юри впала остання грудка землі, яку так кохав, напував своїм потом, якій віддав свою силу і молодість... Якій вірно служив весь свій вік. Виростила і пригорнула його. Взяла у своє нутро...

Понад цвинтарем і селом трембітали трембіти...

1936 р.

ЕТІ

Серце розривало груди Етки.

Користаючи зі свого несеїтського вигляду, скинула опаску, якою напинались євреї за німців, йшла по вулиці спокійно, не поспішаючи, поміж юрбою людей. Ноги дрижали, угиналися, було важко дихати. У місті відбувалася “акція”, як звичайно називали єврейські погроми. “Акція” скаженіла у різних видах: забирали до табору, вбивали одинцем, зганяли гуртом у льохи чи доми, куди кидали запальні бомби.

Де подітися, як захистити себе?.. Дітей при ній вже не було. Вислала їх аж на Волинь до своїх батьків. Не знала про те, що обидва її сини не дійшли до Волині, а лягли головами на радехівській землі.

Вона побігла. Але, пробігши отак з півгодини, переконалася, що не біжить, а, навпаки, ледве-ледве плентається.

* Хрестили (зуцул.).

Околиця міста. Тут ніхто її не розпізнає. Дихнула свобідніше. Та ось їй назустріч висунулися залізні шоломи. Хитким кроком вбігла в першу стрічну браму. Що далі?.. Не було часу думати: шоломи йдуть за нею... Усією силою волі, не оглядаючись, вона піднімається наверх... Шоломи за нею...

“Смерть за мною”,— думає і, вдаючи повний спокій, стукає до перших дверей, які попала.

Не відчиняють... Вона примикає очі... Серце перестає битись. На плечах чує тверду, залізну долоню... Та шоломи пройшли, не звертаючи на неї уваги. Піднялись на поверх вище.

По хвилині двері відчиняються, і вона силою впихається в передпокій. Молода жінка, відштовхнута нею, притулилася до стіни, дивлячись здивовано на незнайому.

— Сховайте... Сховайте мене,— виривається з уст Єті тихе благання. Таке тихе, що жінка ледве розбирає слова.

Єті падає на коліна, цілує запорошені кінчики взуття жінки.

— Рятуйте, ради Бога. Все віддам, що маю... В мене золото...— шепче і починає нервово шукати по кишенях.

Жінка блідне, стримує руки Єті і каже, благально складаючи долоні:

— Відійдіть, прошу вас... Вони на горі... Я не врятую вам життя, а занапащу рідню. Я — рада б. Я не можу... зрозумійте.

Єті знов обнімає коліна, знов падає ниць.

— Захистіть... Сховайте... Смерть за мною...— лице жінки то шаріє вогнем, то блідне, мов стіна. Безсильно опускає руки, а далі підносить Єті і шепче:

— Йдіть... Йдіть... З дорогої душі рада б. Вони на горі, знайдуть вас...

Як тяжко просити... Але і не легко підмовляти допомогти людині. У таку хвилину, відчуваючи власне своє безсилля...

З чола Еті спливає піт... Її очі затягнені серпанком тривоги. Вона витягає руки і шепче:

— Не виганяйте... Там смерть... Де-небудь сховайте... Де-небудь...— шепче ледь чути і припадає до рук жінки.

Але жінка сама уся тремтить і просить:

— Не маю вас де сховати... Усюди шукають... Облиште мене... Рятуйте себе... Зараз тут будуть...

— На горі чути кроки... Сходять... Еті виходить нерішучою ходою і зникає за дверима. Злякана жінка довго стоїть непорушно, навіть прихід залізних шоломів не може опритомнити її.

Мов гонена псами сарна, йде Еті поміж ліс людей на вулиці. Куди їй тепер? З місця, де жила, б'є дим високими стовпами, а нижче лижуться полум'яні язики. В неї вже взяли все, що можна було взяти. Лишилась бездомна і самотня. Лишилося тільки це бідне, висяче на волоску життя... Але вона хоче захистити його... В неї двоє синів, яких вона прагне побачити. Для них мусить берегти своє життя... Але як?... Коли нема де перебути ночі...

Ноги самі несуть її під горюче гето. Там, між юрбою охочих до чужого добра, вона загубить себе... Може, там де чоловік, брат...

Підходить. Дим виїдає очі, полум'я б'є вгору... На тлі палаючих будинків на трьох балконах повішені люди. Колишуться у пожежному вітрі, наче на всі сторони світу хочуть розказати свою кривду. Еті лякається, зуби дзвонять в неї.

Чийсь чужі руки беруть її попід пахи і тягнуть від вогню. Вона чує лайку незнайомого:

— Чого то бабі лізти у таке пекло? Певно, хотіла щось

вкрасти. Вже без тебе розікрали, що було, а такому непотрібові дома сидіти. Ех, щоб то я твій чоловік, навчив би тебе ночами шлятися.

— Думала, щось принесу,— рятує себе брехнею Еті.

— Марш додому. Хто тобою тут буде піклуватися,— кричить розлючений спаситель і штовхає Етку.

Довкола притишений гамір, чути тільки перегукування німців, які спокійно дивляться на розшалілу стихію, злодії поза її плечима розносять чуже добро. Виринають вікна, двері, виносять, що лишилось, поки вогонь не взяв хату в обійми. Власників немає, вони живцем горять у льохах. Крізь шум вогню чути якісь божевільні крики, але далекі, придушені... Пожежа рум'янить будинки.

Ясне, бездушне сонце весело вийшло ранком на свій обхід по небозводі, пригашуючи ясністю силу вогню. Але ще довгі ночі і дні — тільки останки усього, що таїло в собі гето. Перегоріло... Попіл рознесли вітри, лишилися голі, обкопчені мури.

Усю ніч Еті передрижала в розвалених мурах. Де ж дітися? Куди йти?

Раптом згадала, що в неї знайома вчителька у недалекому селі. Може б, до неї зайти? Вона самотна... Але чи буде мати відвагу? І пішла Еті шукати захисту для того, що одинокє лишилося їй у світі, для життя.

Сіріло. З трудом вийшла у поле, вкрите dospіваючим збіжжям. Була втомлена і голодна. Їла зернята і весь день пролежала в збіжжі. Воно шуміло, жайворонки співали, сонце пригрівало. Десь недалеко була бита дорога, чути було гуркіт авт і возів, вигуки та сміх людей... Які вони щасливі були супроти неї... Всі вони мали свої турботи (бо хто ж їх не має), але не змушені були критися, тікати, щоб захистити життя. А їй страх як хотілося жити.

Днину цілу перебула, тихенько перелисгуючи книгу

споминів свого життя Це пахуче збіжжя нагадало їй молодість. Перед нею проходять чарівні образи дитинства. Згадала, як росла у волинському селі, слухала тужних пісень старої няні Анни, товаришувала з сільською діворою. Ходила з ними до школи і поділяла усі гри і забави. Батьки ж не дозволяли їй перебувати часто в цім товаристві, яке вона любила. Коли стала дорослою, її знов потягло до сільської молоді. Мала гарний голос, і молодь радо приймала її до себе.

Згадалися далекі тихі вечори та місячні ночі... Вони ходили гуртками, співали, жартували...

Спомин розігрів душу. Та пощо роздряпувати серце споминами? Чи мало має сучасного? Мороз проходить по тілі... Пригадує, де вона і що з нею... Кожний шорох наповнює її страхом, примушує серце розривати груди...

Вечоріє. Прохолода тягне з поля, яке шепоче сумну мелодію, і Еті її добре розуміє. Ця мелодія зболілого серця, жалю за дітьми і родиною, страху перед смертю.

Дорога тихне. Страшний світ, з якого вона тікає, десь відсунувся. Еті прислухається, і наче якісь важкі удари, мов ковалі, гупають молотками... Де це? Ах, це ж удари її власного серця, її власної крові у втомлених скронях... Насилу підводиться і йде.

Обережно розгортає руками збіжжя, наче пливе водою...

Ніч темна, та вона знає, куди йти до села. Не йде дорогою, а краєм поля, прислухається. Не чути нічого, крім стуку власного серця...

Гамір на дорозі. Падає ниць у збіжжя. Гамір наближається, чути німецьку мову.

“Щоб тільки без собак”,— думає Еті. І вона відчуває, як вся кров в неї спливає, тікає. Вона вся перетворюється в слух... слухає не тільки вухом, але й усім єством. Гамір

віддаляється, проходить... І знов безподільна тиша опановує широкополі простори.

Еті прокидається. Як зайти непобаченою в село? Чим ближче воно, тим більше лишають її сили фізичні і духовні. Здавалося, так легко зайти і попросити захисту... А тут, виходить, не так, як здавалося. І нагадується їй бліда, перелякана жінка у Львові. А чи не буде так і тепер?

Всю ніч проблукала Еті. На східній обрії почало прояснюватися. Будилися крилаті співаки, дихнули ранньою прохолодою. В село тепер вже не можна було йти. Над селом кучерявились дими, відзивалися голоси корів, по дорозі таракотіли вози. Ще треба один день пересидіти в полі. Недалеко маячили корчі. Еті йшла туди. Та хто зна, чи в цих корчах не будуть косити, чи пастухи не приженуть корів...

Еті йде високими некошеними травами, повними глибоких рос. За нею лишається слід, і вона боїться цього сліду... Може хтось побачити.

Корчі. Еті розглядається, де знайти захист. Нічого не видно, тільки он ця стежка по росах непокоїть її, може зрадити. Вкінці примощується в дуплавій вербі, оброслій ліщиною. Голод дошкуляє. Вона злизує росу з листків і скоро, втомлена, продрогла, задрімала. Сонце вийшло на своє безмежне поле, але для Еті день небажаний, краще ніч... Раптом приходить їй на думку, що вона замало думає про своїх синів. Яка з неї мати? І чому у споминах вони відпливли... Так далеко, що, здається, це постаті з якогось гарного сну. Невже ж вона була колись матір'ю, жінкою, сестрою... Де це все ділося? Що з нею сталося, що вона така спокійна? Бувало, дитина впаде або вдариться, і вона одразу стривожиться, припадає біля дитини... А тепер?

Еті дрімає, втомлені повіки опадають. Навіть серце втихло... Прокинулась, почула близько людський говір... Які щасливі люди. Ось як голосно говорять... Сміються... А вона сидить тут з умерлою душею.

Розмова віддаляється, стихає. Еті заспокоюється, а з думки їй не сходять далекі сини, чоловік, брат. Хоче про них думати, але замість них у згадках встає молодість. Як вона перероджувалася з сільської дівчини у міську, як треба було все змінити, почавши від зачіски до способу життя. Тоді ж вона почала зачитуватися у книжках. Книжки одчинили двері широкого світу і манили чимраз далі. Хотілося чогось незнаного досі, мріяла про щастя. Просиджувала над книжкою цілі дні і тільки вечорами одривалася, щоб поспівати.

Еті стає гаряче у її сховку, щось млоїть під грудьми, темніє в очах. Вона вже не відчуває голоду, тільки безмежну втому. Наче чує звуки скрипки. Чи не грає її син? Звуки скрипки зближаються... Еті підносить втомлені повіки і слухає... Вона хоче кликнути сина, та в пору затримується. Це ж ніяка не скрипка. Це польові коники, бджоли та комахи грають у травах... Скільки лиха вона могла б заподіяти своїм криком. Що діється, властиво? Вона згадує своє сучасне, і відпадає сон і втома. Вона ж захищає своє життя, своє майбутнє... “А кому його треба?” — питає якийсь чужий голос. Вона аж стрепенулася. Чий це голос? Переконається, що її власний, тільки змінений, дивний.

Занадто Еті була втомлена, щоб здати собі справу як і коли минув день. Вечірній холод і сутінки привели її до повної свідомості. Обережно почала вилазити зі своєї криївки.

Йшла в напрямі села. Байдужість охопила її ество. Десь усе пропало: страх, жаль, розпука. Йшла тяжкою ходою,

не звертаючи уваги на тих, що минали її. Люди вертали з полів, вози їхали, молоді косарі, співаючи, пройшли. Ніхто не звертав уваги на Еті.

Перша хата. Може, вступити, попросити води, щоб промочити губи, або кусок хліба. Сперлася безсило біля плоту... Так спочине і піде до знайомої шукати захисту і помочі.

Рипнули хатні двері, і жіноча постать з коновкою вийшла на дорогу.

— Хто тут? — спитала, підходячи до Еті.

— Це я... Подорожна... Кусничок хліба дайте...

— Ти єврейка? — питає жінка.

— Я... Я... Подорожна... Голодна...

— Я знаю, що ти єврейка. Сховайся, серце. От тут присядь за плотом. В селі німці... Я зараз тобі винесу... — і метнулась у хату.

Еті присіла у куточку, де два плоти, сперла голову, примкнула очі. “В селі німці... німці...” — шумить їй в голові, вухах, в усьому естві. Вона хоче жити. В неї діти, рідня, яким вона може бути ще потрібною... Вона хоче жити для них, для самого життя, для себе.

— Бери,— хтось шепче біля неї.— Поїж і тікай, серце. Страшно тримати, а то знайдуть... Хай бог милує...

Дала Еті в руки горня гарячого молока і спорий кусень хліба.

— Їж... але щоб тебе ніхто не побачив... Я ще вийду... Хоч ти єврейка, та яке мені діло... В мене болить серце за усіма. В мене син пропав. Та ти бідніша за мене,— шепче крізь сльози.

Етка п’є молоко і враз примішується щось солоного... щось стікає у горня... По останніх словах жінки з очей її ллються потоки сліз... Вже давно не плакала, у великому болю чи смуткові сліз немає. “Ти бідніша за мене...” —

чує десь аж в душі колючий шепіт. Вона ж усе життя дякувала Богові за щастя, добро, родину, спокійне життя.

Еті випила молоко, ховає кусок хліба. З хати вийшла господиня, дала їй ще клуночок і каже:

— Це тобі снідання, бо хто, сирото, про тебе подумає... Та тікай в поля, тут небезпека...

З прибутком сил щезла і байдужість. Повернувся страх, збудилася обережність гоненого звіра. Але куди кинутися у темну ніч, де захистити себе? В селі німці...

Еті йде, ноги її несуть бадьоро. Та як перебути ніч в корчах? Не боїться звірят, а людей. Як дивно боятися людини... Колись боялися звірів — хижаків, сьогодні інший світ...

Перед нею чорніє лісок. Тут десь примоститься. Еті входить у непроглядну темінь. Вгадує, де нема стежки, де корчі сплелися під захистом могутніх дерев. Еті пробивається крізь галуззя і вмощується під деревом, навколо якого густі малинники та ліщина. З подряпаними руками і лицем зсувається на землю, припираючись плечима до великого бука.

Ніч тиха і тепла. Еті витягує вигідно ноги і починає дрімати. Схоплюється, вся продрогла. Дощ промочив її до сорочки. Вона звивається, як може, тулиться плечима до грубого пня дерева. По лиці її і руках спливають струмки води, волосся під тонкою хусточкою теж мокре, одяг прилип до тіла.

Еті відчуває, що їй не стає сил перебути довго. Вже скоро мине ніч і настане день — ворог її, який немовби кричить: “Дивіться, ось єврейка”. Такий шум дощу хвиливево заспокоює Еті.

Над корчами видніє. Еті, вся мокра і продрогла, виходить, щоб, поки не прийшов день, зайти у село до знайомої і попросити її бодай на годину захисту. Вона

вирішила йти на Волинь до своїх. Там не дадуть їй загинути. Піде побачити ще раз своїх синів, своїх батьків...

Село ледве прокидається, ще напівсонне. Еті йде полями поза селом, прямує до високого будинку. Там її знайома.

Підходить. Будинок ще дрімає, хоч у вікнах вже відбивається перший світанок. Вона не має відваги підійти і постукати у вікно. Хто зна, хто там може бути... Еті ховається у якусь повітку зі соломою. Вона дрижить усім тілом від холоду і вогкості... В соломі ogrівається трохи, крізь щілини бачить подвір'я, а далі запущений сад. Купи розвалені цегли вказують, що колись там стояла будівля. Під цеглами чорніє паща якоїсь ями. От було б сховище...

Рипнули двері, і на порозі стала її знайома.

Еті вискочила з повітки, мокра, з горючими очима і підбігла до переляканої жінки.

— Еті! — крикнула знайома і зблідла.— Що ви тут робите? Як ви виглядаєте? Звідки тут з'явилися?..— питала нервово.

— Я... Я... Подорожна... Дайте обсушитися, погрітися... Я вся мокра, замерзаю...— і труситься всім тілом.

— Еті, чи ви знаєте, чим я ризикую, приймаючи вас у свою хату... Еті, я не можу...— вона відвертає голову, а з очей котяться сльози.

Хоч відвернула голову і примкнула очі, але бачить всю промоклу, дрижачу Еті. Бачить її несамовитий зір, вгадує безвихідне становище.

— Мерщій, Етко, у кухню, доки нема нікого. Я тебе переберу, але тікай від мене... Рятуй себе і не наражай мене. Ти знаєш... Я нічим допомогти не можу... Не смію.

В кухні горить вогонь. Еті у сухому одязі, теплий

хустці, в руках клунок, стоїть нерішуча. Знайома просить:

— Йди, Еті, йди... Скоро зачнуть сходитися... Не проси мене, допомогти тобі ніяк не можу.

— Хоч день бодай у цьому льоху під звалищем... Не виганяйте мене... Вже день... Мені нікуди...

— Еті, я не хочу нічого знати. Зрозумійте: я вас не бачила і цілком вас не знаю. Еті, не забудьте, я вас не знаю.

Еті все ще стоїть і дивується, як це можна відцуратися людини. Вона ж така добра була.

— У льоху можна день перебути... Ви знаєте, я подорожна, йду до своїх дітей...— починає знову Еті.

— Еті, йдіть скоріше. Я не хочу нічого знати, не знаю вас і не знаю, куди підете.

Еті напинає хустку і мовчки виходить. Село за цей час ожило. Хвилину стоїть задумана, не знає що із собою зробити. Раптом вухо її вловлює німецьку мову. Вона підбігає до звалища і падає в яму на слизьке болото.

Яма вся мокра, темна, холодна. Еті забивається в куток. Тут перебуде день, а ніччю кудись дальші помандрує.

Довгий слотливий день тягнеться у вічність. Еті холодно і мокро. Щоб трохи соломи дістати у цей куток... Сухої, теплої соломи... Та хіба ніччю.

Обережно стягає кілька сухих цеглин, вимощує куток. Час волочиться слимаком. Еті не може навіть думати. Дивується, де ділися її думки, де ділися спомини?

До ями ледве доходить гамір людських голосів. Цегли вже стратили свій холод і гріють її. Надвечір вийшло з-за хмар сонце і світить так, що Еті бачить його вогнисте око над самим обрієм. Щоб тільки більш ніччю око не продерлося сюди... Вечором далі помандрує. Але коли надійшла ніч, Еті себе почула такою втомленою, що нікуди йти не могла.

Настав знову день. А Еті не могла вийти з ями. Страх перед людьми, перед трудністю подорожі обезсилював, а хоч трохи безпечний куток стримував. І не мала сили волі, щоб покинути його... Який би він не був... Хоч ніби хотіла йти, але не виходила та сиділа без руху і думки. Коли прокинулась, вечоріло. Не могла вирішити, що зробити з собою.

Коли все стихло, вийшла обережно і принесла трохи соломи, щоб намотити на цеглах. В ямі було вогко, чути було хатнім грибом, плісінню, але Еті була така безвільна, що не могла нічого іншого вдіяти. Всю ніч продрімала.

Вранці біля ями почувся шерех. Еті схопилася і прислухалася. Хтось кликав її.

— Еті, бідна Еті!

Вона притаїла віддих і стояла без руху.

— Еті, ви там є? Еті!

Знайома нахилилася у яму і кликала її.

— Еті, я по соломі пізнала, що ви тут. Ах, Еті, чому ви не пішли куди? Що мені з вами робити... Ви тут помрете з голоду...

— Я сил не маю,— шептала Еті.

— Вилазьте, ходіть у хату, я вас огрію і нагодую, але ви мусите негайно лишити цю яму... Вас знайдуть, Еті...

Вона помагає вийти Еті з ями і веде її у хату. Тут в теплі Еті падає з ніг. Минула доба, як з'їла останній шматок хліба.

— Ох, горе, що мені робити,— затурбувалася знайома.— Вона ще вмере в мене на руках... Еті... Еті...— але голова Еті хилиться безсильно. Знайома тягне її у комору, тут стелить на землі і кладе Еті, яка поволі починає приходити до себе.

— Еті, Еті, що ви наробили. Чому ви не пішли, що тепер буде? Де я вас таку немічну подіну? — лементує

знайома і гірко плаче.

Еті не плаче, не журиться і не боїться... Вона відчуває тепло, спокій, м'яку постіль і щось приємне розпливається по тілі...

“Так і вмерти було б добре”, — думає Еті.

Два дні пролежала, поки зміцніла. Виспалася, набралася сил.

Тим часом знайома проводила безсонні ночі і чекала, мов спасіння, тієї хвилини, коли Еті набере сил, щоб залишити її хату. Серце не дозволяло їй виганяти бідну, немічну людину, та розум вказував, на яку небезпеку вона виставляє себе, йдучи проти наказу.

Вкінці одного вечора Еті, забезпечена харчами, вийшла знов у безконечну мандрівку, коли треба критися і йти на різні небезпеки.

Блукала два дні і дві ночі. Та нікуди далеко зайти не могла. Одного разу ледве що не попала в руки німців. Проходила недалеко полем... Вона, рятуючи себе, почала виривати буряки, вдаючи робітницю на полі. Схилилась, руки тремтять, буряка вирвати не в силі... В очах усе поле злилося в одну зелень з чорними цятками... Якись червоні кола крутяться, а серце у грудях рветься, що, здавалося, підходить вгору і душить... Довгі години потім Еті не могла заспокоїтись... Чула їхні кроки аж в мізку і холод од страшного штика... Блукала безвільно, аж знов опинилася біля своєї ями-криївки...

Не вміла і не могла поборювати труднощів свого життя. А так їй хотілося захистити його... Жити на полях і в корчах у вічній тривозі було понад силу. Тим більше, що поля і сіножаті почали пустіти, забракло сховищ.

Непобачена, всунулася в яму і перебула ніч. Все безпечніше, як у полі. Та другого дня знайома побачила її. Виганяла, лаялась, плакала над долею бідної Еті, відійшла

люта, обіцяючи донести про її перебування.

Еті весь день очікувала чогось, піт зі страху виступав на чоло. Та коли все поснуло, знайома знов прийшла просити Еті вступитися.

— Я рада б... Я сил не маю... Куди, як іти? — шепотіла Еті в розпуці.

— Чому ж я через вас маю жити у вічній тривозі,— з плачем казала знайома.— Останнє слово, Еті, або ви вибираєтесь, або...

Але Еті своїм вразливим серцем відчула, що ця загроза не здійсниться.

Перед світанком Еті почула рух біля ями.

“Німець,— подумала.— А я не вірила, щоб знайома...”

Вхід до ями хтось заложив тяжкою, грубою дошкою. Еті сиділа без руху і у страшній тривозі чекала кінця. Коли почувся з гори голос:

— Еті, я положила дошку, на неї землю з травою. Як схочете вийти, то я буду відсувати... Еті, Еті, якого клопоту ви завдали мені.

Ночами знайома відсувала дошку, і Еті виходила дихнути повітрям, а часом і погрітись в хаті. Та наближалася осінь, а з нею і холод, і вогкість. До того, не завжди можна було виходити і вночі. Приїздили німці, часто з собаками, і тоді обидві жінки гинули зі страху, доки німці не виїздили з села. Не раз бідна Еті кілька днів не бачила світа, не дихала свіжим повітрям. Схудла, і тільки її великі сині очі світили якимсь дивним фосфоричним світлом. Від темноти звикли розширюватись і несамовито горіли.

— Еті, ти збожеволієш з такого життя, а я з тобою. Хвилини спокою нема в мене... Ти хоч трохи спокійна, знаєш, що я бережу тебе. А я?.. Еті, зима надходить, ти не видержиш в ямі... Я тебе так довго переховувала, йди від

мене, нехай я хоч одну ніч посплю спокійно...

Та вона знала, що спокійної ночі не буде мати, коли б он ця нещасна жінка і пішла від неї. І думка її вже працювала, як би Еті захистити на зиму.

— Йди, Еті, йди...— просила і знала, що Еті не піде.

— Піду...— шептала покійно і нерішуче Еті, і знала, що не піде. Думка про зиму вже тепер морозила її.

Одного дня в село прийшли німці. До бідної Еті не було як заглянути. По трьох днях, коли знайома пішла до ями, витягнула ледве живу Еті... Прохололу, голодну.

І знов прийшлося тримати її в коморі, поки вона одужала.

— Слухай, Еті, ти не зможеш сидіти в ямі... Це очевидна смерть. Я не хочу, щоб ти вмирала тут. Знайди собі десь інший захист. Грошей в тебе є досить, на зиму стане. Піди пошукай собі місця...

— Я рада б, але як і де?

— Розумію, Еті, але я не хочу, щоб ти в мене вмерла... Це забагато на мене... Ти знаєш, чим я ризикую, даючи тобі захист? Еті, змилосердись наді мною...

— Я піду...— вишептала Еті.

Знайома допомогла їй, зав'язала клунок, нагодувала і випровадила за село, але, повернувшись у хату, не знайшла спокою. Була вже пізня осінь. Настав мороз. А далі зірвалася метелиця, світ побілів під опоною снігу. Не мала спокійної ночі.. Часто схоплювалася з прикрим почуттям якоїсь вини... Серце і нерви не давали спокою, її гризло сумління: чи мала вона право у таку хуртовину виганяти беззахисну людину... їй вчувався стукіт у вікна, двері...

Ранком стало їй легше.

— На світі є люди, конче десь захиститься... Не дадуть їй загинути... Чому тільки я маю піддавати себе

небезпеці? Я зробила багато,— заспокоювала себе.

Але коли знов прийшла ніч, Еті не вступалася їй з очей: бідна, змерзла, снігом завіяна.

Еті була на засніженому полі. Час від часу їхала яка підвода, і знов усе облягала зимова тиша.

Світ спав. Еті здавалося, що вона йде, але незвичні до чобіт ноги не хотіли посуватися вперед, тяготіли. На обрію чорнів ліс, той, що колись запрошував її у свій захист. Сьогодні він був такий далекий і німий. Еті пригадалися пси і вовки. Її охопила тривога. Можуть її роздерти. Вона ж мусить захистити своє життя...

В оборозі вибрана яма сіна. Еті запихається в цю яму, і в півсні минає їй ніч з різними привидами та хвилинами тяжкого сну. Але ранок не сміє застати тут її. Та куди дітися? За стодолюю, стіни якої виходять у поле, повно вимолочених кулів соломи. Еті ховається обережно під соломую. А що буде, як сліди від снігу зрадять її? Але добрий вітер гуляє і замітає усе.

По цілоденній тяжкій муці, коли сон обвинув село, Еті вийшла зі своєї криївки. Кожна кісточка болить, тіло затерпло. Вона йде без думки. Коли розглянулася, стояла над своєю ямою. Самі ноги занесли її туди. Це одиноке її сховище. Вона знає, що знов будуть виганяти її... хоч не зі злого серця.

Знеможена, сідає на землі. Хоче відпочити, зайти в яму, щоб знайома не бачила. Та ноги такі тяжкі, руки задубіли. Почав падати легенький сніжок. На Еті наводить спокійний сон. Їй ввижається тепла хата, її сини... Он старший стоїть зі скрипкою, а молодший біля книжок. До вуха долітає мелодія волинської пісні, яку вона так любила... Чийсь теплі руки гладять її, і вона, виколисана, засипає, щаслива...

Рано, коли вийшла знайома поглянути, чи нема Еті,

знайшла її майже замерзлу біля ями. Ледве втягла її в хату. Зі сльозами страху і розпуки розтирала змерзлі руки, лице майже неживої Еті і промовляла:

— Зажене мене у гріб ця єврейка. І де мені дітися з нею? Я не можу вигнати її. За що на мене така кара?

Але рятувала Еті усіма силами, і коли та почала подавати знаки життя, знайома зраділа до сліз.

Еті мусила пролежати кілька днів у знайомої. Приходила до сил і була спокійна.

— Етко, я бачу, що ви мені присуджені. Я вас не позбудуся хіба ніколи. І куди іти у цю заметіль, у ці морози? Я вас заховаю у повітці, у соломі, в ямі ви не перебудете... Я нічого не знаю. Це не мусить, але може мене захоронити від смерті...

І пішла Еті жити в соломі у повітці. Часом ночами, з великою обережністю брала її знайома в хату, де Еті милася і грілася. Але це траплялося нечасто. Німці зі села майже не виїздили. Хата стояла при дорозі, біля церкви, і люди та варта усе крутилися біля будинку.

І дні, і ночі проходили в соломі. Зразу тяжко було, а далі звикла, отупіла. Вимостила собі вигідне гніздо, у якому пролежувала дні і ночі.

Бували місячні ночі. Підсувалася до дверей і крізь щілини дивилася у казку зимової ночі.

Вона так любила місячні ночі колись на Волині, коли, щаслива, ходила вечорами на вулицю, в гурті сільської молоді співала і вперше покохала. Але тяжка рука традицій і права забороняла їй думати про того, до кого тяглося її молоде серце. Кінець був такий, що батьки вибралися до міста, щоб рятувати Еті від страшної небезпеки. Прийшлося пережити і переболіти цю недугу серця. Потім у місті затоваришувала з молоддю, яка цікавилася книжками та сперечалася про нові напрями в

житті. Еті теж це захопило, але все ще любила романтику сільського життя. У серці Еті ще якийсь час жив образ чорнявого хлопця, а згодом зблід серед нового оточення її та перед тим, що заповнив серце дівчини. А там прийшло подружжя, діти...

З маломістечкової дівчини зробилася великоміська жінка, бо чоловік завіз її до Львова.

Діти підросли, були цікаві, здібні. З ними у хату вривався подув нового життя, нового майбутнього. Сходилися товариші, з'являлися різні книжки і брошури. Друзі читали і сперечалися. Потім співали, грали.

Все пересувалося перед очима Еті, мов на екрані. Йшли спомини безшелесно, тихо, мов місячне сяйво по соломі її криївки, входили у душу Еті, у холодну, люту зиму ogrівали її.

Поволі починало благовіститися на весну. Ставало тепліше, відрадніше. Якось все перебудеться... Треба великого гарту духа і великої любові до життя, щоб у таких умовах ще бажати його. Та Еті хотіла зберегти життя для дітей.

Пробиралося весняне сонце, йшла надія на краще майбутнє... Ластівки приносили на своїх крилах цікаві вісті. Селом ішов глухий гомін, що німців б'ють, наближається Червона Армія. Вона визволить усіх, вона дозволить Еті жити і поверне їй родину.

Коли настало тепло, Еті перебралася жити в яму. Ночувала у повітці в соломі. Влітку тяжче було укриватися. Сил не ставало вже продовжувати це життя, повне тривоги. У духовному "я" Еті почалася якась зміна. Щось наче пропало і безповоротно загубилося. Вона могла сидіти довгими годинами, згорнувши руки, і нагадувати щось, чого ніяк згадати не могла. Якась порожнеча була у ній, яку конче треба було заповнити...

Еті мучила себе різними докорами. Їй ставало соромно за те, що вона так мало присвячує думки своїм синам, своїм найближчим... Але вони відійшли від неї так далеко, припорошені її власними переживаннями... Мов крізь темряву, бачила дорогі обличчя, тяжко було їх викликати у пам'яті.

Відчувала пекучу потребу руху, праці... Око не мало на чім спочити, думку не було чим зайняти, порожнечу заповнити

Ось пляшка води, яку Еті переховує для пиття. Бере пляшку в руки і розглядає її. У цій пляшці наче замкнений якийсь таємний світ. Манюнічки міхурчики починають чіплятися стін пляшки. Час від часу котрийсь підпливе вгору і зникає... Де це він дівся? Що з ним сталося?

А на другий день вся пляшка вкрита перлами. Еті піднімає вгору пляшку, до світла, до сонця — і враз усі ці водяні прикраси беруться райдужними красками. Червона, синя, фіолетова, золота... Перлини одна по одній чіпляються, падають вниз, пропадають вгору... Як дивно. І бідна Еті стежить, слідує за перлами аж до втоми...

Знайому затривожив такий стан Еті.

— Еті, що з вами? Ще трохи витримайте... Еті, візьміть себе в руки, а то збожеволієте... Ви вже стільки перетерпіли, ще трохи сил... Побачите своїх синів, Еті.

На блідих губах Еті блимнув давній невиданий гість — усмішка (а здавалось, що вже забула сміятись). Але в цій же хвилині вона знов западає в отупіння. Їй не ставало сил “взяти себе в руки”.

Одного дня прибігла затривожена знайома сказати Еті, що в селі військо. Нехай сидить, нікуди не висувається. Зразу Еті забилася у куток темного льоху, і їй стало ясно, яка небезпека грозить кожної хвилини. Інстинкт

самозбереження взяв гору, і вона почала думати. Знала, що її життю загрожує небезпека і що вона це життя за всяку ціну має зберегти.

Яма, хоч з дошкою зверху, не була безпечним сховищем. Легко викриють її. Краще в повітці в соломі. Ляже на саму долівку, нагорне на себе соломи... Ні, краще притрусить тільки... Обережно виходить в повітку. Там приходить їй на думку, що по соломі шукають штиками, проколюють... І вона вже бачить себе проколоту в груди, у саме серце. Вона з жахом вибігає з повітки і скаче у яму. Тут шукає криївки. Але яма простора, з холодними стінами і каменем. Тут ніде захиститися, і вона знов біжить у солому. Заривається наспід і притулюється до стінки.

Прокинулась від гамору на подвір'ї. Чує німецьку мову. Якесь шарудіння. Кров в серці б'є водоспадом... Шумить, розриває груди, в голові хаос.

Голоси вже в повітці. Вона чує, як гострі штики пробиваються крізь солому, все ближче і ближче до неї. Загибель неминуха... Дух в ній завмер, серце перестало бити... Піт зрошує не тільки чоло, але й усе тіло. Щось холодне торкнуло руку — і Еті тратить пам'ять...

Коли прокинулась, була ніч. Уся продрогла, усе тіло болить... Вона не пам'ятає нічого, все десь з пам'яті пропало... Щось страшне діялося, але що — нагадати не може. Одна тільки думка в її свідомості: я живу.

Поволі нагадує тяжкі кроки на соломі та шарудіння штиків. Її не пробili. Одне холодне лезо пройшло повз руку, погладило. Час тягнувся безконечно довго.

Аж увечері прийшла знайома.

— Еті, ви живі? Я думала, вас знайдуть... Етко, Еті... Червона Армія близько, — і знайома плаче, плаче...

Щось діялося на світі. Гарматні постріли долітали до

вуха Етки, і вона їх слухала, мов найкращу музику.

Витривати... витривати... ще день, два. А там...

Одного дня відозвалися гармати зовсім близько. Червона Армія обстрілювала село, німці відходили. В селі почались пожежі. Еті не могла навіть рушитися у свій соломі, бо німецькі солдати ходили по двору. Полум'яна заграва освітлювала подвір'я, і Еті боялася, що ось-ось займеться дах і вона згорить живцем. Німці нашвидку забирали свої речі і тікали. Еті все-таки рушитися не могла.

І знову, як у всіх тяжких та небезпечних моментах, збудилося гаряче бажання захистити життя. Думка її почала, не вгаваючи, працювати. Довкола кулі свищуть, вогонь так близько... Ось-ось і повітка спалахне. Самі німці можуть підпалити. Згоріти живцем? Ні, ні... Вона хоче вийти і тікати, але це зовсім неможливо. Раптом страшний свист — і дах повітки понесло. Еті падає, мов нежива. Чекає неминучої смерті.

Як довго це тривало — не знала. Поволі вертала до свідомості, оглянулася. Повітка не горіла. Покучерявлені темні хмари пливуть угорі. Надворі тиша. Еті ще лежить якийсь час і вслухається в цю тишу. Людей ніде не чути. Здалеку доносяться постріли. Село немов вимерло. Вона заглядає крізь щілину: ніде нікого.

На дорозі удари кінських копит. Вона тривожно виглядає, перед її очима проходить кіннота. На шапках військових червоні зірки. Еті з криком вибігає, простягає руки із словом “Спасителі!”, падає на землю.

Коли опритомніла, лежала на постелі у знайомій, яка ходила біля Еті, приговорювала до неї, мов до дитини, гладила її бліде лице.

— Еті, ви перемогли. Тепер треба жити, Еті... Після таких страждань і поневірянь не можна вмирати. Вороги

пропали, визволителі прийшли.

Еті не могла промовити ні слова, тільки плакала і плакала. Весь день пролежала у безсиллі. Коли приходила небезпека, прибували сили. А тепер небезпека минула і сили облишили. Бажала тільки забуття і — спокою.

Минули дні, і коли Еті перемогла недугу, стала одужувати, прокинулась думка про синів. Де вони? Чи йти за ними шукати, чи, може, вони до неї прийдуть. А може, вже приїхали, шукають її, думають — загинула. Зараз би полетіла до них — знайти. Певно, чекають її. Вона ж для них захистила життя...

Еті поспішає до Львова. Серце так б'ється. Непевним кроком підходить до гето. Стежить, може, побачить когось зі своїх близьких, знайомих. Але хата, де вони жили, віяла пусткою. Сумно дивилася своїми вікнами, наче людина, якій вирвали очі, подряпали лице. Пам'ятні балкони стояли обгорілі, поламані. Відчинені напівзруйновані льохи розказували страшну правду минулих днів. Еті не знайшла нічого, крім суму і споминів, які малювали образи недавнього минулого, пригадували останні хвилини в родині, між дітьми. Вона для них захистила життя. А тепер що з ним зробити? Кому воно потрібне? Була втомлена, розбита. Фізична неміч знов перемогла її. Біля себе почувала тільки порожнечу, самотність. Всі щось робили, кудись ішли, поспішали, в кожного були своє місце і справа, з якою пов'язані думки. Тільки в неї нікого і нічого.

Нетерпеливо чекала звістки од рідних, все виглядала когось. Ніхто не приходив, не питав про неї. Нишком ходила до дому, де колись жила зі своїми. Спокійно і таємничо дивились вікна другого поверху на вулицю. Часом здавалося, що блиснули очі її сина, наче питав він: "Чого, мамо, ходиш? Кого шукаєш?". Невже нікому не

була потрібна вона?

Далеко, на півночі, майоріла Волинь і кликала Еті до себе споминами та надією, що може вернути родину. Все сильнішим було сподівання, що там, на Волині, чекають її. Там вона ще зустріне ясні дні і використає своє, так дорого куплене, життя.

Одного погідного літнього ранку вийшла Еті назустріч новому життю, яке їй обіцяла рідна Волинь.

РОДИМИЙ КРАЮ

Карбулицькій Олімпії

Кожна людина носить в душі альбом неминаючих картин.

Це спомини.

Прилинуть і — або задзвонять воскреслими дзвонами, що зігріють душу, або заплачуть сумним реквіємом...

Перед очима душі стоять дві картини. Краски ще свіжі... Такі, як були, коли ще спомин не був спомином, а правдою...

I

Падають сутінки.

Вікна ще горять останнім цілунком відходячого сонця. Кімнату оповиває не то рожевий, не то опалевий серпанок. Цвіркун грає свою вечірню пісню...

В руках батька скрипка, в матері — гітара, а біля них троє малих співаків: дві дівчинки і хлопчик.

Вікна поволі пригасають. У кімнату вливається сірий сумерк, в якому дівчатка беруться білими метеликами, а

хлопчик темною цяткою.

Тишина...

Батько подає голос, діти підхоплюють, мати акомпонує...

*Родимий краю, село родиме,
Вас я витаю, місця любимі.
Зелені ниви, ліси, могили,
Щасливі з вами дні ми уплили.*

Звуки скрипки і гітари вливаються в діточі голоси, в ці срібні дзвіночки... Ллється пісня, пливе...

Все завмерло, слухає пісню. Таку рідну... Вона обцілює серця діточі, аби назавжди залишитись у них. Батьковою скрипкою і гітарою, яка гомонить під ніжними материнськими пальцями

І цвіркун мовкне.

Святі на образах заслухані.

З кутків вихоплюються вже темні сутінки. Спинилися, не підходять ближче...

Все заслухане...

Десь пахне липа. Ні, це запах рідної пісні...

Пахне м'ята, васильок... Це рідні "ниви, ліси, могили". Кожна пісня має свій запах...

*Скажи ми правду,
Скажи щирішу,
Чи я ще знайду
Любов давнішу?*

— дзвонять голоси дзвіночками. Питають струни скрипки, зітхає гітара.

Пісня кінчиться. Опам'ятавшись, сутінки виходять насеред кімнати.

У вікно моргає зірка. Невже ж і вона слухала?

Дівчатка, метелики з дрібними косицями, хлопчику, чи ви зможете коли в житті забути цю вечірню годину з її піснею? Ні! Вона за вами піде у життя і завжди буде дзвонити срібними дзвіночками. І, коли прилине спомин цього вечора, ви почуєте її. І воскреснуть ті, яких вже не буде в живих. Все оживе!

Навіть по довгих десятках років ця картина буде жити у вашій пам'яті. Згадаються сутінки, цвіркун зі своєю піснею, батько, мати. Заговорить скрипка, зітхне гітара... І пригадається це діточе, миле, коли ви на мамині коліна клали свої голівки і відчували дотик її оксамитних рук. Згадаєте, як вас батьки вчили любити піснею рідний край, вчили бачити красу рідної землі, а тим самим любити свій нарід і служити йому!

Цю картину понесете з собою скарбом. І коли Антропос візьме ножиці, щоб протяти нитку життя, ви ще й тоді почуєте скрипку, гітару, задзвонять дзвоники, запахне липа...

(Антропос стисне ножиці.)

Родимий краю, село родиме...

І ще одну картину малює спомин.

У великому місті вечір — свято в честь двадцятип'ятиліття праці поета і композитора Воробкевича.

Програма свята багата!

Хтось піддає думку, щоби одну точку виконало мале тріо: дві дівчинки і хлопчик.

Зраділи діти.

Вони знають, хто такий Ювілят. Він пише гарні вірші та komponує мелодії добре знаних пісень. І вони, хоч малі, та своїм скромним голосом причиняться до звеличання Ювілята. Він є сином цього “родимого краю”, про який

співають. В цьому ж краю він живе і творить. І як же не радіти!

Саля* повна народу. Ювілят на почесному місці.

Йде точка за точкою святочного концерту.

На сцені являється троє малих артистів-співаків і батько зі скрипкою. Для присутніх це несподіванка.

Саля загуділа повітальними оплесками. Гірляндою сплелися за руки молоді співаки. Рум'яні зі зворушення і щастя. Саля не може заспокоїтися... Сам Ювілят усміхнений, плеще в долоні. Для нього виступ малят теж несподіванка.

Відозвалася скрипка, і задзвонили срібні дзвіночки: два сопрани і один альт.

Як зворушливо бачити співаків, які щирим серцем виконують свою пісню, не думаючи ні про славу, ні про те, яке враження викличуть у слухачів. Вони тільки співають...

“Родимий краю, село родиме...” — кучерявиться пісня з грудей малих співаків. Соловіями заливаються... поглядають на Ювілята. Це ж їх слухає сам Воробкевич!

З його лиця не сходить усмішка вдовolenня і признання. Ні одна фальшива нотка не разить його вуха. Не все можна почути і побачити таке тріо!

*Скажи ми правду, правду щирішу,
Чи я ще знайду любов давнішу?*

Це питання з малих уст таке щире і наївне водночас.

Останній акорд...

Малі артисти вкланяються щасливі, трохи збентежені. Їх личка рожами цвітуть. Кланяються... Ніби квіти, роз-

* Зал.

колихані вітром.

Саля гуде від оплесків. Сам Ювілят, видно, радий. Оплески не вгавають. До сцени підходить один із визначних громадян (Є. Пігуляк), знімає старшу дівчинку зі сцени і ставить перед Ювілятом. Цей стискає малу ручку, цілує в голівку і поздоровляє. А вона щаслива-щаслива...

Чи зможе коли забути мала співачка цей вечір з присутнім Ювілятом і другими громадянами, які так щиро стискали малу ручку і поздоровляли. Такого щастя, яким вона тоді була щаслива, не скоро мож' діждатися!

Спомин з цього вечора стане незабутнім... Не раз в житті буде прилітати до неї. Навіть по довгих літах прибіжить і зігріє її серце, навіть коли по цьому всьому побачить в рідимому краю тільки могили...

18 червня 1962 р.

У СВЯТОМИКОЛАЇВСЬКИЙ ВЕЧІР

Шовкове прядиво спогадів...

Колись на фоні білих подушечок були золотоволосі голівки... Сьогодні їх немає...

А в мене руки порожні... Нема кому підкладати дарунків. А колись...

Підходиш ніжно, обережно, щоб не збудити, не сполошити сну, який своїм мряковійним крилом прикрив і взяв в обійми, в свої ніжні обійми золотоволосі голівки на білих подушечках...

Боїшся дихнути... Та все спокійно. Сон і сам здрімнув на білих подушечках з золотоволосими голівками.

А очима душі вже бачу ранок...

Очі, повні голубого світляного блиску. Усміх щирий, ясний, щасливий усміх закосичує дрібні рожеві губки... Скільки радості та втіхи спричинили он ті дрібні дарунки. Скільки щастя в діточих душах! А ти стоїш, щаслива їх радістю... Так святочно на душі...

Та це все тільки спомин. Тільки спомин!

Сьогодні в мене руки порожні. Нема білих подушечок з золотими голівками. Нічого нема! Пустка!

Не побачу ранком щасливих оченят, повних радості. Не побачу усміху на рожевих щоках...

Бичують мене сьогодні спогади... Як у катівні... Болить...

Я сьогодні стою з порожніми руками... Сама-самісінька... Навіть думка покинула мене і полетіла кудись далеко у простори. Може, хоче вловити щось невловиме. Щось, що назавше відійшло.

А може, хоч добрий сон, який колись оповивав голівки діточок, прийде до мене і дозволить на хвилю, єдину коротку хвилю побачити мені знову фатаморгану золотоволосих голівок на білих подушечках...

Господи! Єдиний всетерпеливий Господи! Хоч на хвилю. У сні, Господи, дозволь побачити і погладити рукою їх. Хоч у сні!

Та сіра дійсність не дозволить статись чудові. Все полишилось далеко за мною! Одна правда: стою сама і на цей вечір з порожніми руками.

18 грудня 1963 р.

ЛЕГЕНДА ЛІТНЬОЇ НОЧІ

**В душі весна була...
Що розсівала золотії мрії,
Багато квіток там пвіло
І щебетали соловії...**

Мойй Наталці

І була така літня днина, що в душі цвіла весна, а мрії щебетали соловіями... Сподівання чогось, у що так безмежно віриш і гаряче бажаєш... І здається, все таке просте, зрозуміле... Може, і дивуєшся, що якісь тайні бажання втілюються. Та душа не дивується. Вона знала, що так буде, що так мусить бути! А тобі ніяково стає: як воно буде, які слова будуть падати з уст? Чи спілими, чи твердими незрілими овочами. А душа знає все. Ти дивуєшся, а вона йде назустріч довгожданій хвилині... Серце б'ється... хвилюється...

Довгождана зустріч двох людей. Ні, це зустріч двох дружніх сердець... Вони давно шукали себе!

Слова зайві... Говорять душі, собі рівні...

“Веди мене, Музо, стежками, кудою ти ходила, кудою розсівала свої молодечі думи-мрії. Стежками, котрі поливала слізьми-кришталями. Вони ж були такі чисті і щирі, як було твоє молоде серце, твоя чиста душа... Падали росами і змінюлися перлами, їх збирали білокрилі ангели і несли там, де пишуться книги долі людини... Веди мене стежками, куди тебе життя водило!”

Пішли рука об руку. Водила його туди, куди життя стелило яснопромінні стежки, і туди, де, йдучи, треба було розсівати болі... Різно було.

Розказувала... Навіть голос примінився до цієї великої хвилини. Мав колір шепоту літньої ночі. А може, це бджілка бриніла... А може, далекий срібний дзвіночок

подавав голос...

Розв'язала китицю споминів і сипле квітками. Читала з книги минулого, малювала картини, які, здавалося, були давно забуті. І де вони взялися! Всі ожили! А здавалося, що їх вже немає... Здавалося, припорошило життя... Слухав мовчки, ідучи, гладив її руку ласкавим, оксамитним дотиком...

Ніч окутала землю темним серпанком. Тиха, глибока, безмісячна ніч... Повна таємних шепотів... Може, це зорі шепотіли між собою? У глибоких травах пільні коники виконували велику симфонію на своїх мряковійних крильцях. Така зрозуміла, проста... Бо чого ж не розуміють душі в екстазі та підйомі!

Йшли попід темні силуети дерев, і їм ввижалося, що всі дерева вкриті яблуневим цвітом. Таким душам ввижається те, що для ока незримо. Тепло їх сердець, прискорене, било молоточками... Тиша... Хіба падучий листок деревини полошив цю тишу (літом листки падають іншим шелестом, як осінню).

Часом ставало лячно: невже ж оця ніч може і мусить скоро минутися? А літня нічка коротка... Чому все гарне скоро минає?

В них була розмова без слів. Людська мова ще не має слів, щоб висловити все, що гарне, що відчуваєш... Не має!

Йшли безшелесно, мов дві тіні... а за ними слідкувало минуле, а перед ними мрячилось майбутнє. Неясне, незнане, а повне принади! Якої?

Йшли, а він тулив її рам'я тепло, ніжно... Опинилися біля церкви, де вона колись вінчалась. Він — давно в могилі. Вона, молода, одинока, пішла в життя, ждучи, коли воно дасть їй те, чого не дало, а що їй належить. Та воно не спішилося виповнити свій обов'язок супроти

неї. А взяти — то взяло багато! Оперлась сильно на його рами́я... Похилила голову...

Та враз обоє звернулись до себе, і їх уста злучились в ніжному, святочному поцілунку-причастію.

Її голова схилилась на груди... Лице стало вогке. Не знати, чи звогчила його сльоза щастя, чи, може, падали ранні роси. Не знати!

Вертали мовчки. Все було сказано.

На сході зоріло... Зоріло...

Чому літні ночі такі короткі?!

1960 р.

КАЗКА ПРО ДВІ КРАПЛИНКИ РОСИ

Були собі дві краплинки роси. Подруги!

Добра фея розсівала їх ніччю. Падали і мили обличчя квітів, відсвіжували м'яти, васильки, блискуче листя барвінків. Ранком, спочиваючи, тремтіли на сонних листочках і відбивали в собі райдужними барвами проміння сонця на сході. Та приходила добра фея, збирала їх у золоту коробчинку, щоб вечором їх знову розсіяти на квіти, зілля та барвінки.

Та одного ранку запізнилася фея. Пригріло сонце, і дві краплинки-подруги легкою мрякою понеслися вгору. До них прилучилося ще більше таких краплинок, які підіймалися і там високо замінились у білу хмарку. Таку білу, кучеряву...

А коли таких хмарок зібралося багато, злучились і потемніли. Вітер розірвав їх і поніс у простори. Довго вони блукали, а вкінці розпалися в різні сторони. Краплинки-подруги розлучилися.

Одну понесла хмарка на Поділля, другу — у високі гори. Там дощами впали на землю і знов стали до роботи.

Ця на подільських полях скроплювала плідючі лани та сіножаті. Випаровувала, ставала хмаркою, падала дощиком і підкріпляла подільські простори. Вкінці впадала в широке русло мовчазного Дністра, який повагом ніс свої води у Чорне море.

Друга в горах, падаючи дощиком, мила лопасті смереки, зволожувала мохи, підсилювала папороті і знов ставала хмаркою, падала дощиком, мила смереки, мохи та папороті, аж потрапила в джерела Черемошу. Річка ширшала, гриміла по кам'яних плитах... Часом ласкаво шептала... Бистрими водами обмивала кам'яні береги, гралася з пстругами і неслась до Чорного моря.

І ось по довгій розлуці стрінулися дві краплинки-подруги у Чорному... Одна з Поділля, друга з гір — і знову стали товаришувати. Згадали дні, коли падали росами, мили обличчя квітів, зілля і блискучі листки барвінків, а ранками, колишучись на листках, відбивали в собі райдужними красками проміння сонця на сході...

Радо згадували ці весняні дні

На ці спомини не треба було слів. Стрінуться — і все оживає. Пересуваються картини далеких часів... Переживання радості й смутків... Все оживає і без слів...

І знов поруч ставали до праці. Не любили, щоб тільки колихатися на хвилях і шуміти... Любили і хотіли бути корисними: обмивати береги, полоскати камінчики та чистити малі хатки, що в них жили колись морські творіння. А зараз ті хатки-мушельки, забиті намулом та піском, валялись на березі. І раділи краплинки, коли береги були чисті, камінчики ясні, а хатки-мушельки блищали до сонця.

Так хотілось би, щоб ті дві краплинки-подруги, колись срібні роси з весняних днів, звікували близько себе, підкріплюючи одна в одній життєву силу, піддержували себе.

Шумить житейське море понад ними...

Та прийде час, і вони знову зміняться в серпанкову хмару, розійдуться і — вже не стрінуться ніколи.

1964 р.

ВЕСНЯНІ ДНІ

Для рідного люду, для меншого брата
І тіло, і душу зложи.
Не жди, яка буде заплата,—
Не жди, а служи!

Ще до сьогодні у собі ношу образ, мальований ніколи не линияючими красками споминів: як я молодою дівчиною приїхала на посаду сільської вчительки і поставила перший крок на самостійне життя. Ще й сьогодні відчуваю тодішнє зворушення.

Самостійна людина — велике слово! На саму думку, що я самостійна, радість розпиралг мою душу... Я була така схвильована, ідучи у цей Канаан мого молодого життя.

Щоправда — турбувало мене те, що хтось признав мене за зовсім “дорослу” і повіряє мені дівчачу науку і виховання. А то — я почувала себе ще дуже “недорослю” і не могла здобутися на повагу.. А тут прийдеться вести самостійно школу!

Посада — власна посада! Власне життя, самостійна праця... Велика хвиля у життю людини! Як підходити до

цього нового життя, до обов'язків, щоби не згубитися у новому, незнаному, а виконати як слід свої завдання? Так хотілося би, щоб усе було найкраще... Це ж мої перші кроки, і треба їх міцно й твердо ставити, бо від цього буде залежати моє майбутнє. Власне життя зовсім здане відтепер на власні сили і керму.

Щоправда, нас усього вчили, але “жити”, властиво, ніхто не вчив. Чи є в мене дані до цього життя, до цієї самостійної праці? Все здавалося, що “жити” — це зовсім легка справа, тепер сумніви обсіли душу.

Мене турбувала моя несміливість. Це ніяка зброя на дорогу життя!.. Невже ж в житті треба буде зброї?.. Воно таке принаadne! Різні думки-спомини косичили моє нутро, коли я заїхала у далеке село на це нове життя. Коні їхали повагом, віз западався по колодки у пісок, колишучись злегка. Довкола сіріли пусті поля і царювала осіння тиша (хоч у моєму нутрі били весняні води). Думки виходили хороводом, тривожили мою душу, то знов підбадьорювали її і — пливли у невідоме майбутнє. Із криївок душі почали виповзати ці спомини та метеликами обсіли мою душу. Згадалися далекі добрі часи, коли ще засиплялося на руках батька під його спів... А пізніше, у вечірні сутінки, його казки, перекази, грецькі міфи... Перед очима дитячої душі пересувалися чудні міфи... Батько! Він умів нам творити казку життя!

Вечорами ми, діти, бавилися чи щось робили — матуся наша була зайнята шиттям чи мережанням, а батенько голосно читав (старі патріархальні часи!). Під це читання я росла. Я любила слухати, хоч і небагато з того розуміла ще, та все-таки дещо залишилось.

У батька була гарна бібліотека, яка перед дітьми стояла отвором. Батько вчив нас любити книжки і завсідги говорив, що це найкращі приятелі людини у кожній

хвилині життя. Читати я звикла від наймолодших літ. Не пам'ятаю навіть, коли я навчилася читати і писати. Так якось забавкою опанувала цю штуку. Книжки я дуже любила. Вони були для мене святощами. Нікому з нас не було би прийшло до голови, що книжку можна подерти або знищити. Я вірила, що вона живе і все відчуває. Роздерту картку я лічила, як перебите крильце метелика. А великим святом було для нас впорядкування бібліотеки, стирання порохів...

Батько мій від наймолодших літ вчив мене німецької та російської мов. Мені, найстаршій, говорив усе:

— Вчися, доню! Хочу тобі дати майно, заки вмру. Ніколи не будеш убогою. Майно, яке дам тобі, не знищить ніяка сила. Доки життя твого, будеш усе багатою!

І справді, добрий батько вмів вивінувати свої діти!

Одне — заскоро нас лишив. Особливо мене. Я ще майже дитиною була. І виховання стало тепер зовсім інше. За звичаєм тодішніх часів, ніхто не розпадався над душею дитини; коли догодили тілові, думали, що обов'язок виконаний. Все тепер було інше. Це, що в нас було святістю, тут стояло по кутах. Книжки, які в нас були приятелями, достойними гістьми (як ми вітали кожную книжку!), тут служили звичайно тільки охороною перед нудьгою. Ніхто над книжкою не розпадався. Прочитана книжка не мала найменшої вартості. По прочитанню забували і відкидали її, як непотрібну річ. Дуже часто вартість книжки була в її оправі...

Своїх думок не можна було висказувати щиро (мене називали ексцентричною). Висказана думка не знаходила відгмону, її розуміли по-своєму... Як це дивно було... дивно і боляче... Я не знала, що добре, а що зле, поняття перемішалися. Не раз мені здавалося, що батько забув

мені сказати щось дуже важливе... А відійшов! Моя молода душа заломилася, я стала несмілою і мовчазною...

І з цєю несмілістю і непевністю, хоч з погідною, ясною душею, я вибралася у світ на самостійне життя... Тепер можна буде дихнути повними грудьми! Собою... ах, бути собою!..

Перша моя посада не була у зовсім чужому селі. Ще за життя батька був тут священиком мій стрий. Коли ми приїздили, батько нас провадив на цвинтар, на гроби нашого прадіда і прабабуні, стрийка і стриянки ще мого батька. Я дуже любила ці відвідини небіжчиків. Цвинтар був на горбку в сосновому лісі. Недалеко пливла дрімуча ріка і розтягалися пахучі левади, аж під сосновий бір. “Наші” гроби мали гарні пам’ятники. Відходячи, я все щось доброго шептала прадідуневі і прабабуні. А вертаючи, нам батько розказував про родину. В часі мого приїзду на посаду батька вже давно не було, і над стрийком теж зеленіла могила. Та все мені було якось “гонорно” вчити там, де мої предки були духовними провідниками.

Доїжджаючи села, журило мене, хто є управителем школи. Я почувала себе ніяково, була заклопотана... Я боялася не людей, а людської нечемності і грубої поведінки. Це так мене вражало... З цілої душі я бажала собі, щоби була управителька, а не управитель... Хоч тільки...

В селі, по дорозі, я стрічала діти, які цікаво мені приглядалися. Мабуть, додумувалися, хто їде. Хотіла їх спитати, хто є управителем, але нагло мене огорнула така несмілість супроти них, що прямо не могла уложити питання... Не так-то легко бути самостійною...

Вже перед самою школою я все-таки спитала і довідалася, що учить “пані”. Аж відрадніше стало, що не мужчина... Але як вона мене прийме? Може, дуже урядово, зимно... Що тоді? Моє молоде серце так усім раділо і так бажало зі сторони людей тепла і щирості...

Управителька! Певно, запишена стара панна, примхувата жінка! Носить твердий білий комірчик і має цвікер... Від того, як вона мене прийме, буде залежати моя доля! Журило мене, як їй представитися: чи маю їй подати руку, чи ждати, аж вона мені подасть... Коли ми в’їхали на шкільне подвір’я, так ніяково стало... І знов мені мигнуло через думку, що мій добрий батько забув нам сказати ще щось дуже важливе...

Яке ж було моє здивування, коли проти мене вибігла молода жінка, гладко зачесана і усміхнена. Простягла до мене обидві руки і дуже сердечно закликала, ще заки я веліла злізти з воза і представитися:

— Догадуюся, догадуюся! Це, певно, нова товаришка! Вітаю вас! Я вже давно чекаю і умираю з цікавості, як виглядаєте... Е — жовтодзюб ще! Я називаюся Цеся К...

Мені аж гаряче стало від такого привітання! Чогось такого я не надіялася. “Товаришко!” — каже до мене... Я така була збентежена цим її неурядовим прийняттям мене, що зовсім не знала, що робити зі собою. Вона до мене відноситься, як до дорослої людини, а мені все здавалося, що я ще недоросла і зовсім неповажна. Ледве кілька місяців тому я сиділа на шкільній лавці — а тут я вже товаришка вчительки.

Я думала, що коли вже вчителька, то слід мати погляди і повагу, щонайменше сорокалітньої жінки, хоч би тобі було тільки дев’ятнадцять! Тому-то турбувало мене (і соромно було), що я ще так мало поважна.

Лишила мене в себе на обіді і дуже мені припала до

вподоби. Мала двадцять два роки, була весела і дотепна. Питала мене, чи я все така поважна (Боже! Я — поважна, я тільки несміла!), і просила мене, щоби я її уважала, як старшу сестру, і була супроти неї зовсім щира.

Її веселість і свобода підбадьорили мене, але моя несмілість не дозволяла мені бути свobodною і веселою. Мені все ще в голові не могло поміститися, що я вже на посаді і маю власну волю! Можу робити, що забажаю...

Вона весь час балакала, я більше мовчала. Була така життєрадісна... Ходила, сміялася... тішилася мною. Вона теж хотіла щоби прийшла жінка, не мужчина.

По обіді нагло шепнула мені на вухо:

— А ви закохані?

Я — тодішнім звичаєм — засоромилася і збентежилася.

Хто ж бо про кохання питає так собі просто з моста?

Вона покотила своїм гарним сміхом, наче срібним дзвінком:

— Ой, що ж з вас за дітвак! Треба, любко... треба мати когось, зовсім інакше працюється... Інакше дихаєш... інакше квіти цвітуть, весна триває дванадцять місяців в році...

Я про любов мала трохи інакше поняття, але про це пізніше.

А вона дальше так якось ласкаво шептала, наче сама до себе говорила:

— Треба жити, треба бути веселою і молодою, доки можна і — любити! Невже ж ви не закохані?

Та нагло сплеснула в долоні, засміялася голосно і майже крикнула:

— Господи, чого ж я така немудра! Невже ж, хто має волошки замість очей, може не бути коханою або не кохати!

Мені стало чомусь соромно і дивно! Справді в мене не

було “його” з повісті такого близького, свогого, щоби йому, тільки йому посилати зітхання (мені так не хотілося зітхати і бути сумною) і свої думки. Я почала скоро видумувати, хто зі знайомих моїх міг би бути “ним”. Стануло їх кількох до “конкурсу” — але вибрати не могла... Всі однаково були вони мені симпатичні, милі... Зрештою, чи “він” конче мусить бути... Невже ж життя не може бути цікаве і без “нього”.

Та нагло вона наче забула про моє існування. Спинилася біля вікна, сперла голову на руки і по довшій мовчанці заспівала чистим, глибоким альтом:

*Тиха ніч залягла світ,
Сном глибоким світ спочив...
Тільки в гаю соловій
Тужну пісню голосив.*

*Ой чого ж ти, друже мій,
Чом так тужний голос твій?
Яке горе душу рве,
Серцю жалю завдає...*

По кімнаті розплився дивний настрій... Мене здушило в горлі... У серці я відчула одне порожнє місце...

Під час обіду я дізналася про свої службові обов’язки. Село було велике, і на протилежнім кінці була експонована кляса. Там я мала вчити. Управителька вже подбала і про мешкання для мене. Я мала вчити всі чотири степені* і доповняючу науку. Признаюся, що ця доповняюча мене немало тривожила.

Я попрощала свою управительку та поїхала ще до паро-

* Класи.

ха. Треба було представитися, бо він був “предсідателем” Ради шкільної місцевої. Управителька мене попередила, що це дуже гарні і культурні люди.

Доїжджаючи до плебанії, я згадала, як ми ще дітьми приїздили тут з батьком до стрийка. Із-за дерев саду вихилилися білі стіни старої плебанії. Моргнули на мене знайомі вікна... ще ті самі з-перед років. Старі вікна, крізь які дивилося в життя тисячі очей... Вікна, які бачили народини, життя і смерть кількох поколінь...

Спомини ластівками шибали... І згадалося...

Колись у цьому саду я знала кожную стежечку... Посеред саду стояла дуже принадна для нас тоді “хатка”. Це була якась будка (з віконечками) на знаряддя огородничі та пасічні. А нам видавалася гарною, таємничою... У цій “хатці” раз хлопці замкнули нас, дівчат, і нам (принаймні мені) здавалося, що це велике нещастя... Що буде, якби зіпсувся замок і не можна би було відчинити.

А он там ще стоїть похилена солодка яблуня, якої овочі такі смачні нам були... Вечорами на її вигнутих раменах спирав своє кругле лице (наче хлопець на пліт) усміхнений добрий місяць і заглядав нам аж у душу... Який він був тоді гарний і таємничий.

У дощові чи холодні вечори ми, дітвора, у великій незамешкалій кімнаті, званій “саломом”, бавилися “свічка-ніс” чи у яку іншу подібну забаву. Тут все давала порядок гарненька кузиночка Мелася (де вона тепер?), і мені все здавалося, що вона з нас наймудріша.

Тепер в саді вже не було принадної хатки, і ми всі розлетілися у різні сторони... Хвилі життя рознесли наші човники, і ми погубилися...

Он такі спомини мигнули блискавкою, заки ми заїхали від брами перед хату панотця. Мигнули дорогі лица цих, яких вже не було в живих, а які в споминах все ще жили...

За цю малу хвилину я пережила шмат часу. Яка швидконога людська думка...

Панотець з жінкою привітали мене сердечно. Були це бездітні люди в середньому віці. Вона піаністка, він співак. Мали гарну бібліотеку. Щороку виїздили за границю: об'їздили цілу Європу і були в Святій Землі.

Пізніше я близько з ними зжилася. І перші хвили мого самостійного життя тісно зв'язані з їхнім домом. Скільки незабутніх хвиль я пережила в них! Літа минули від цього часу. На мої скроні вкрадається вже срібло, а в мене до сьогодні для них теплий спомин.

Я обняла обов'язки вчительки. Дітвори був спорий гурток, більше сотки. Моя управителька у всіх мені помагала, додавала мені сили, рівноважила мене, бо (мені так здавалося) в початках стрічалися самі труднощі, перешкоди, хоч їх зовсім не було.

Тяжко мені було навчитися записувати журнал так, щоб був згідний з правдою. Я думала, що кожна дитина мусить усе вміти. Якщо не вміє — моя вина. Я так гаряче бажала бути вчителькою! (Навіть Христос був тільки вчителем). А німецький поет каже: "...wer hoher steht, als der ein Vater ist... Nicht des Fleisches und Geblutes, sondern des Geistes und Gemutes"*.

Я хотіла бути вчителькою, і то не тільки в школі, але й поза школою, займатися дітворою, цікавитися селом — народом (заповіт могого батька) і працювати для них. Я йшла до школи далеко перед приписаною годиною і без перерви сиділа до четвертої, п'ятої. Стільки праці було! Усіх нездібних дітей я вчила окремо. Вислід** не завжди був добрий, і це мене турбувало. Здавалося — причина у

* Хто стоїть вище, як батько... Не тіло й рід, а дух і характер (нім.).

** Результат.

моїй незугарності. Хоч моя неоціненна Цеся так бадьорила мене! Впрочім*, чи це ж zarazом не була і для мене школа життя?

Я ж його щойно вчилася...

Цеся обходилася зі мною наче зі сестрою. Завжди була погідна і весела. Ніколи не дала мені відчути, що вона є моєю управителькою. Оскільки мала мені звернути увагу, робила це дуже обережно. Завсідги починала: “Позволь, що дам тобі одну товариську пораду”, — а кінчала: “Зрештою, подивися, як у мене... Це моя думка, ти роби, як уважаєш...”.

Очевидно, знала, що я зроблю так, як мені каже. Ніколи теж не робила мені два рази завваги. Її слово було для мене святе. Не надуживала його. Овшім** — дуже мало користала з роблення мені уваг. Я, знов, ніколи не стидалася спитати про щось, чого я не розуміла чи не знала. З дому я це винесла, що ніколи не є встидом навчитися чогось.

Зразу найгірше мені було в класі з молитвою. Я стидалася молитися з дітьми, і під час молитви я ніколи не дивилася на дітей.

Скільки жури принесли мені задачі! Обговорю з ними тему, обпрацюємо, напишуть — страшно! Я тоді ще думала; що кожна дитина повинна самотійно виробити задачу. Чогось забувала, скільки було товаришок, які не вміли самотійно виробити задачі. Я знов любила писати їх, особливо на довільні теми. Пам’ятаю, в осьмій клясі я написала задачу віршем “Порівняння праці рільника з наукою”. В останній хвилі я не мала відваги віддати задачі. Щойно товаришки зрадили мене.

* Взагалі.

** Взагалі.

Я взагалі дуже любила писати. Письмо — це дивні містерії, оточене німбом чогось чарівного... Ось тобі якісь дрібонькі карлючки на папері, а вони зачаровують великі світи... Малюють картини, промовляють до людини, веселять чи засумовують... Часом краще письмо, як живе слово! Вони ж, оці дрібонькі карлючки, закріплюють великі думки вчених людей і роблять їх безсмертними. Письмо — це одне з найбільших чуд світа. Тож взагалі до письма я відносилася як до чогось дуже могутнього!

Проте і в школі з дітьми я любила писати, виводити чарівні знаки та опрацьовувати задачі і поправляти їх. Цьому знов усі дивувалися. Звичайно ніхто не любить поправляти задач. Я їх поправляла в нескінченність: домові і шкільні.

Одного дня дивлюся: на ганок сходяться люди. Не знаю, що це має значити. Йду через сіни до газди і питаю, що це таке.

— Та це ваші школярі,— відповідає.— Доповняюча наука.

Так це мої ученики? Я маю їх вчити? Чи дам раду? Невесело стало на душі...

Збентежена, вертаю у класу. Таких учеників, щоправда, я не надіялася... Вийшли ранішні діти, а до класи почали сходитися “люди” — дослівно люди. Парубки під вусом, дівки... Половина з них вищі, як я, а майже більша часть були моїми ровесниками. Тоді доповняюча наука тривала від 15/X до 15/IV два рази в тиждень поміж наукою ранішньою а полудневою. Віку шкільного для них не було. Ходили, доки не скінчили: три роки по науці щоденній.

Сиджу, удаю, що щось пильного пишу, а “люди” сходяться... Що рипнуть двері, то мене аж заморозить.

Найшла повна кляса цього “божого” народу. Прочитала каталог, а боюся звести очі на них, а тут чую їх зір на собі... Звичайно — оглядають нову “паню”... Коли б вони знали, що тоді діялося в душі цієї “пані”. Та треба було перебороти і це. Несмілість тут не могла мати місця...

Пізніше я найбільш любила доповнюючу науку. В клясі була карність, супокій. З ними я заприятнилася і поводитися, як з дорослими. Хоч не раз треба було бути строгою. Дівчата приходили до мене поза школою. Сходилися вечорами, я вчила їх шиття, читала їм голосно (пам’ятаю, усім дуже подобався “Бразильський гаразд” Чайківського) та балакали на усякі теми.

І так ясно було у моїй дівочій кімнатні, і такі гарні були ці перші роки моєї суспільної праці. Не було в кого питати, як і що, я сама собі багато речей передумувала і доходила до усього власним спостереженням, що треба робити. Воно, може, було куди недосконале, але я сама тоді була щойно ученицею.

Я жила з селом. Вони любили мене і уважали за близьку собі. Я наче продовжувала традиції родини, яка стільки років була у цьому селі. Я слідувала за життям села, життям сільської жінки (я була феміністка, така без кличів, без підготовки. Щойно почала запізнаватися з творами Кобринської — це робило своє). Яка ж це запустіла нива була,— куди не сягнеш, куди не кинеш оком, усюди треба було праці! Не раз ставала я безрадна, не знала, як до чогось взятися, але у праці не вгавала. Мені здавалося, що все-таки я зможу все це усунути і за якийсь час — може, й рік, може, два,— які то всі “вчені” будуть. Чого я їх там не вчила! І у якому контакті ми були зі собою! Я була щаслива, що так без перепон можу їм себе віддати. В мене було доволі сили, витривалості і віри у свою працю. А скільки щастя мені ці хвили дали! Це

були часи, коли слово “народ” не сходило з уст, і багато патріотичних кличів лунало. Праця для народу була тодішній молоді заповітом.

— Ми за народ життя своє дамо! — лунала пісня з молодих грудей і ставала кличем.

А під цю пору були народолюбці. Для приміру скажу, що тоді якраз помер учитель Андрій Цурковський. Він скінчив теологію, але з любові до народу пішов на вчителя. Це зробило велике враження на молоді, запальні душі... Ціль життя — служба і праця для народу.

Ще треба згадати про одну важливу хвилю з мого особистого життя: це перша пенсія*. Сила грошей (за три місяці), і то власних, заслужених мною... Власні гроші!..

За перші гроші (очевидно, не за всі), але за ці перші, які я взяла в руки, я купила дві прекрасно розмальовані великі свічки до церкви перед престіл Матері Божої і “Кобзар” в гарній синій оправі зі золотими буквами. Крім цього я записалася перший раз до “Просвіти”.

Я вийшла з кацапсько-польського** дому, від яких тоді роїлося в нас. Польська мова переважала. Та я усе мала сентимент до усього народного, цебто українського. Але це все в мене було неясне, підсвідоме. Шевченка я читала (щоби ніхто в хаті не бачив) не раз при місяці і ховала під сінник. Зукраїнізував мене один студент філософії, ще як я була в семінарі, бо до цього часу я все-таки була ще неофіткою. Треба було багато чого визбутися, ще більше придбати.

Але я вийшла з ідейного кацапського дому. Слова

* Зарплата.

** Москвофільсько-польського.

“народ” і “служба” йому були заповітом в нашій хаті. Хоч, щоправда, я ніколи не могла зрозуміти, як можна було йти в народ з московською мовою. Пам’ятаю часті ревізії в нашій хаті за книжками і якісь процеси мого батька, які нічим поважним не кінчалися, крім переслідувань влади.

Своєю кількалітньою рукою я підписувала протест проти впровадження фонетики. І була дуже горда, що підписалася проти “нищення” рідної мови.

Я вчилася російської мови і була вихована на російській літературі, але вона для мене ніколи не була “своя”. Перший український дім, з яким я стрінулася, це був дім молодого священика-патріота. В нього була гарна бібліотека. Мене цікавили книжки, писані мовою, якою говорив нарід. Я їх там заздріла! Але я ще була мала і коли раз попросила панотця позичити мені книжку, він відповів, що для дітей не має книжок. Та я ухитрилася брати книжки сама. Я часто забігала до них, з етажерки забирала по одній книжці і читала. Відтак знов приносила та непомітно клала, а брала другу. В цей спосіб я дуже багато прочитала. Чи усе розуміла — це інша справа.

Відтак до нашого села приїхала Франкова з дітьми. Вони замешкали в порожньому домі і мене, “старшу” (може, одинадцяти-дванадцятилітню), запросили ночувати з ними. У нас вона харчувалася. На неділю приїздив до жінки сам Франко (одного разу приїхав Франко з др. Щуратом). Ніхто там зі мною не заходив в диспути. Та я нишком прислуховувалася до бесід, особливо в нас за обідом. І все-таки це знайомство мало на мене колосальний вплив.

Особливо любила я слухати, як Франкова з моїм батьком диспутували. Все чогось перечилися, розходилися в повній приязні на те тільки, щоби за пару годин

знов зійтися і не погоджуватися. Я ходила з Франковою по селу нишпорити по стрихах за паперами та записувати різні слова, пісні. Страх як цікаве було он таке (на мою думку) байдикування. По вакаціях я післала Франкові збірку народних пісень. Взамін дістала від нього “Лиса Микиту” з дедикацією*, чому я дуже раділа. Очевидно, я тоді не мала поняття, хто був Франко! От собі неелегантний пан зі Львова, який писав гарні вірші і любив ловити рибу. Загальна опінія** не дуже-то його щадила... Все-таки я вже трохи розуміла, що це не буденна людина.

Пізніше я знов підпала впливам пальсько-кацапських кругів, та українство все-таки мене цікавило.

Коли я була в семінарі, почала писати вірші українською мовою. Принагодився мені один студент-філософ, який мною зацікавився, і ми заприязнилися. Він з місця взявся мене українізувати. Піддавав мені книжки, вчив мене літератури, а я була здібна учениця. Колосальний вплив мало на мене читання творів Жеромського під рукою “мого” філософа. Він помагав мені розуміти всю містику Жеромського і примінювати до рідних обставин.

Він перший познайомив мене з Ібсеном. Він мав усі твори Ібсена, і ми спільно читали їх та обговорювали. Були це малі книжечки у польському перекладі, та ми не веліли всіх прочитати. Дивними дорогами ці книжечки по його смерті перейшли в мої руки (маю їх до сьогодні). Від нього я почула про Ніцше, з ідеями якого, а почасти і творами, я познайомилася теж завдяки “своєму” філософові. Очевидно, найближча тема для нас була наша рідна, українська.

* Дарчий підпис на книзі.

** Думка.

Коли я почала вчителювати, я вже була здекларованою українкою, хоч ще багато мені хибувало.

Як я вже згадала, я з людьми дуже зжилася і мала усякі уряди: була сестрою милосердя, правною порадою (і що я кому могла порадити!) та суддею полюбовним.

Взимі в хаті господаря, де була школа, я вчила жінок пекти булки і маринувати м'ясо. В цей час село ще дуже мало знало, як і що робиться, і через це багато добра марнувалося. Треба було зарадити цьому. Я не тільки цікавилася і знала, як і що на селі варять, але при цій нагоді я довідувалася про їхні турботи і була втаємничена в родинні тайни.

Вліті дівтора сходилася на вигоні біля моєї хати і там під голим небом було щось в роді захоронки*. Зі старшими дітьми ми ходили поливати полотно, яке білили жінки над рікою, а були на цей час в полі. Словом, я знала усі подробиці у мойому “царстві”, як я називала свій район, Цеся назвала мене “княжна на З...”. Очевидно, я з цього прізвища була дуже горда.

Багато пізніше, вже у воєнну хуртовину, я під час ферій** заглянула в село, у якому я ставила перші кроки свого самостійного життя. З приємністю переконалася, що живу між людьми по нинішній день. Вітали мене сердечно мої колишні ученики, а навіть пам'ятають ще багато дрібничок та епізодів з тодішнього мого співжиття з ними, бо пізніше життя вспіло запошорити в мене не один момент з цих весняних днів.

Цеся знов попри працю в школі цікавилася співом. Зорганізувала церковний хор, брала участь в концертах

* Дитячі ясла.

** Канікули.

(мала сильний альят). Праця і праця, часу не було ні хвилини!.. Ми так сплели свої особисті інтереси зі загальними, що не можна було їх розділити. Та не тільки відносини службові були так ідеальні, але і наше товариське життя склалося мов у казці.

До симпатичних відносин з домом панотця треба додати ще й двір. Там теж були бездітні.

Наше село взагалі посідало славу “бездітності”; приходство бездітне, двір бездітний, школа (цебто я і Цеса) бездітна, вїт бездітний. Не скоро можна знайти таке село.

Але найважливіше було те, що всі ці інституції жили зі собою у великій згоді. Це треба приписати інтелігенції керманичів цих урядів. Ніколи не приходило до непорозумінь, а коли траплялася якась неясна справа, то не виступали один проти одного, не звалювали вини на других, але старалися усунути зло чи непорозуміння в спокою. Тож і люди в селі відносилися до нас з довір’ям і пошаною, бо одне другому не підривало поваги.

Це була добра школа для мене молодії. Школа — як жити з людьми, як примінюватися в різних моментах, в які людину не раз ставить життя.

Двір і плебанія жили зі собою у великій приязні і не забували про школу. Правда, ми не завжди могли дотримувати їм товариства, та назагал сходилися часто. Час від часу відбувалися у дворі чи плебанії “прошені” гостини. Тоді бувало багато осіб, і ми обидві мусили бути. В часі тоастів* господар дому завжди вносив здоров’я “нашої любії школи”. Так називали нас обох разом (добрі часи!).

Взимі надходила санна. Тут же, за церквою та ставом,

* Тостів.

припирав до села великий сосновий бір, через який вела проста дорога аж у друге село. По такій дорозі їхати саньми — це була розкіш!

А я так любила санну! Дерева в лісі у білих завоях стоять задумані, задавлені кудись у простори зимового неба... Дзвіночки при санях дзвонять якусь чудну казку молодого життя... В яку віриш цілою душею!

Коні, пофоркуючи, мчать по гладкій дорозі, наче вихор... Летиш ніби на крилах... Здається тобі, що весь світ до тебе належить (молодому так усе повинно здаватися)! Тебе чекає велике завдання, велика праця, та ти усьому даси раду... усе побореш! Багато переробиш, бо не все вдовольняє тебе цей порядок... Новий лад, зміна мусить настати! На це ж молодість та охота і сила до праці!

А коні мчать... Ось ліс проріджується... Темні тіні довгих сосон кладуться поперек дороги, наче великі забори. Чи перейдуть коні?

Та нагло — чудо! На закруті сніг прибрав темно-синю краску з блискучими цятками — брокат*! Тіні майже гранатові на цьому снігові... Ні, це сніг ясно-синього кольору, а тіні попелясті...

Ще один скрут — і нагле наче хтось відсунув засуву великої печі, і бухнув огонь, який злучив водне обрій зі землею... По снігові розлилася кров, яка золотом міниться... сріблом... фіолетом... Усе переливається... затрачується почування, де дійсність, а де казка... Гра цього вогню...

Попал притухає... ще спокійне золото по сніжній синяві, наче золота коронка, кинена на синю ткань... І це потухає... Ще тліє обрій золотим рубцем... На землю впа-

* Парча (нім.).

ла сіра заслона... З-під кінських копит летять іскри... Вертаєш з казки у правду...

Перед тобою життя, і то вже поважне життя з обов'язками, які треба доконче совісно виконати. А он ця їзда підбадьорила тебе до дальшого: вперед... Життя гарне, і хочеться жити і працювати!.. Скільки сили почуває в собі молодість і скільки бажань родить молода душа! А скільки віри в себе, в своє “я” без застережень!..

Молодість тим гарна, що в неї нема нічого неможливого!

Вліті було трохи більше часу, як взимі. Більше, може, його не було, але скорше мож' було вкрати його в себе.

Біля ліса був великий став. У місячні ночі ціле товариство лодкувалося. Ми обидві співаємо улюблену пісню “Глибоким сном лягла природа”, або “Плинь, лодко, плинь”, чи “О, noche, ясна noche”. Панотець нам помагає, а всі інші “мурмурандо”. Плюскіт весело зливається з піснею... Акомпанімент... Якесь почування близькості Бога... Почування, що еси частиною великого світа, а душа — частиною божого духа... І на світі усе таке принадне...

Місяць пливе по балдахимі* темної блакиті, зірки моргають, вода вкрита толоченою золотою парчею... Лодка без шуму колишеться і мчить поміж розцвілі нунуфари**... Наша пісня пливе... В прибережних мряках хороводи русалок в білих серпанках (і чого щаслива молодість недобачує). На чолі хтось невидимий кладе поцілунок і в твою душу вливає стільки щастя, правдивого щастя, що воно тобі розпирає груди...

І знов пливе пісня: “Ні ангели в небі, в синіх висотах...” (Влодко мене навчив). Лодка пливе, колишеться, І хтось

* Небозвід.

** Вогні.

назустріч тобі сміється...

Ніколи не забуті хвили!

Або їдемо до ліса по гриби чи ягоди. Розходимося по лісі, співаємо, накликаємо себе. Старий сосновий бір шумить. Здавалося, що це чудова саля, прибрана колюмнами* з рожевого мармуру. Таких рожевих пнів сосон я ніде і ніколи не бачила! Відгомін кроків гине у м'яких пушистих килимах моху. А он там на зеленій скатерті розставлені чудові мухоморки Ніби таємнича фея накрила до столу і прикрила начинька (певно, з таємними стравами) червоними покришечками з білими цятками. Ось засядемо до цієї величавої трапези... Невидима рука здійме ці покришечки, і ми покріпимося чудовим напоєм — нектаром. По деревах звиваються лісові газдиньки-вивірки. Ніколи в житті я не бачила подібного лісу!

По такій прогульці звичайно в панотця вечере, музика, співи. В дощові дні на ганку старої плебанії читалося голосно речі, які гідні були уваги. Або щось з нової літератури, або давні цікаві речі, або дискутувалося на усякі теми. Жаль тільки, що на це я мала замало часу.

Це ніколи не була втрата часу. Це була, що так скажу, відбудова духа. По кожній такій прогульці я почувала себе духовно дуже відсвіженою. Приходили нові думки, нові плани, нові пориви. Яким відживчим бальзамом були ці духовні розкоші... такі скромні, невибагливі...

Добрині панотець раз звернув мені увагу, щоби я не забувала і про себе і все докладала до свого духовного “я”, бо скоро вичерпаюся. У моєму віці треба набувати скарби і все йти вперед, бо залишуся позаду. Усією силою духа треба стреміти вперед. Отже — “аванті”, — сказала я собі і завзято працювала над собою.

* Колони.

Я конечно хотіла підготуватися до гімназійної матури* і підучувала латину. (Панотець мені помагав.) Так хотілося би студіювати філософію... В мене була пам'ять, здібність, а найважливіше охота, а я дуже любила вчитися. Хіба більш нічого не треба при молодості і здоров'ю. Крім цього я вчилася “життя” на доступних мені ділянках.

Час до часу я їздила до Львова за книжками та “широким світом”.

Львів манив мене. Він підкріпляв моє духовне “я”, я звикла до нього і любила його. Це було родинне місто моєї мами, і тут я їздила до дідуся ще з дитячих років. Я завжди радо їхала до Львова. Тепер мої зацікавлення Львовом прибрали широких розмірів.

Життя тут — зовсім відмінне від львівського. Село — наче одна велика родина: всі знаються, всі цікавляться життям других, навидяться чи сваряться. У Львові зовсім не те: жиєш і не знаєш свого найближчого сусіда, прямо не цікавить тебе... Яке кому діло до другого!

Тут усі собі чужі. Кожна хата — свій світ.

За це Львів має іншу принаду, яка витворює спільність між людьми: це духовне життя.

У далекому селі не мож' було слідувати за ширшим життям. Не було змоги на це. Один часопис (“Діло”) лучив сільську глуш з цим життям. Але чи один часопис міг дати бодай приблизно поняття, як це насправду йде у всіх ділянках? А воно йшло вперед!

Львів був для мене наче пушка Пандори з усіма скарбами. Він для мене був школою. Тут мож' було багато нового почути і побачити, про що я звичайно поняття не мала.

* Випускні екзамени.

Перша річ була — книжки. Я позичала, деякі купувала. Хоч з моїх грошей не можна було багато на це відложити. Цікаво було, що вийшло нового. У цьому часі почав виходити часопис для молоді “Іскра” лід редакцією Волосенка. Моя товаришка Юля передплачувала, а мені позичала. Вона вчителювала на Підгір’ї.

З одної поїздки я привезла собі “Відгуки” Лесі Українки, які видавала “Молода Україна” в Чернівцях. Це товариство мене дуже цікавило, але щось більше про нього годі було довідатися. А цікаво було, хто ця “Молода Україна” і що робить.

Буковина! Бона була для мене якоюсь “обітованою” землею. Там жила Кобилянська, якої твори читалося з такою жадобою та бажанням чину. В першій лінії хотілося вияснити і розв’язати справу поневолення жінки. Здавалося, що це таке просте і мусить вирішитися в найближчому часі. Так хіба не може лишитися! Як це вирішення мало би виглядати, ніхто не знав, а загал не дуже цікавився, бо не усіх боліло поневолення... Не всі бунтувалися!

Я дуже захопилася “Царівною” Кобилянської. Наталка з “Царівної” — це було щось нове. Ах, скільки в неї було думок і терпінь моїх. До цього часу героїки в повістях терпіли через любов, усі були нещасні коханням. А тут нагло така Наталка, яка заговорила про своє духовне “я”! На мене це зробило колосальне враження, тим більше, що я ніколи не мала змислу ні співчуття для нещасно закоханих. Я уважала їх дуже вузькоглядними і дивувалася, як жінка не може собі знайти в житті щось цікавішого, як нещасне кохання. Ще давнішим жінкам, які не вихиялися поза стіни дому і “він” ставав для них цілим світом, в часах романтики та повної залежності жінки від мужчини, це ще зрозуміле. Але тепер нам,

жінкам, які вже не були на чиймось удержанні, а самі заробляли на себе і все-таки стояли з цим “ним” майже нарівні або будь-що-будь доганяли його... і щоби цей “він” міг заступити весь цікавий, широкий світ — цього я не розуміла ніколи! Це добре для ефекту на сцені — але в житті!

Через це й захопила мене Кобилянська, що вона виводила жінку — людину, яка вже мала в душі свій світ, а не тільки відбитку “його”... Це було цікаво!

До речі, мушу признатися, що я була щасливою властителькою листа від Кобилянської, писаного на рожевому папері з наголовком “Добра пані моя!”. Ще в школі, як я тільки познайомилася з її творами, я відважилася написати до неї і висловити свої думки. Вона мені написала гарного листа якого я берегла, як великі дорогоценні.

Але поки що усе кінчилося думками. Такі небезпечні речі, як бунт жінки і невдоволення з її суспільного положення, рівнялося майже неморальності (не заперечуйте, так було!).

Не було з ким на таку цікаву, пекучу тему побалакати. Зі старшими — Боже борони! Кобилянська, Кобринська — це були “перевернені” голови, і їх писання троїли душі молодим дівчатам! Загал старших жінок, цих зі шляхетсько-польським вихованням, не міг апробувати таких книжок. (Щастя, що вони їх мало читали, а ще менше розуміли!). Хіба у Львові мож’ було стрінати когось з молодих, що такими темами цікавився. Була одна цікава товаришка у сусідньому селі — Марійка М. Та ми не могли часто бачитися. Вона жила у свого стрийка священика — холмцака і їздила з ним тільки у відвідини. Ми стрічалися нечасто і тільки в товаристві. Це була розумна, думаюча дівчина. Не одне цікаве питання ми

заторкали. Але як то давніше: як розмовляли дві панни, то добрий тон наказував прислати їм “кібіца” (цебто хлопця), щоби не нудилися... Отже, не доводилося нам в товаристві ніколи поважніше побалакати.

Дальше цікавила мене Буковина ще тим, що там була більша свобода, як у нас. Хто з учителів попав у конфлікт з владою, подався на Буковину. Там було зовсім інакше життя, було більше німецького впливу. Через це й Буковина згуртувала в себе чільні одиниці, які приложили не одну цеголку до загальної культури... Зелена Буковина!

У Львові був уже “Кружок українських дівчат” і працював інтенсивно. Перший раз я з “Кружком” стрінулася, коли “Кружок” давав вечірок в салі Народного Дому. Юля мені написала, чи не вибрали-бисьмося разом на ці вечорниці. Мені було цікаво бути на вечорницях в столиці і побачити цей “Кружок”. Сукня в мене була — тільки їхати. Я недавно дружила. Сукня з білого швейцарського гафту, викінчена долиною, коло шиї та рукавів “буфками” з білої тафти. За кожною буфкою — галузка незабудок. Мешти теж білі, з кокардами і незабудками. Рукави грецькі, зачіска а ля цисарева Єлисавета (в поточній мові звалося це “бужчаче гніздо”). Але як добре було в цій сукні!.. Весело, святочно... Це, очевидно, був вплив молодості, і сукня була ні при чім!

Я поїхала. Вечірок, щоправда, не різнився від інших. Дівчата танцювали як звичайно, “цьоці” та мами сиділи вінком попід стінами або в буфеті. Тільки саля була велика і гарно прибранна. Не диво — це ж столиця!

Я тішилася, що ті вечорниці роблять наші дівчата. Але не знала, чи їм завидувати цього Львова. Чи краще Львів тільки “на неділю”, а на будень краще село... Бо мені, селянці, здавалося, що не може бути нічого кращого, як

праця для народу на селі... На тім забутім селі, з його темним народом...

“Кружок” робив навіть наукові відчити (Студинський, Колесса). При “Кружку” був курс для слуг-анальфабеток. Силами цих служниць робили свято Шевченка. Навіть був у них хор “дівочий”, який вела, мабуть, Тяшинська. Здається, була бібліотека для слуг.

Я дуже раділа таким рухом між жінками, бо нас боляче принижували. Чи, властиво, ми самі себе не тримали як треба. “Народна організація” — новозасноване товариство — назвало жінок “майже недіяльним досі чинником”. А нас було цілі кадри! Встидно і боляче було... |

Появився навіть злобний вірш Шпитка проти жінок. Я дуже собі до серця взяла цей “пашквіль”... Хоч, з другої сторони... він мав рацію, якої не хотілося йому признати. Наведу цілий вірш, який у моїй душі збудив стільки горечі.

*Бодай би той добра не мав,
рабом щоб був в рабів.
Хто гадку Богові піддав
розплодить рід рабів.*

*Чи мало в світі с вже й так
безкостих язиків,
що гавкають замість собак,
а лижуть за котів?*

*Чи мало нині є мужів,
шр в так поважний час
без райських яблук та вужів
у гріх провадять нас?*

*Ану! Дурниці залишіть,
вгамуйте язика,
поважно жийте і покажіть,
що ви Українки!*

*Що вас неволя многих літ
не стерла, не звела,
що вам культура, красний світ
метою все була.*

*Не без гріха є чоловік,
як баба стереже;
я ж на гарячій рот попик,
на зимне дую вже!*

*Вкраїна стогне від віків,
у вас же — сплетні, сміх...
От ліпше вжуйте язиків
на користь волі всіх!*

Такими словами відзивався до нас, жінок! Чи це було образливе? Чи не хотілося за всяку ціну доказати, що це все неправда... Чи ми, жінки, не повинні були усі zareагувати на це? Доказати, що зовсім так не є, мені здавалося, що це зло ми повинні з місця усунути... Та — мужчини сміялися, а жінки навіть не звертали уваги, в той час, коли мене моє безсилля розривало... І я теж не могла нічого зробити у цьому напрямі. Але мене це боліло... ображало... Я хотіла доконче бути тим, чим я повинна бути... Але як дійти до цього?

Одне я тоді завважила (і взагалі), що замужні жінки або заручені бодай тратять усяке зацікавлення до таких справ. Вони дивляться, що “він” скаже, як “він” думає, чи це “йому” подобається... Цей “він” у всіх відмінках. Це таке образливе... Бути тільки причепкою до “нього”. І то

жінки, які вже самі на себе працювали!

Якраз у цьому часі була одна дуже важлива подія в жіночому світі. Др. Софія Окуневська (Морачевська) стала секундарем головного шпиталю у Львові. Була це перша українка (галичанка), перша жінка. Очевидно, загал переконував, що жінка не може бути добрим лікарем. Мужчини прямо покпивали! Хто до неї піде? Але факт залишився фактом.

У Львові можна було почути наших співаків європейської слави, які час від часу заїздили сюди: Мишуга, Крушельницька, Менцінський... Ах, як вони співали!

Тут, у Львові, я перший раз стрінулася з українським мистецтвом — малярством. Взимі “Товариство розвою для руської штуки” зробило виставу “шкіців”. Я зроду ще не була на малярській виставі і не бачила образів українських малярів. Тут я вперше стрінула назвиська Курилас, Панькевич, Манастирський, Турбацький. Спеціальну увагу звертали Турбацького “Страйкові шкіци”. Вони були дуже актуальні, бо це були часи великих рільничих страйків. В Золочеві був великий процес селян — страйкарів, яким загал дуже цікавився. У Турбацького, здається, були і картки “Істория України-Руси”.

В ці часи молодь (а може, і старші, не знаю) переписувалися тільки українськими картками. Були це ілюстрації до творів Шевченка та Гоголя. Звичайно, таку серію карток діставалося від якогось хлопця у певному протязі часу.

Я багато читала. Бібліотекою, яку мало наше село, не могло похвалитися і містечко. У дворі була велика бібліотека, яку, мабуть, складали покоління, і можна було користати досхочу. Там було усе, дослівно усе.

Найцінніші твори белетристики і наукові книжки, як і легка лектура. Маса річників та журналів. Я могла приходити будь-коли і брати книжки без дозволу. В панотця була теж цінна книгозбірня.

Я користала з обох бібліотек в селі. Найбільшим моїм приятелем був тоді Репкін, другим був Гебель. З одним і другим я “бачилася” чи познайомилася ще в бібліотеці батька. Але тепер я вчитувалася в них, вдумувалася і — вчилася. Зі старинних цікавив мене Платон.

В читанню белетристичних книжок я була дуже обережна, й не було на них часу. (Батько вчив мене, що автора треба пізнати, студіювати, не “читати”.) Боялася, щоби в мої руки не попала яка книжка, яка би підорвала мою віру і любов до світу. Добре мені було з цим, а я боялася зневіри у світ, а тим самим в себе. Часто питала я панотця — а на його думку і раду можна було полягати. Була це розумна людина, і мене знав добре.

Одного разу я привезла зі Львова “Крейцерову сонату”. Коли побачив панотець ту книжку, відраджував мені читати. Дійсно, тоді такі далекі, незрозумілі, чужі ще для мене проблеми могли внести у мої весняні дні дисгармонію і несмак. Через це спізнення я нічого не втратила. До певних книжок треба dorosti.

Весна заглянула до нас і прибрала землю у нову шату. Я дуже любила природу. Оточення природи я цінила вище від усяких салонів, роблених людською рукою. Ніякі шовки, ні оксамити не могли мені заступити килимів моху або цвітучих лугів. На лоні природи розказував нам наш батько про усякі історичні постаті, а особливо про тих, які клали заслуги на полі культури світу. Усе говорив: “Знаходитеся в найкращій кімнаті, якої обстановку поставила рука Провидіння; в товаристві

великих людей. Почувайте себе щасливими, що доступили такої ласки!..”.

Сидячи на зеленій мураві, заслухана в оповідання батька, задивлена на заходяче сонце, я була дуже вдоволена і горда зі свого товариства. Здавалося мені, що усі велетні духа тут же біля нас!

Для мене природа жила, наче людина. Я сміялася до розцвітаючої квітки, до метеликів, пташок... З яблуньками, обсіпаними квіттям, я мала тайни. Вони схилялися до мене, пахли і шептали дивні казки. Довкола тебе зачарований світ, повний таємниць.. У цьому світі велике багатство краси... скарби... Але треба дивитися і розуміти його тільки змислами душі.

І я прямо “вдихала” цей світ в себе... і носила його у своїй душі... Дивний таємний світ другого “я”...

Біля мене все жило і розуміло мене. А хмари як я любила!.. Пливають собі, наче кораблики, по широкому океані неба... І кожна (можливо) криє у собі “щось”... Вони на своїх плечах приносили “це”, за чим тужила моя душа. А не раз вона була неспокійна тугою. “Це” — було неочеркнене, за цим тужила моя душа... Чи за широким світом, за його казками, принадами? А світ цей ще тоді так мало був мені знаний! (Багато пізніше я зрозуміла, що це була в мене міцно розвинена “Ewige Qual”* — як називає Стріндберг, або, як каже св. Августин, ця частина Бога, яку кожна людина носить в собі, хоче сполуки з “цілим”. І я вірю в це!)

Природа вливала в молоду душу погоду, сонце і замилювання до моєї праці, до цілі мого життя. І цю погоду, це світло душі, цю любов ношу в душі до сього-

* Вічна мука (швед.).

дні... Цей скарб молодості... Який же це спасенний еліксир!

Я любила квіти і діти. На діти дивилася, мов на квіти. Життя щойно з них зробить людей. А душа дитяча — це зільник один! Обставини, виховання роблять з них щойно таких чи інших... В слові “дитина” я замикала щось гарного і великого, це ж budouчі люди. Це не знані нікому світи.. Ми можемо тільки здогадуватися, що в цих світах твориться!..

Отже, прийшла весна! Надворі було вже тепло, перед вікнами нашої кляси був садок. Тепер я вчила на вільному воздусі. Чи не краще, як в душній клясі? Наука погляду була в мене дослівно.

На ганку понад дверми ластівки ліпили собі гніздечко Літали там і назад. Тож віршик “До ластівки” (з читанки) я відчитувала на ганку. Дитина промовляє до неї, а вона, наче здивована, перехилить голівку і ніби дякує за привіт. Коли надлетів метелик, і до нього був готовий віршик, а бджілку ми вітали пісенькою (вірші я укладала сама).

Я вчила дітей кохати всіх звіряток, всіх створінь. Ми слідували за дрібними мурашками... їхні дороги, труд, витривалість і вартість часу: все спішитися. А трудолюбива, карна бджілка? Це були мої великі помічниці в науці: як треба жити у світі (обов’язок, праця), як помагати одні другим, як трудитися і якою силою є єдність і згода. Усі звірятка ходять “божими” дорогами — до чого Бог сотворив, це й виконують... Тільки люди заходять на манівці, не знають доріг своїх... блукають...

Господар, де була школа, дозволив нам заложити грядку на квіти... Ми копали разом, сіяли, садили і кохали їх разом усі. Слідували, як квіти, а потім листя деревини

родяться на світ. А що за радість була, як почали сходити рослинки, нами засіяні!

— Прошу пані! — приходив “мельдунок”.— Одна рослинка вже родиться!

Завжди з б'ючим серцем метушилося, бігало щоранку і чекало: коли вже рослинка “вродиться”, цебто вийде над землею і пустить зелені листочки.

Відтак треба було полоти, зрушити землю. Полемо грядчину, кожне хоче полоти, а усім місця нема. Голова при голові, рука при руці (не раз приходило до непорозуміння при здобуванні місця) і — співаємо тихесенько якусь пісеньку. Звичайно це був гімн весни.

*Прийди, весно, прийди, свята,
Природо красна, встань!
Ой, жде тебе сумна земля,
Прийди, прийди, поглянь!..*

Це були гарні хвили, які в моїй душі позостали на все! Це були переживання!.. Відчувалися маєстат природи і велич творчості... Так, тямлю їх... І здається мені, що чую спів, чую запах свіжої землі... запах м'ятки... дрібні листочки рути... Малі голівки, похилені над грядкою, і — спів... Тихий, наче хор невидимих ангелів... Яка ж це весела була школа!

Весно! Весно в природі, весно в житті! Які великі таємниці майбутності, які скарби криєте в собі... скільки святощів! Тільки так коротко триваєте! Заледве людина підійде, зблизиться — ви зникаєте, мов фата-моргана!

Треба ще згадати про одних приятелів! До нашої школи заходили безкарно усі сусідські коти. Були нашими приятелями і нишпорили по лавках за “лакітками”. Хоч би це був кусень найчорнішого хліба, на який дома кіт не дивиться, то в школі цей хліб йому обов'язково смакував.

Попоївши, котики чесалися своїми довгими язичками і милися та “молилися”... Чи ж це не був живий приклад для дітей?

Темною точкою у моєму радісному життю була думка про інспектора. Все-таки у моїй школі багато недотягнень... Цеся сміялася з мене і з мого страху. Та чи моя вина, що все, хто розказує про інспектора, то не як про доброго керівника-шефа, у якому, в разі чого, мож' би знайти опертя і пораду, але як про людину, яка тільки й по те приїздить, щоби щось “вилапати”. Це затруювало життя.

Думка про інспектора псувала мені свята, які я провела у Львові. А по святах яка жура! Діти багато позабували. Мені здавалося, що майже половина знання пропало з їх пам'яті. Я почала дуже інтенсивно працювати, хоч я і так ніколи часу не прогавила. Така праця почала відбиватися на моєму здоров'ю, яким все журилися у панотця (завжди були моїми добрими опікунами). Школа забирала майже цілий день. Прийду зі школи, вже громадка дітей жде на мене... Треба було відвідати хворих і сумних. Старим, які вже нікому нецікаві і непотрібні, треба було теж занести добре слово... (До старих я мала завжди сентимент). Ночами я часто сиділа біля хворих, бо так я розуміла обов'язки вчительки. Мені здавалося, що усе належить до мене, усю роботу я хотіла переробити (а це фізична неможливість)... А прочитати щось... а праця над собою... Жаль, що дні такі короткі, так скоро минають, а часу так мало!

Одного дня сиджу в школі, наука у повному розгарі... Нараз — втворюються двері, входить інспектор! Зі мною щось таке зробилося, ніби щось рвонуло цілий світ... В очах замигтіло, я не мала сили подати йому руки. Дивно я

мусіла якось виглядати, бо перші слова інспектора були: “Що вам є, пані?”. Клясу залягла тяжка тишина, а серце мені так било, здавалося, чути на цілу школу. Моя несмілість пробудилася

Добра хвиля минула, заки я трохи заспокоїлася. Але мій голос ставав зовсім чужий. Інспектор питав сам, пізніше я. Здавалося мені, що діти не відповідали так, як би треба, а моя трема уділилася цілій клясі. Що за прикре почування! Наче меч Дамокла висить і ось-ось має зірватися...

По скінченій візитації інспектор подав мені руку і сказав:

— Я дуже вдоволений з вас, пані! Видно, що працюєте... Бажаю вам вдоволення і доброго поведження в житті!

Так зле в моїй школі не є! Я до сліз зраділа. Втайні признаюся, що з радощів я всю ніч не могла спати. Я пішла до Цесі і там пустувала, мов дівчинка... бо — ...бо я була дуже-дуже щаслива!

Цеся жила зі сусідками. Часом і я їхала з нею у відвідини. Але, признаюся, я себе в їхньому товаристві почувала ніяково. Не могла знайти теми для розмови. Вони не знали, чи я дурна, чи горда... Я й сама не знала, чому я нагло ставала така мовчазна. Усі ці панянки були або заручені, або розручені, або нещасно закохані... Я не належала ні до одних, ні до других, ні до третіх і не співчувала їм. Щоправда, воно було дуже романтично, але на мене не робило враження. Вони мали спільних знайомих, яким присвячували багато часу, я не мала цього всього і була чужа. їх балачки мене не цікавили. Вони чули від Цесі про мою школу, усміхалися до мене поблажливо, як сміємось до дівчака, що ліпить бабку з

глини і тішитися. Мене це не зобиджало — кожний знає своє. А може, вони були мудріші (мабуть, так і було), а я до них ще не доросла. Я ще порпалась у мріях, вони до життя підходили більш реально. Вони думали іншими категоріями, я до них ще не дійшла. Я свої думки ластівками посилала кудись у незнане понад провалля буденщини. Мені не хотілося тісного, особистого щастя з одною людиною. Мене манив широкий світ, подорожі, наука і суспільна праця на широку руку. Це були мої бажання!

Зі всіх знайомих мені підходили дві товаришки. Вже згадана Марійка М., з якою тяжко було стрінутися, і Анна-Марія зі сусіднього села, донька управителя школи. Це було миле дівчатко, мало щось з розбещеної дитини (і дійсно її пестили), була закохана і заручена. А належала до тих, що “він” був їй усім. Але в їх домі була така гарна атмосфера. Усі вони любилися і відчувалося родинне тепло. Тепло, якого я не мала, а за яким тужила...

Моїми ідеалами, до яких я хотіла бути подібною, були дві жінки. Одна з них була мені незнана Константина Малицька, друга — Олімпія Левицька. Першої я зовсім не знала, але у Львові стільки про неї чула, про її ідейність та працю. Вона була редакторкою “Дзвінка” і визначна сила педагогічна. Тоді була якраз справа її перенесення з Галича до Беча якогось, чи щось подібного. Редакторка! Я дуже бажала бачити її колись, цю велику людину, до якої я хотіла бути подібною. Коли б вона могла бути моєю вчителькою!

Другу я знала особисто. Ми мало стрічалися, між нами була різниця віку, але я пильно виловлювала всі вістки про неї. Перше, що в мені збудило пошану, — це була її посвята для рідні. Найстарша по смерті батька, щиро зайнялася молодшими дітьми і, забуваючи своє “я”, свою

молодість, жертвувала ці найдорожчі скарби в житті людини для других, для молодшої рідні. Жила для них і для загалу.

Я не вміла і не могла працювати, як вона, на ширшу руку. Вона належала до товариств і працювала у виділах. Бути у виділі мені здавалося вершком щастя. Боже, а я була тільки членом малої сільської “Просвіти”! А бути у виділі, що дає поле до широкої праці, я дуже хотіла би! Але що стало би ся тоді зі селом, зі школою?.. Жаль було би... Але мене тягло і туди... Олімпія вміла усе погодити. Чому мені не навчитися від неї? Чому не йти її слідами? Широка суспільна праця стала моїм ідеалом, а Олімпія — взірцем досконалості. І тут знов я побачила, скільки мені ще бракує, скільки мені ще треба вчитися. Бо чи мала я якусь підготовку до такої праці? (Багато років пізніше ми зблизилися і жили у тісній дружбі.)

Була ще молода вчителька Жураківська, яка за свою суспільну працю перейшла на Буковину. І ця була для мене ідеалом жінки. Чим же я була супроти них? Так, але я мушу себе виховувати, щоби бодай бути гідною стати поруч таких одиниць! Аванті!

Я часто ночувала у Цесі. Звіряла їй думки і переживання, мрії... Вона знов мала свої “серцеві” справи (розійшлися з ним) і клопоти, в яких мені сповідалася. Слухаючи її звірянь, я жалувала її, але zarazом і дивувалася, що можна так самохіть запродати свого духа в неволю і переживати стільки жури, коли світ такий гарний і цікавий! О, скільки я була щасливіша від неї!

Чому розв’язкою ближчого знайомства має бути подружжя? Це ж не цікаво... З людиною, з якою лучили тебе вищі духовні цілі, сходити на буденну дорогу життя. А подружжя — велика буденщина.. Це ж у вищу

гармонію душ всувається клин звичайних життєвих турбот... Так і я сказала своєму “філософові”, і він для мене остав на все тільки тим, який мандрував у світи науки і краси та вводив мене у ці чарівні небуденні світи. Хоч він був дещо відмінної думки, але вкінці зовсім погодився зі мною...

Цєся мене впевняла, що до повного життя треба конечно і кохання, та в мене не було змислу до цього. Я прямо берегла себе від такого “занепаду”. Бо чи ж це не занепад, коли нагло усе, що цікаве, в життю пропадає... Остає тільки “хтось”, що мене цілу абсорбує, а стільки жури і сліз... Пощо? Яка ціль, хосен йому який з цього? Цєся тільки тратила на це молоде життя!

Гладила мене по лиці і говорила:

— Ох, ідеалістко, ідеалістко! Ви не жисте на землі, а десь у світах! Реальне життя зовсім інакше... Не хотіла би я вам відбирати вашої віри, але жаль мені вас, бо ви колись переконаєтеся, що хотіли зловити сонячне сйво і затримати. А чи це можливо?

— Але ж я вірю, що мені світ і життя піде назустріч! Чому ж би не мали йти... Треба тільки хотіти і мати силу... А я її маю!

— Ой, дитинко, дитинко, життя покреслить всі найкращі бажання, як вони нереальні... А мрії тут ні при чому...

Та я це клала на карб її зневіри у коханні.

Щоправда, закрадалися і до мене усякі “сердечності”, але я їх зовсім не брала трагічно і не мала ніяких прикрих переживань, крім приємних споминів. Був Івась, що писав картки до мене червоним чорнилом, був Орест та Яків і інші знайомі. А Влодко, співак? На весіллі Анни-Марії ми пережили одну ніч — казку... Весілля — це прекрасне міліє для молодих і щасливих. Цілу ніч ми прогуляли, ще

й ранок належав до нас. Ціле товариство поїхало зустрічати схід сонця. Скільки пісень тоді переспівав Влодко, скільки добрих слів впало враз із ранніми росами... Але чи ж не досить було цієї одної прогуляної ночі, що по Влодкові zostав гарний спомин на довгі роки? На це ж і була молодість., хотілося жартувати і сміятися... Але захоплюватися спеціально одним з них... Часом (для фасону) мені хотілося бути нещасно закоханою... хотілося писати сумні вірші, але воно в мене не виходило... Це все не те, що має бути... що має прийти... Може, колись закохаюся і вийду заміж... Може... Але тепер в мене на це часу нема! Що стало би ся з моєю працею моєю наукою, моїми мріями, якби я мусила почувати себе закоханою, заклопотаною... якби мою душу точила зависть, очікування... Моє щастя і праця були б загрожені! Моє життя було, наче нитка пряжі, гладка, шовкова... з якої укладалася квітста ткань... Я була молода і хотіла бути щасливою... Якнайдовше щасливою! І любити... Усе біля себе любити! Нещаслива любов затрує щастя і молодість, а “щаслива” абсорбує людину і втискає у вузькі рами, а мені хотілося широкого світла! Чому любити одиницю, коли мож’ кохати цілий світ, віддихати повною груддю.. Чому кохати те, що може минутися, зрадити, змінитися, відійти... Мій вік тоді позволяв мені вповні на такі міркування.. Життя стояло переді мною. Я стояла на порозі його, і час був на все.

Інша річ — приязнь. Її зачислюю до мистецтва. А ще ця приязнь, яку виткалося колись на молодечій канві життя! І хоч дані об’єкти з часом в житті розійдуться, цебто життєві човники попливуть іншими руслами, то все-таки коли заглянемо у наш архів молодості, картини приязні сміються до нас живими кольорами, бо Молодість — велика ткаля!

Я вірила у приязнь між людиною і жінкою. Чи дійсно правдивої приязні не може бути між різними статтями... Чому? Приязнь куди більш безінтересовна і чистіша у своїх почуваннях, як “любов”, яка все-таки має в собі багато егоїзму.

Любов природи, любов краси мені заступали усе. (Цеся казала, що це неприродне. Краще любити і терпіти... Я воліла любити і не терпіти...) Любов праці, любов ближнього (я була глибоко релігійна). Любов! Але ця велика свята любов — це великий Бог! В душі тільки щастя... Жадоба праці і веселості життя! Я була дуже а дуже щаслива!

Тямлю, раз в товаристві я пізнала одного молодого священика. Коли взяв мою руку на привітання, перші його слова були:

— Дуже тішуся, я вас давно хотів пізнати!

— Чому маю завдячувати таку увагу? — спитала я.

— Мені казали, що ви уважаєте себе дуже щасливою. Я не бачив ще ніколи людини, яка би казала, що є щасливою!

— Чому ж би я не мала бути щасливою! Був би великий гріх недооцінити ласки Божої... Я молода, здорова, задоволена з праці, усе до мене сміється, усе йде мені назустріч... світ до мене належить! Я щаслива і багата!

— Я чув, що вас називають “княжна на З...”. Та це бліде супроти вашого багатства і щастя!

І згадалися мені слова мого батька: “Учися, моя доню, збагачуй свою душу...”.

Так, я багата і не мінялася би з ніким у світі!

Бо за що би я могла замінити своє щастя? Не потребує носити в душі страху багатих людей — мого багатства ніхто не забере! (Я тоді не знала, що само життя може

багато забрати!)

З Цесею ми мали одне спільне нещастя: смертельно боялися бурі, громів... Для мене буря була великим страхіттям. Вже наперед вичувала несупокій, а потім, під час бурі, я сиділа без руху зі замкненими очима. Нічого не могло мене вирвати з цього отупіння. Наколи буря заскочила мене дома вночі, я йшла через сіни до свого господаря. Сиділа там цілий час бурі, а вони спали якнайліпше. Ми з Цесею старалися бути разом під час бурі. Попадали обі прямо в якийсь розстрій... Виносили чимборше з кімнати усі металеві і шпічасті речі так, що кімната справді виглядала як по “бурі”.

Пам’ятаю, раз в глуху північ буджуся з враженням бурі. Буджу Цесю: буря буде! Світимо свічку, причеплену до підлоги. Лампа, ліхтар йшли на вигнання, викидаємо до другої кімнати усе, що дасться викинути (крім клямок та завісів — пощо їх металевих, чи не краще б з дерева?) і кладемося, притулені до себе. Вже чути громи, видно блискавиці. Нагло Цеся пригадує собі, що грім вдарив в медалик на грудях. Відрухово обі рівночасно здираємо свої “Бозі” зі шиї, і відважніша Цеся кидає до другої кімнати. Ми не розуміли, як ми зле на себе впливаємо. Вона під моїм впливом боялася гірше.

Часом з нами в кімнаті спала її служниця. Коли ми раз під час бурі будили її, вона непритомно поглянула на нас і сказала:

— Що? Буря? То що з того? Я гадала, що огонь, може... З Богом! — обернулася на другий бік, накрила голову і смачно спала весь час бурі. Потім ми вже ніколи не будили її. Під час бурі я все “шлюбувала” якнайборше вийти заміж, щоби тільки не бути самою у такі хвили. Але минала буря, і минали мої подружжі запали.

Та не тільки жилося життям свого села, часом треба було вихилитися й лоза його рами. Назагал суспільне життя у ці часи не було широке.

У своєму селі треба було належати до читальні “Просвіти” і обов’язково треба було бути на усіх концертах чи святах. Цеся належала до хору і виступала на концертах. Я знов любила свою тиху і скромну працю на селі. Ніхто про неї не знав, але вона мені відповідала і була хосенна. Я не любила уряджувати театральних вистав. Цеся знов пропадала за співами, виставами.

Мене цікавило село з його переживаннями. Це я могла довідатися з розмов з людьми. Вони так радо розказують про себе. Кожне оповідання було наче прочитана новела. І свою тиху працю я уважала, може, більш хосенною, як праця в читальні. Впрочім, я далеко мешкала, а працювати в читальні було кому. Часом заходила подивитися на проби, але куди краще почувала себе між своїм гуртком.

Та не тільки треба було бути у власній читальні. Уся інтелігенція бувала у всіх дооколичних селах по читальнях. Чи це були збори, свята, чи вистави, обов’язково треба було їхати.

Бувало, в неділю чи пополудні в свято панотець забирав нас обох, і усі гуртом їдемо у котресь село. Часом їдемо тільки самі. Дома не слід було залишатися. Для мене це перша школа обов’язків суспільних та обов’язків інтелігента супроти села. Багато нових речей можна було побачити, почути, родилися думки, приходили рефлексії.

Пам’ятаю, яке колосальне враження зробила на мене промова бувшого посла Микетили в одній з читалень. Я не могла собі уявити, що селянин може так гарно і розумно говорити. Такі взаємини між дооколичною інтелігенцією і селянами мали велике значення. Село

набирало довір'я до інтелігенції, коли бачило, що вона ним цікавиться. Але це були часи, коли селяни ставилися з великим недовір'ям до так званих “сурдутовців”, цебто інтелігентів.

Нас, молодих, такі поїздки вчили праці для (як тоді казали) “меншого брата” та “неньки-України” (яка тоді, щоправда, не була бойова, а пасивна, все заплакана, у кайданах, у ярмі...). У простолюддя ми вчилися добачати здібності, їх здоровий, несентиментальний підхід до життя та їх не раз вроджену інтелігенцію.

Тоді ще не обчислювано рушити маси, але виховувати свідомі одиниці у кожному селі, через яких потому мож' би підійти до села, де кожна ділянка лежала облогом. Село до цього часу було використовуване жидами і “сурдутовцями”, тож не дуже йшло назустріч. (Були непевні типи, які користали з темноти нашого селянина. Типи з міста в “сурдутах”). Правда, вже були і свідомі села, а це там, де були добрі душпастирі і вчителі. Але були ще села без шкіл і читалень, зате з гарними корчмами. Цеї інституції ніде не бракувало!

Під час народних свят були моменти, де Бичувалося щось дуже могутнє, міцне, яке лучило усіх на селі в одну ланку... в одну родину. Щось в молодій душі повенило... збирало... чогось було через край... бажалося якогось чину. Це були хвилі підйому духа одним і другим. І приходило мені на думку: чи і у Львові мож' пережити такі великі хвилі.

Інтелігенти бачили конечність і доцільність праці для такого народу, а народ кріпився теж на дусі, пізнавав свою вартість, коли бачив зі собою інтелігенцію, душу народу. Бачив, що має підпору і поміч.

Збори чи свято — усе кінчалося національним гімном. Співали також інші патріотичні пісні: “Не пора”, “Ми

гайдамаки”, “Мир вам, браття”, “Соколи, соколи”, “Де згода”, “Дай же, Боже, добрий час”...

На усяких зібраннях в читальнях чи приватних домах завжди роблено збірки на різні цілі. В читальні звичайно на читальню чи бібліотеку. Часом і інші цілі. А цілей прибувало.

Були так звані “двосотикові” збірки на Народний фонд і його цілі. У Львові говорилося про це, що замало творити саму політичну організацію (Національно-політичне об’єднання всіх русинів), а треба рівночасно подбати і про інші ділянки, такі, як просвіта, та скріпляти народ економічно. Тоді і праця на політичному полі піде краще і буде мати тривке підложжя. Для господарів було вже товариство “Сільський господар” — але дуже слабо просперувало. Кілька інтелігентних одиниць тримало все в руках. Село ще не дуже йшло назустріч господарським справам.

У Львові зав’язано тоді комітет будови українського театру, і всі на цю ціль сподаткували себе. Великою подією були перші загальні збори “Народної лічниці” у Львові. Мав бути свій власний шпиталь! Ми, молоді, до усіх починань ставилися із захопленням. Старші (особливо провінція) опонували і не вірили, що щось взагалі вдасться. На це все треба було фондів і фондів. Це все мусило і могло бути тільки зі збірок, з дрібних лепт. У нас не було Терещенків, як на Україні!

Балачки на такі актуальні теми йшли усюди, де тільки зійшлося відповідне товариство. Я, очевидно, жадібно прислухувалася, бо все це цікавило мене. Говорили про це звичайно старші панове та панотці. Жінки не мішалися до “політики” (під цим словом з’ясовувалося поважні балачки взагалі). Не слід було цікавитися такими речами (безпросвітній консерватизм). Але мене якраз вони

цікавили. Це вже був “ширший світ”. Який же це світ цікавий, і скільки у ньому гарного, і скільки може дати вдоволення і щастя суспільна праця. А довкола такі простяглися “неорані ниви”, як тоді говорили.

Я бачила, що в руках вчителя лежить велика частина долі нашого народу. Хоч правда, влада не дуже прихильно ставилася до щирих робітників на “народній ниві” (загальновживаний термін), але все ж мож’ було багато зробити, не зачепивши влади. Як хотілося тоді для цього народу жити і працювати.

*Для рідного люду, для меншого брата
і тіло, і душу зложи.
Не жди, яка буде заплата, -
не жди, а служи!*

— написав мені один молодий священик-народолюбець у моєму пам’ятнику, і це стало мені кличем! А ще мені, народній вчительці!

Вчителі завжди і всюди являлися апостолами. Бо й справді, хто мав виховати народ, як не ми! Ми— сільські інтелігенти, не міські.

Велике враження зробило на мене, коли я вчитала в часописах опис посвячення угольного каменю під пам’ятник Гуса в якійсь місцевості в Чехах. Там під час свята перед кількатисячною товпою виступала одна вчителька, стала перед образом Гуса і зложила йому присягу перед його “праведним, чеським лицем”, що не дадуть в руки ворогів ні п’яді чеської землі, що “ні одна краплина крові в чеській дитині не стане чужою”, що “ні сотика зарібку” не дадуть у ворожі руки і що “бліску чеського народу ніхто не ослабить”!

А тисячі присутніх хором загуло: “Присягаємо!”.

Це була хвиля! Можна було зі зворушення по такій

присязі вмерти... Ні, зле кажу: по такій присязі варто жити!

Коли і хто виголосить у нас таку присягу... і чи виголосить? І чи у нас кількатисячна товпа крикнула би: присягаємо!

І це зробила чеська жінка — вчителька!

А однак у цих моїх весняних днях не обійшлося без хмарок, а навіть бур.

Тяжким ударом для мене у цій моїй весні була смерть моїх двох учениць. Я любила усіх дітей і старалася не вирізняти нікого. Однак годі було зовсім у цьому напрямі виемансипуватися, щоби мимоволі не мати своїх симпатій.

В четвертій класі я мала улюбленого синьоокого Олексу, який уняв мене своєю інтелігенцією і замилюванням до книжки. В першій класі була гарна русява, з великими очима краски морської води, повна життя, завсіщї усміхнена Евуня. Цих двоє я найбільше любила з цілої школи.

Була ще Мільця, донька господаря, де була кляса. Була це бліда дівчинка, брюнетка з чорними очима, завсігди смутна. Не стільки було в мене до неї симпатії, як співчуття до її смутку. Була це дуже пещена дитина, і батько думав дати їй до шкіл. Олексою та Евунею я займалася спеціально.

Нині мій симпатичний синьоокий Олекса — отець декан. Прегарна Евуня, яка зостала моєю духовою донею, нині є мамою дітям і моєю найкращою приятелькою.

Олесь відспіває мені колись гарний похорон та відправить Службу за мою бідну, зболілу душу... Бо не все сміялось до мене життя весняними днями...

Я вже згадувала, що часто ночами я ночувала при

хворих. Робила це крадьки, бо двір і плебанія за це кривилися на мене. Такі невиспані ночі по моїй тяжкій праці нищили мені нерви і здоров'я. Вони називали це “ексцентричністю” і гнівалися за це на мене. А що ж було мені робити, коли я не була би мала спокою, якби не пішла там, де мене було потрібно: до хворих і сумних.

Одного дня захорувала Мільця, а другого — друга дівчинка, моя мала сусідочка. Батько Мільці привіз лікаря, який ствердив в обох запалення кишок. Я дуже зажурилася й усі вільні хвили була при них. На те, щоби я ночувала, не хотіли згодитися батьки ні одної, ні другої.

Одного дня Мільці дуже погіршилося. Я просиділа біля неї майже цілий день. Ввечері їй наче полегшало, і я вислала батьків переспатися хоч трохи, бо упали зі змучення і турбот Обіцяла збудити їх перед північчю.

Зразу хвора була притомна, супокійна, але дуже ослаблена. За якийсь час почала непокоїтися. Казала підносити себе, поправляти подушки, зводчувати уста. Я сиділа, похилена над нею, а вона бавилася моїм ланцюжком від годинника. Час від часу підносила очі на мене, в яких малювався перестрах. По хвилі я зауважила, що вона зовсім не бавиться ланцюжком, але нервово його рвала і стискала.

Була темна весняна ніч без місяця, без зір, без найменшого подиху. Здавалося, що якесь страхіття з запертим віддихом чаїться... а все завмерло в очікуванні чогось страшного. Ось-ось кинеться... Мою душу оповило прикре почування... Лячно було самій...

Хвора сказала мені сісти біля себе на постелі в цей спосіб, що голову сперла о мою грудь. Лівою рукою я її підтримувала, а правою все щось поправляла біля неї та давала пити. Була дуже неспокійна. Правою рукою обняла мене в пояс, а лівою тримала мій одяг на грудях,

нервово затискаючи пальцями. Я не могла рушитися: тримала мене в обіймах.

Чорна ніч заглядає у вікна, по хаті розпливалася якась зловіща тиша... духота... Тільки чути, як муха час від часу забринить. Мені стало страшно. Хотіла йти по батьків, та боялася рушати хвору.

Нагло тихесенький стукіт у вікно... Мене охопила смертельна тривога. Я глянула на вікно і бачу пальці... довгі білі пальці... Ах, ні, це корчик рожі! Так виразно бачу листки, які час від часу припирали до вікна... А однак цей стукіт мене дуже збентежив. Духовно я почула себе дуже зле... відчувала, що буде буря...

І справді... У недовгому часі далися чути віддалені громи, а синє світло блискавиць почало освічувати вікна. Мене охопив панічний страх. Батьки Мільці спали в другій кімнаті через сіни. Я хотіла рушитися, щоб їх збудити, але вона мене конвульсійно затискала в своїх обіймах, а страх, очевидно, відбирав мені силу...

Надійшла буря. Дощ лляв як з цебра, вихор шалів. Громи били. Я надіялася, що вони побудяться від гуку грому. Але ніхто не приходив. Я уся тремтіла... серце не било... я чула, що омліваю... Хвора ставала щораз тяжча, не говорила, тільки час від часу відкривала уста. Але я була так ослаблена страхом, що не мала сили піднести ложечки до її уст. Розширяла свої чорні очі, ставила їх в стовп, а руками мене стискала... А в мене не було сили вирватися з цих смертельних обіймів... Я не здавала собі справи, що вона вмирає... Були хвили, коли мені здавалося, що вмираємо обоє... Я хотіла кричати, та голосу в мене не було.

А час йде черепашиним ходом... Я думала, що цієї страшної ночі не буде кінця... І як я цієї ночі не збожеволіла!

Нагло хвора почала мене випускати з своїх обіймів. Я глянула на неї і зрозуміла, що вона вмирає! Страх додав мені тепер сили, і я вирвалася з її рук. Обережно поклала її... Голова безсило опала... Очі почали стулятися... Я ще боялася рушити... Боялася оглянутися позад себе... боялася власного шереху... віддиху...

Якийсь маєстат*, перед яким гнуться коліна... Так, це був маєстат смерті, з яким я ще ніколи не стрічалася вічна-віч. Я була присутня при чомусь великому, не знаному до цієї пори, супроти якого усе було дрібне і пусте... Я стояла задивлена, як життя гасне... І у цьому моменті щось у моїм нутрі наче обірвалося і розсипалося на дрібний порошок...

Ніч блідла. До хати вбігла мати, а там батько, але вже тільки на те, щоби останнім поцілунком замкнути повіки своїй Мілюні...

Страшна ніч осталася мені назавжди в пам'яті до подробиць! Я тоді ще не знала, що мені судилося переживати ще дві подібні над своїми вмираючими синами...

Батьки припадали коло Мілюні. Я сиділа без руху, без думок, без почувань... Світ мені летів у пропасть... Опритомніла, коли внесли до хати цебер з теплою водою, і Мілюню посадили на лавці до останньої купелі... На це я вже не могла дивитися... не ставало сил... Я чимскорше вибігла з кімнати. Тікати, тікати... десь далеко! Опритомніти, уявити собі, чи все це правда, чи тільки сон — уява...

На порозі мені назустріч сонце кинуло жмут ясного проміння... Защебетали пташки... заграли мушки і бджоли далекими радісними дзвониками. Запахла м'ята і канупер,

* Величність (лат.).

відсвіжені нічним дощем... Мені здавалося, що хтось мене взяв у ніжні обійми, гладив мене, цілував моє чоло та втомлені очі... Щось заграло в душі...(Це, певно, щастя життя!..)

Та нагло я ціла здригнулася... Невже ж? Невже ж усе так осталося, як було... нічого не змінилося в світі... помимо... Супроти такої події, великої трагедії людських сердець... Невже ж? А мені здавалося...

Я стояла на порозі здивована. Зрозуміла одне: в природі смерті немає! Вона не знає цього слова... Вона не знає: пропало, бо в ній нічого не пропадає... І смутку вона не знає!

Природо! Яка ти могутня, яка прекрасна, послідовна — але заразом яка ти без серця!

Усе всміхалося до мене життям і красою!

Я виплела з дітьми гарні вінці для Міллоні, а домовину прибрала барвінками і баватами. Днина була чудова.

В день похорону Мілі рано дзвони подали вістку про смерть другої дівчинки, моєї сусідки. Пішла за товаришкою... Обі разом сиділи в клясі і обидві відійшли — щоби ніколи не вернутися до школи.

Я дуже побивалася за обома. Ще два дні мої нерви служили, а так наступила реакція: сили мене опустили, я занедужала.

Молода натура перемогла. Я скоро подужала. Але смуток витиснув пляму в моїй душі. Якось тяжко приходило бавитися з дітьми так, як до цього часу. Перед очима все стояли дві могилки в сосновому лісі на горбочку.

Ще слід мені згадати про таку “Божу дитину”, без “роду і плоду”. Людину, яка в цьому часі була великою моєю приятелькою. Імені її вже зовсім не пам’ятаю. Та

забути її не можу за її сердечність до мене.

Ніхто не знав її походження. Стара, бідна, бавила діти в газди, де я мешкала. Я все старушці час від часу ткнула яку лакітку та заговорила до неї теплим словом.

Не раз питаю:

— Бабусю, а де ваша родина? Чиї ви?

— Божа, люба панночко, Божа... Сирота-м... Всі сироти — Божі діти...

Старенька прив'язалася до мене і любила на свій спосіб. Ненавиділа мою школу і моїх дітей. Плакала над моєю “недолею”, що я така “молоденька, як квітка”, а мушу груди зривати на чужі “бахорі”. Це, що я вчителька, в її очах була велика трагедія. Мала особливий спосіб бавлення дітей: проводила цілі монологи на яку-будь тему або виспівувала їх на “дідівську” ноту:

— І який дурень вигадав, щоб молоді панни дітей вчили! Гей, люди! Де ж то для панни робота! Та до того треба “хлопа”, а не квітки молоді... В голові людям вивернулося... Та замучувати молодих паннів чужими бахорами? Пан Бог би їх скарали (Богові все двоїла), що не вміють молодості шанувати! Коли б жити, дихати, то ті Юди кажуть молодим квіткам в'янути марно... Без часу, бігме, без часу! Повиривало би їх! Ой, зблідне личко, зблідне, згаснуть очка, згаснуть...— доходили до мене монологи чи пісні.

Коли довідалася, що в мене батька нема, зажурилася дуже. Втирала сльози, пливучі по старім, зморщеним лиці, і шептала, киваючи сивоволосою головою:

— Ой, сирото, сирото! Тому ви такі молодюцькі, а вже в тяжкому ярмі! Сиріцтво тя запродало, солодка панночко, в неволю, тяжку, чорну... Ой сиріцтво, сиріцтво!..

Від цього часу, коли я верталася зі школи, старушка

частувала мене сухим чорним хлібом, який собі віднімала від уст і ховала його, виминаючи, за пазухою. Витягала його, цілувала і гостила мене, примовляючи:

— Їжте, золота панночко! Заки що, а хлібця кавальчик є! Голоднієте по тім гавканню в школі... То псяча служба, не для вас, молоденької... Ой, сирото, сирото без батька та неньки рідної, між чужими людьми. Це не життя! Ой, сама я сирота, знаю, що значить. Ніхто за тебе не журиться... в нікого серце не болить...

— Бабусю,— кажу,— та чого ж має кого серце боліти за мною. Я здорова, молода, вдоволена...

— Ей, панночко, пуста ваша бесіда! Без тата, без мами, самесенька... Ей, панночко...

Велику гризоту мала, хто мене посватає, таку “молоденьку”, а таку “сирітку”. Хто вивінує? Де буде весілля?

— Такі-сте добрі, що громада повинна вам весілля справити!

Я сердечно сміялася і впевняла сгарушку, що я ще не скоро вибираюся заміж. Є час кілька років! Старенька неспокійно дивилася на мене і говорила з острахом:

— Бог при вас! Та паннов сивіти не будете. Ви варті віддатися... Ба, коби хоч добре! Щоби який “тиран” вас не взяв, та потому не збиткував та сирітських костей не ломив, бо хто би обставав за вами... Нема батька! Ой, боліли б молоді кості, боліли...

Я сміялася з її подружних гороскопів для мене, але вона фактами мені доводила, як то чоловіки б'ють жінок.

Моїх дітей сердечно ненавиділа. Як тільки побачила їх біля моєї хати, гонила їх, очевидно, коли знала, що я не бачу.

— Йдеш ти, одне з другим! Тебе тут пощо? Завертати голову панночці? Гони, псячий духу! Досить, бідна, має

вас в школі... То ярмо, то неволя! А то, гадаєте, так легко бути вчителькою? Давалася, сирота, бити, щоб вийти в люди... Ой, давалася бити! А ти, одне з другим, тільки мучиш сирітську душу, кров молоду іспиваєш.

Коли я виходила до них (діти її смертельно боялися) і моя громадка йшла під моєю опікою до моєї кімнати, дивилася на них зором, повним ненависті, і воркотіла:

Маю тільки двоє, а кісткою в горлі стають... А то вчити таку хмару! Наука — це не жарт! А про мене збавляй собі сирітське здоров'я! Певно, тебе хтось пожалує... без батька, без матері... про мене... про мене...

Одного разу зробила мені старовина у своїй щирості велику прикрість. Звичайно я не приходила додому пополудні, але раз якось, проти звичаю, чогось мені важливого треба було, і я забігла до хати. Була ціла година часу.

Старенька видивилася на мене і спитала:

— Ой, панночко солодка, чи не хворі ви?... Бліденька, як квітка під снігом...

— Змучена, бабусю, що робити,— відповіла я і пішла в кімнату.

Година-друга, біжу в класу. Ходу було 5—6 хвилин. Моя старушка виглядала якось таємничо, коли я бігла до класу. Навіть не послала мені вслід ні одного зітхання, ні не покивала головою, що звичайно робила, коли я відходила.

Прибігаю — кляса пуста! Біжу до господаря, питаю, що сталося з дітьми.

— Ну, та пані прислали, щоб діти йшли додому! Прийшов хлопець і каже: пані казали, щоб діти в цій хвилі йшли додому, бо пані хвора...

Зажурилася я. А якби так інспектор приїхав! Я була дуже а дуже лиха. Хто міг мені такого збитка зробити?

Роблю доходження. Показується, що це моя старушка вислала хлопця сказати, що “пані казали, щоб всі діти бігли додому і не оглядалися, бо пані хворі!”.

Я накинулася на старушку. Бона з вдоволеною посмішкою успокоює мене:

— Ну, та й що таке станеться за один день з бахорами? Похапає їх? Не бійтеся! Гадаю собі: пощо сирота має йти до школи змучена, раз можна спочити. Нічого не станеться! От, сирітська доля! Ще напрацюєтеся, панночко! Згаснуть очка, згаснуть, зблідне личко, зблідне!

Але коли побачила, що я не на жарт гнівна, шепнула мені тасмниче:

— От ліпше дивіться, щоби який добрий панич вас узяв. Пішла б до вас бавити діти... Шкода крові молодій, шкода душі сирітської... Гей, Содома і Гомора! Людські діти, молоді квіти, мучити бахорами... А щоб їх...

Дальше я вже не чула, бо пішла в кімнату. Роззброїла мене старушка своєю любов'ю до мене.

Дуже мене любили старовина, і я часто пізніше в житті згадувала її, цю бідну, нікому не знану жінку, якої життя перейшло блідо й непомітно і смерть нікого не зворушила. А була моєю доброю опікункою і приятелькою.

Ще про одну постать мушу згадати: це дурний Герасим. У кожному селі трапляються одиниці “не при собі”, які звичайно мають прізвище “дурний” і всі їм обов'язково “тикають”.

Вони, звичайно, без рідні. Таким був тут немолодий вже, дурний Герасим. Прізвища його ніхто не знав. Він ходив від газди до газди і робив що попало за “лижку і миску”. Часом хтось обдаровував одягом.

Я часто зустрічала його і любила його забалакувати.

Одного разу іду поза село, а дурний Герасим робить залізним колом діри на тички до квасолі.

— Герасиме,— кажу,— та це, певно, важко.

Він хвилю спочив, подивився згідливо на мене, видув губи і сказав:

— Христос не такий тягар носив! А я би не мав кола такого двигнути!

І плюнув, відвертаючись від мене.

Раз знов іду, а він щось завзято робить у полі.

— Герасиме,— кажу,— що робиш, що чувати?

Він довго не відзивався, не перериваючи роботи, а дальше зупинився, сперся на рискаль і каже:

— Та що, пані все би було добре, якби не те, що нема часу жити.

— А ось ти живеш,— кажу.

— Я живу? Ні, пані, на життя нема часу.

— Як то — нема часу? — питаю.

— Дивись, пані: спи, спи, спи... вставай, вставай, вставай, роби, роби, роби, їж, їж, їж... і знов спи, спи, спи, вставай, вставай... Е, пані, а коли жити? На життя нема часу!

Яку велику філософію життя виказав дурний Герасим! Відтоді я вважала його за дуже розумного, бо я переконалася, що дійсно в житті на все є і мусить бути час, тільки на “життя” його нема!

Весна уступила гарячому літові. Зближалися вакації, хоч я не спішилася виїжджати з села. В мене були смілі плани на майбутнє.

Мій господар, там, де була школа, давав мені мешкання (в будинку, де були кляси), щоб я не тратила часу на хід. За це я мала зараджувати його хатнім господарством: вчити жінку раціональної господарки. Зимовою порою я

хотіла проводити курс господарства жіночого і гігієни. На літо, коли жінки йдуть в поле, заложити щось в роді захоронки під черговим доглядом дівчат. На цю ціль господар, де я тепер мешкала, відступав мою кімнату. Я задумала ще заложити школу заробків. В часописах було, що у В'язівниці, біля Ярослава, княгиня Чарторийська заложила виріб гафтів, килимів, хідників, які мали збут за границею, а навіть в Америці.

Правда, у мому селі не було ніякого домашнього промислу, крім ткацтва. (Я сама вже незле ткала). Жінки не творили самі нічого. Мало вишивали, хіба тільки що в школі. Але цьому можна було зарадити. Знайти збут і примінитися до запотребування*. Як до цього взятися, звідки взяти фонди, я хотіла порадитися у Львові. Я вірила, що це все мені вдасться, все переведу в життя!

В господаря, де був мій клас, я мала ревного союзника у всіх моїх працях поза школою. Рад мені був помагати у всім. Та не тільки він один, я мала більше прихильників своїх планів. Я мала у “своїх” людей вироблену марку доброї “газдині”. Я, бувало, “засучу” веретено, то біжить аж до порога! Часто говорили до мене з жалем:

— Пані, шкода на паню! З пані би була добра газдиня! А то марнитесь в школі!

Хіба кращого призначення я не могла дістати. І, проте, до всіх моїх починань люди ставилися з довір'ям. І так я хотіла творити казковий світ у своєму царстві.

Проекти... проекти... мрії... мрії... Одного я не знала, що мрії дуже часто остаються тільки мріями і що їх дуже тяжко зреалізувати!

Закінчення шкільного року відбулося величаво. Обидві школи були получені. Відбувався попис — іспит перед

* Вимог.

численно зібраними батьками. Діти подіставали дарунки, які закупив двір і за якими я їздила до Львова.

Зал святково прибраний вінками та віночками. Пахне м'ята, рожі, канупер... По кутках цілі дерева — смерічки. Діти сидять святково прибрані в біленьких сорочках, з гладко вчесаними голівками. Дівчата замаєні пахучим зіллям та чорнобривцями... Очі всіх сміються щасливі і святкові, бо сьогодні у школі не будень, а велике-велике свято! Святковий настрій розлився по цілому селі. Батьки приходять якось збентежено і несміло, не знають, що з собою робити. Ми всіх саджаємо у “президію”, де є двір, плебанія, вїйт і інші сільські достойники у комплекті. Не стає місця. Деякі примістилися у задніх лавках. Кожне між морем дитячих голівок шукає “свої”... Та йому назустріч вже давно прибігла пара радісних оченят, наче кажуть: “Ось тут я!.. Та сьогодні я належу до цієї великої громади!”.

Починається “іспит”... питання, відповіді... Всі хочуть відповідати... Цілий ліс дитячих рученят... але часу не стає... А ще декламації, пісні. І ця гарна, і ця, і ще б оцю обов’язково. Ах, ще забули он тамту!.. Співали би у нескінченність, наче пташата...

Та нагло клас затихає: роздача нагород. Кожна з нас викликає дітей поіменно. Треба бачити, з якими мінами вони виходять з лавок і підходять до стола, безшелесно, по м’яких килимах, розписаних пелюстками рож, в’ялої м’яти та горіхового листа.

Тут вже не всі однаково задоволені, бо нагороди не однакові...

Та годі, по заслугі... Є й такі, що не дістали нічого. Слабші з них плачуть, іншим дрижать тільки губи, а в очах дві рясні горошинки... А ще інші сміються і впевняють усіх, що йому “не треба” і так “не брав би...”

Пощо?

Я плачу теж... Невже ж справді щось скінчилося? Так, скінчився один рік... Перший рік моєї самотньої праці. Як дивно! За чим же плакати? Та було за чим, хоч несвідомо... Скінчився весняний сон мого життя! Я тоді ще була така наївна і думала, що весна може і мусить тривати вічно! Та весни не буває два рази в році... Таких умов праці, таких улюблених дітей, такого податливого матеріалу в старих і молодих я вже ніколи в житті не мала... Та годі!..

Летять бджілки, шумлять, гудуть... Гамору повні вулиці. Деяких ведуть батьки, а воно щасливе, підстрибує, щебече а щебече в нескінченність... Голосно думає... Ручкою притискає до грудей свої скарби... нагороди і зошити, щоб, Боже борони, не пом'ялися...

Поволі, поволі відпливає хвиля... розлетілися різнобарвні метелики на всі сторони... Опустів клас... Сумно дивиться Христос з моря квітів, які в'яло вже опустили голівки... Старенький цісар, прибраний дитячими руками у самі рожі, з яких летять червоні пелюстки, наче краплі крові...

Ми обидві у дивному настрої... Мовчимо і дивимося на зів'яле квіття на землі... Чомусь невесело на душі... Все-таки у повісті один розділ — закінчений...

Невже ж треба сумувати? Життя — це велика книга. В житті ще не одне поверне... Одна “молодість не вернеться” — як каже пісня!.. А поки що ми ще молоді, радіймо цією молодістю, цим великим скарбом життя!

Настав час відпочинку. Та я ще не зразу виїхала. Приїхали до мене товаришки, і я їх запізнала з своїм “царством” та своїми планами. Щоправда, вони не дуже вірили в зреалізування цих планів, але я їх переконувала,

як це все дасться зробити. Та кінець кінцем вони мене забрали, і я виїхала, повна щастя і молодечої веселості.

На вакаціях в одній з товаришок нас, молоді, зібрався поважний гурток. З трьох близько положених сіл. Всі молоді, здорові та ідейні. Всі хотіли служити “Неньці-Україні”. Патріотизм свій показували де тільки могли і чим могли. А було на це сотні способів.

Це був час культу вишивок, герданів та українського герба льва. Ми, молоді, носили його замість брошки. Весь час вакацій чи свят ходили часто панночки в народному одязі. Щоправда, це не був стилевий одяг, але от так усяко, а все разом звалося “народний стрій”. Мій одяг складався з вишитої сорочки (на правдивій вебі*), вишиті були вставки, перед, стоячий комірець і манжети. Багато вишивок я не робила і не любила, узори були вузькі. Одні вставки, може, на 12—15 сантиметрів. Спідничка була шалянова на чорному тлі. Запaska з грубого полотна, переплетена вишивками і мережками, та чорний оксамитовий жупан, підбитий червоною атласною підшивкою. Черевики були звичайні. До цього ще підходили блискучі коралі всіх красок, а на плечах кілька довгих лент. Боже, як добре було ходити у цьому одязі! Почування королівни з казки...

Голови прикрашали герданами... Я клала коси по-сільському довкола голови, попід коси йшов гердан. Також, коли коси клалося в “колісце”, то довкола обводили герданом. До годинників як жіночих, так і мужеських, були ланцюжки з герданів. На шії, навіть до суконь, панночки носили теж гердани.

Де-не-де (але тільки у Львові) можна було бачити у панночок на голові козацьку шапку з опущеним дном

* Сорт тонкопряденого полотна.

удалину. (їх звали “щевмерлички”). Але це не поширилося. Замість пасків до суконь носили крайки. У хлопців теж були сорочки вишивані з червоною застязкою, гердани до годинників з гербами (лев) та широкі пояси герданові або й вишивані. Сорочки самі собі вишивали, і гердани теж самі робили. Молодь між собою говорила “товаришу”, “товаришко”. Це було якесь таке своє, зближало людей між собою. “Пан”, “пані” — титулувалося усіх: і жида, і сторожа, і кого-будь. Пропало навіть слово “господин”, яким донедавна послуговувалися в ліпших домах, хоч би й не москвофільських.

З патріотичних пісень співали “Не пора”, “Ми гайдамаки” та усякі старосвітські пісні (“Як ніч м’я покриє”, “Прощаюсь, ангел мой, з тобою”, “Ой вишеньки, черешеньки”, “Тепер ідеш до другої”, “Зеленая рута”, “Три керниченьки”, “Ой зійди, зійди, ясен місяцю”, “Ой їхав я штири миля лісом”). Модна була пісня “Кого я люблю”... Співали завжди і всюди. І скільки тими піснями виказувано своїх найпотаємніших почувань та бажань! Весела та молодість була!..

Ми всі були між собою згармонізовані і проводили час якнайкраще і якнайхосенніше. (Ми, дівчата, робили в хаті усю хатню роботу, включаючи варення). В читальні ми робили представлення, в яких самі брали участь. Не пригадую собі, як називалася перша п’еса, в якій я виступала. Але там я часто мусіла повторювати: “Ой, як я кохаю його!”. Збиточник Філько сидів у першому ряді і за кожний раз шептав так, щоб я чула: “Та дайте слово честі!” — щоб мене смішити. Моїм амантом* в цій штуці був якийсь приблуканий до нас “пан Теодор” (я була б воліла Михася).

* Коханець.

Ми ходили на поле жати збіжжя, мак, помагали жінкам брати коноплі та балакали з людьми. Ми, дівчата, ходили на дівич-вечори на весіллях.

Час від часу вели поважні дискусії про майбутнє. Ми радилися, як найкраще би працювати для народу і який підхід брати.

Опікуном нас усіх, а заразом добрим приятелем нас, молоді, був панотець С. В нього були вже дорослі діти, а як умів молодіти з нами! Які були близькі й зрозумілі йому наші пориви і хотіння. Ми йому звірялися в своїх бажаннях — завжди був добрим порадником. А який дотеп та веселі жарти були в нього. Всі ми його дуже любили і гуртом були частими гостями в його домі.

Люди в селі любили його теж. І ось урадили, щоби зробити панотцеві несподіванку і вночі вижати пшеницю. Ми теж прилучилися до заговору і пішли жати. Була чудова місячна ніч! Скільки було гамору і співу. А як ми всі раділи, коли рано панотець вийшов подивитися на пшеницю і знайти робітників... А тут пшениця вже на помети!

В гарні дні ми робили прогулянки по історичних землях. Звенигорода, пригадуючи перекази про княжі часи. Цікавило нас, хто що викопав чи виорав на цих землях. Тут це часто траплялося. Цієї ділянки (археології) ніхто не брав так поважно. Ніхто не мав підготовки. В однім місці під Лисою Горою була якби перервана гора. Прірва виносила кілька метрів, і коли було ступити там, дудніло, начеби були залізні двері. Переказ був, що там один з князів замкнув у підземелля свою жінку за невірність. Ми все думали, що варто би було збагнути цю тайну.

Вечорами ми заводили такі забави, що собі “тикаємо”. Хто забувся, той платив двосотикову кару на Народний фонд або на яку ціль ми собі постановили. Ми, дівчата,

дуже програвали, бо тоді чужому хлопцеві “тикати” було дуже важко. Та скільки було веселості, скільки гамору.

Часто ми декламували вірші, які хто вмів! В першу чергу були це вірші улюбленого поета Лепкого.

Я вміла дуже багато віршів Франка, Шевченка, Масляка, Кримського і вміла їх приміняти принагідно. (Мені говорили, що я “плюю” віршами). А був це час, коли і я вже писала багато віршів. Ми з Юлею, її сестрою Марусею та братом Іванком (гарний хлопчина був!) добирали до них арії і співали. Цих вакацій я написала один вірш під впливом Лепкого і присвятила “свому філософові” (цьому, що українізував мене). Очевидно, не послала йому ніколи (вірш був друкований у “Ділі”). У мому вірші кожна стрічка починалася словами Лепкого. Наведу тут цей вірш цілий.

*Чи ти прийдеш тоді до мене,
Як в мойому житті вечоріти буде.
Як стигнути серце буде в моїй груді
І око стане скляне і студене...
Скажи, чи ти прийдеш ще тоді до мене?*

*І чи поглянеш тоді в мої очі
Так, як не раз ти у них глядів,
Ти лиш один так дивитись умів,
Що день робився мені з ночі...
Чи ти поглянеш тоді в мої очі?*

*І чи почнеш мені казати.
Про що не раз говорив мені,
О неньці-Вкраїні, о святій любові,
Тоді, коли я почну уже застигати,
І чи почнеш мені казати?*

*І чи слова твої сердечні
Будуть ще тоді для мене,*

*Що то будили серденько струднене,
Такі мелодійні і конечні
Слова для мене все сердечні!*

*А там — і ніч прийде холодна,
Бурлива, лиш вітер завіє,
А моє око повіка вкриє,
Що піднестись увік негодна...
Прийде ніч темна і холодна.*

*Та нас вона не налякає...
Я буду мертва вже лежати,
Думкою зі мною будеш розмовляти...
І страх тебе хай не знімає,
Нас ніч ніяка не злякає!*

*В розгуканих потоків шумі
І реві бурі шукай ти голосу мого,
Слухай, а скажу мною, много,
І у розпуці серця сумі...
Бо я потону в природи шумі!*

*Ніщо, що є, не пропадає,
Значиться, і я не загину!
І вільним духом до тебе злину,
Бо дух неволі мій не знає...
Ніщо, що є, не пропадає!*

*Прийде пора, прийде година,
І скажу ясно тобі, сміло,
Що моє серце тебе любило,
Як рідну неньку любить дитина.
Прийде пора, прийде година!*

*З тих мрій, коли вони лиш щирі,
Не лиш слова, а й діло стане.
Серце любити не перестане,*

*Хоча й у гробі в іншому мирі,
Ті мрії здійсняться, бо вони щирі!*

*З любові, що палить душу
І що ціле життя палила,
Я її плекала, пестила...
Бо любити Вкраїну мушу...
Ах, та любов спалила душу!*

*А може, та любов засяє,
Як сонце ясне в погідну днину,
Навік в народі, не на годину,
Її солодич будем співати,
Немов пахучі квіти збирати!*

*А може, ясною зізодою
Не лише нам, а буде всюди,
Може, її приймуть інші люди.
Вкраїну любили б, як ми з тобою,
І всі дивилися б за зізодою!*

*Все може бути, може бути,
Що ти полюбиш мене мертвую,
Як за Вкраїну життя жертовую,
Тоді ударить серце в груди,
Все може бути, може буде!*

*Чи ти прийдеши тоді до мене,
Як в мойому житті вечоріти буде,
Як стигнути серце буде в моїй груді
І око стане скляне і студене —
Скажи, чи ти прийдеши ще тоді до мене?*

Я цього вірша уважала не “любовним”, а патріотичним.
Кожен з нас вмів багато віршів. Але сенсацією цих
вакацій була книжка теж нашого улюбленого поета
Пачовського “Сон української ночі”. Такої речі в нашій

літературі ще не було. Усі ми зачитувалися, деякі уступи читали спільно, деякі місця вміли напам'ять. Багато було там містики, яку так усі молоді любили. Ми “Сон...” так переробили, як в школі лектуру. (На від'їзді я дістала від Філька “Сон...” в прегарній оправі з дедикацією “На милу згадку тобі, дорога Сестро”).

Ми всі були абсолютно закохані. Але дивна доля кпила собі з нас: всі ми були “нещасно” закохані. Але це було без смутків і трагедій... Так собі “сезоново”. Своїх почувань одне другому не звірювали, ніхто не плавав, не присягався, але всі ми знали, хто і що до кого.

Я була захоплена Михасем — нареченим моєї приятельки. Він був учителем (гарно співав і студіював філософію, мою мрію), і це мене полонило. З ним я багато балакала і звіряла свої плани. Коло мене забігали Омелян і Філько. Філька любила Маруся, Марусю — Дмитрусь, Дзвінка любила в Сяхові, в Дзвінці — Влодко, і так йшло в нескінченність це наше блудне коло.

Були й такі хлопці, які ще не сміли на нас і “ока звести”. Та всі ми разом були мов одна рідня. Погідні, веселі, одне одному з душі прихильні. Всім нам разом було весело жити. Життя наше була одна прегарна пісня молодості — така повна, якою вона повинна завжди бути!

В місячні ночі ходили ми на проходи, співали та розсівали з своїх сердець не менше ясного проміння молодості, як і сам місяць. Він один між нами був всезнаючий, вмів читати в наших щирих серцях, і кожне шептало йому свої задушевні думи.

Я цих вакацій при допомозі Влодка Г. підготувала здавку* чотирьох гімназійних клас (яких я ніколи не здавала).

Поза наукою мене манив широкий світ мандрівок. Але

* Іспит, від слова “здавати”.

тоді ніхто не мандрував. Я хотіла підібрати товариство, щоб ми пішли пішки аж у зелені гори Карпати. Пізнати край, околиці, людей, їх звичаї і життя. Чи не цікаво? Адесь не далеко, а дуже далеко був Київ... Але там стояв жовніром кордон — та все-таки їздили люди і туди... А що, якби ми так... Але це недосяжна мрія була! Так люблю світ, простір, а, щоправда, живеться у вузьких рамках. У Львові я ходила до фотопластикону. І чого через ці зачаровані два віконечка не можна було бачити... Світ цілий!

Та у ці часи перевести в життя якусь мандрівку було майже неможливо. “Мораль” на це не дозволяла. Ніяк мати не була б дала на це свого дозволу. Але хтось колись перший мусить зробити виняток. Чому би не нам? Все-таки я уложила план, і на другій вакації нас, кілька, присяглось перевести в життя.

Очевидно, як усе, так і це осталося тільки мрією. Ми в житті вже ніколи разом не зійшлися! Але, Боже милий, чи ж не варто було радіти тільки хоч би одними такими вакаціями? Це ж було наче гарний сон в житті! А снів гарних так мало буває.. Весняних снів...

Вакації мене дуже підкріпили і наставили до праці.

Коли я повернулась при кінці вакацій, щоб чимскоріше взятися до виконання планів помічної праці, я несподівано зостала перенесена до іншого села. Був це для мене дуже тяжкий удар. Я не могла повірити, що це правда.

Моїй молодій душі зробили велику кривду цим безпідставним перенесенням. Я почувала себе мов птаха, що розложила крила до гордого лету, втім одним махом пригадали їй, що вона у клітці і залежить від обставин... Я попала в депресію, не виходила з кімнати, не їла,

плакала... Здавалося, світ кінчиться.

Та він не кінчився... Усе йшло своїм шляхом, світ від цього не змінився... Життя плило далше, це ж не була ніяка подія, щоб могла заважати. А я думала... І так, як колись по смерті Мільці, я переконалася, що проти порядку світа всі події, всі болі людські — це нічого! Чому ж хвиля буйного пливучого життя не мала перекотитися понад мене, охолоджуючи мою розпалену мріями голову? Це й добре було... Це називається життя — а ми є тільки забавками долі! Що вона схоче, те й зробить з нами, хоч би ми не знати які мали пориви... Але це не означає, щоб їй не протиставитися!

Я теж щойно почала школу життя... А школа кожна тверда. На це й молодість, щоб допомогла йти далше вперед!

Моїм перенесенням було порушене ціле село. Ходила за мною депутація (з людьми їздив добрий панотець), але надармо. Вони не бачили причини касувати свою постанову. Невже ж не все одно, де працюється, як хто хоче працювати. Кожна школа потребує доброї сили. Але чи мені розходилося тільки про школу?

Я тяжко боліла, але твердій конечності годі опертися. Мені так дивно було, що я при своїх планах зовсім забула числитися з обставинами.

В людях я знайшла багато співчуття. Та не можу не згадати про свою старушку, яку я тоді попрощала вже назавжди.

Приходжу і кажу до неї крізь сльози, що прощаюсь, бо мене перенесли на друге село.

— Та хто переніс?

— Влада,— кажу.

— Та хто, панотець чи хто?

Розказую їй: пани з міста.

— А Пан Бог би їх скарали! Гей, людкове, то вони знають, що робити? Та на це вчилися письма, щоб писати нечесні папери та кривдити сироти... Та вони вчені, а не знають, що за кривду Пан Бог карають... Гей... гей...— аж затискала кулаки і висилала мене до священика і вїта, хай вони йдуть до тих панів і скажуть, що громада не підписується і не приймає цих переносин.

— Панночко злота, рятуйтеся перед цими ворогами... За вами ціла громада посвідчить... За що вони вас кривдять? Мушки ж ви не забили... І то вчені люди? Та на то вчитися письма, щоб других кривдити? Руки би їм повикручувало, вогнем би їх спалив Ісус Христос...— і вже не зважаючи на мене, кляла на чім світ стоїть.

Пізнім вечором, коли вже всі спали, всунулася тихцем з таємничим видом у мою кімнату, бо має для мене “добру” раду.

— Хай паннунця цей папір спалить і не признаються, що дістали. Хай їх чорт бере! Нічого не знаю і не їду!

Образилася старушка, що я не схотіла слухати її ради. Не могла зрозуміти: прецінь спалити папір — то його не буде, і ніхто не буде знати.

Наплакалася за мною, наломила рук, а останні її слова при прощанні були:

— Не бійтеся, люба панночко! Буду щодень молитися, просити Бога, щоб їм руки покрутило! Бог ласкав!..

В цей день, коли я мала від'їжджати, я встала дуже рано, щоб самій, без свідків, попрощатися з місцями мого великого щастя... Перейти стежки і доріжки, куди я розсівала свої думи...

Я вийшла на поле. Йшла довго пильною доріжкою, не оглядаючись, вздовж якої тяглися сумні стерні. По стернях були розсипані густо роси... Життя їх недовге... Сонце встане і позбирає. Та воно десь заплуталося у

мряки і, хоч я йшла йому назустріч, не виходило. Мряка висіла молочними заслонами на землі... Що за цією мрякою? Так і в житті: людина стоїть завжди перед якоюсь заслоною і ніколи не збагне, що за нею...

Та враз мряка почала рожевіти, колихатися... розсуватися... і до мене усміхнулося сонце! Так, за мрякою завжди є сонце — але не за кожною заслоною життя буває сонце!

Я завернула. Проти мене курилося село. Моє кохане село, з його radoщами і болями... Село! Стояло зелене-сіре і наче чекало, що я скажу йому на прощання... Мені хотілося це кохане село взяти в обійми, як дорогу дитину... Я йшла і присягала йому:

— Ніколи не зраджу тебе, кохане, м'ятою і канупером пахуче село! Ні тебе, ні цих, які тебе своїми руками сотворили!.. Я все вам буду служити, а свідком мені є он це ясне сонце... бо я дуже-дуже кохаю тебе!

Мій виїзд був тріумфальним походом моєї молодості, хоч був сумний, як похорон. Невже ж так виїздиться у дальше життя, ледве на його початку? Я ще так коротко жила... так мало... Чи, може, тому так сталося, що я була така щаслива? Але чи не було гріхом бути такою щасливою і повнонадійною у весні свого життя?

Коники поволі йшли, ступаючи у піску повагом... Біля воза йшли старі і малі... Ще хвилю... ще трохи... ще... ще...

Поза селом коні рушили, і я від'їхала назавжди від весняних днів мюєї молодості... Усе залишилось поза мною...

Другої весни вже не було!

Зблідло личко, зблідло,— згасли очі, згасли!

ХРЕСНА ДОРОГА ОЛЬГИ ДУЧИМІНСЬКОЇ

Вона прожила довгих 105 років. У свої сто ще писала вірші. Не переставала любити людей і цей світ, у якому зазнала стільки кривди. Попереду була вічність, позаду — хресна дорога життя...

Ольга-Олександра Дучимінська народилась 8 червня 1883 року у селі Миколаєві Бібрського повіту. Вона була першою дитиною в родині директора школи Василя Решетилевича. Її прадід по батьківській лінії походив з села Решетилівки, що біля Сум. Дід, переїхавши до Галичини, одружився з місцевою попівною з відомої священичої родини Бачинських і працював лісничим у Жовківському повіті. Своїх синів волів бачити освіченими людьми, пославши їх на навчання до Львова. Гімназійну освіту вдалось здобути тільки старшому, Володимирові, який згодом перебрався до Сум. Молодший, Василь, після смерті батька покинув гімназію і в 1880 році, по закінченні вчительського семінара у Львові, одружився з сестрою своїх гімназійних товаришів Литвинів Броніславою.

Молодші сестри майбутньої письменниці Ярослава та Северина невдовзі після народження померли від дизентерії. 1887 року Василя Решетилевича переводять працювати вчителем у село Лопушна того ж Бібрського повіту. В 1888 році у подружжя Решетилевичів народилась донька Володимира. Їй, як і старшій сестрі, довелось прожити довге й не менш страдницьке життя та упокоїтись у Львові 19 січня 1972 року. У 1892 році сім'я перебралась до села Хороброва Сокальського повіту, куди В. Решетилевич був скерований на роботу, а відтак, 1894 року, в село Кунин Жовківського повіту. Мати, як переважна частина тодішньої генерації, більше почувала себе полькою, ніж українкою. Батько був послідовним москвофілом і намагався свої погляди прищепити дітям. Він активно дописував до москвофільських газет, вважаючи, що української мови нема, а є “единый русский

язик”. “Свою кількалітньою рукою,— згадувала Ольга Дучимінська — я підписувала протест проти впровадження фонетики. І була дуже горда, що підписувала проти “нищення” рідної мови”. “Я вийшла з кацапсько-польського дому, від яких тоді роїлося в нас. Польська мова переважала. Та я усе мала сентимент до усього народного, цебто українського. Але це все в мене було неясне, підсвідоме. Шевченка я читала (щоби ніхто в хаті не бачив) не раз при місяці і ховала під сінник”.

В хаті часто проводились урядові ревізії, які закінчувались судовими процесами та черговими переводами батька в іншу школу. Уроки національної свідомості дістала тоді, коли жила в Кунині. Сюди був скерований працювати священиком після закінчення теології Львівського університету Василь Загаєвич, літератор, добрий знайомий Івана Франка. “Перший український дім,— напише опісля О. Дучимінська,— з яким я стрінулася, це був дім молодого священика-патріота. В нього була гарна бібліотека. Мене цікавили книжки, писані мовою, якою говорив нарід.” Василь Загаєвич саме в ці роки у Кунині написав свою першу повість “Як дбаєш, так маєш”, яка дістала схвальну оцінку Франка і була видана “Просвітою” для сільських читалень. У 1895 році до Кунина завітав Франко, аби разом з В. Загаєвичем та дідичем села Ісидором Голубом поїхати у Крехівський монастир і позичити там відомий рукопис “Крехівської палей”, необхідний для роботи НТШ над “Пам’ятками староруського письменства по южноруським літописам” та для його власного дослідження про Івана Вишенського. Ігумен монастиря Юліан Земба охоче погодився тоді позичити Франкові не тільки цей, а і ще два інші, зовсім невідомі, рукописи.

Кунин на той час для Франка був місцем не тільки праці, але й відпочинку його сім’ї. На літо сюди приїздила дружина з дітьми, а Іван Якович навідувався по неділях. Для сім’ї відвели окремих будинок, і дочка вчителя В. Решетиловича мала обов’язок ночувати з дітьми. “Особливо любила я слухати, як Франкова,— напише про той час О. Дучимінська,— з моїм батьком диспутовали. Все чогось перечилися, розходилися в

повній приязні на те тільки, щоби за пару годин знов зійтися і не погоджуватися. Я ходила з Франковою по селу нишпорити по стрихах за паперами та записувати різні слова, пісні. Страх як цікаве було он таке (на мою думку) байдикування. По вакаціях я післала Франкові збірку народних пісень. Взамін дістала від нього “Лиса Микиту” з дедикацією, чому я дуже раділа.” Тоді навіть не уявляла, як багато важитиме для неї у майбутньому оце знайомство з Франком.

Отримавши домашню освіту, Ольга їде до маминого брата Йосипа-Мар’яна Литвина, який на той час працював катехитом станіславських шкіл. Успішно складає іспити і вступає до п’ятого класу жіночої виділової школи, закінчити яку так і не вдалося. У 1897 році в Кунині помирає батько. Як сирота, завдяки дядьковій опіці, влаштовується у школі сестер-василіанок при монастирі у Яворові, де і закінчує восьмий клас. У 1898 році продовжує навчання на вчительському семінарі у Перемишлі. Саме атмосфера, яка панувала у стінах у цьому навчальному закладі, робить з неї свідому патріотку, або, як скаже сама, “людину, позиточну загалові”.

По закінченні семінару у 1902 році дістає скерування на посаду вчительки народної школи на передмісті села Любеля, званім Залози. Село для неї не було чужим. Вона тут була в дитинстві. Тут знаходились могили прадіда, прабаби. Останнім з родини хто працював у Любелі, був Михайло Косоноцький, який помер 17 липня 1901 року, невдовзі перед її приїздом. Перший рік своєї учительської праці письменниця опише в автобіографічній повісті “Весняні дні”, рукопис якої після митарств разом з частиною архіву Наукового Товариства ім. Т. Шевченка нещодавно повернувся до Львова (ЦДІА України, ф. 309).

У 1903 році Ольгу переводять працювати вчителькою в село Бутини Сокальського повіту, що неподалік Великих Mostів, а у 1904 році — в село Лисовичі Долинського повіту. 1905 року вона виходить заміж за Петра Дучимінського, який працював вчителем народних шкіл Жовківського повіту. Після одруження обидвоє скеровуються на роботу у Волю

Задеревацьку Долинського повіту.

На цей час припадає і дебют Ольги Дучимінської в літературі. У 1905 році вона, ще нікому невідома учителька із Задеревача, надіслала для оцінки декілька своїх віршів самому Іванові Франкові. Позаяк знала його ще з дитячих літ, то побоювалась, що він може бути поблажливим до віршів, тому й підписалась Ірмою Остапівною. Була приємно здивована, коли невдовзі побачила один із надісланих віршів — “Послідні звуки” — видрукованим в газеті “Діло” (ч. 15, 2 лютого 1905 р.). Мала чим гордитись: “Діло”, поважний громадсько-політичний часопис, віршів майже не друкував.

З того часу поезії Ірми Остапівни з’являються на сторінках періодики, їх навіть поміщує “Літературно-науковий вісник”, а це означало визнання таланту. Свою першу поетичну збірку “Китиця незабудьків” — усього 16 віршів із передмовою Угриня-Безгрішного (тоді ще мало відомого критика, а в пізнішому часі одного з чільних літературознавців) Ірма Остапівна видала 1911 року через Чернівецьке товариство “Січ”. “10 відсотків від розпродажу”, як було зазначено на титульній сторінці, офірувалось на “Рідну школу”.

Книжечка зібрала справжню китицю рецензій. Мало хто з “авторів перших проб”, як тоді називали дебютантів, міг похвалитись і такою увагою, і такою доброзичливістю критики. “Не класифікацію талантів,— писала Наталія Кобринська,— вимагаємо від критика, а того, як він зрозумів і почув душу автора. Листуючи картки маленької книжки “Китиця незабудьків”, видається нам, що авторка іде берегом маленької струї ручаю і зриває там-не-там ніжною рукою голубі квіти незабудьків. Не в однім краю зірвані ті квіти... От і китиця зірваних Ірмою незабудьків, маленька скромненька в’язанка, кожний квіточок виглядає в далекий широкий простір, переймає легким дрошем зворушення...” Саме про це зворушення писали Ольга Кобилянська, Христя Алчевська, Ганна Барвінок, а в “Дніпрових хвилях” на появу збірки відгукнувся Іван Нечуй-Левицький. Його вразила надзвичайно гарна, “зовсім літературна”, українська мова, яку “не часто

подибуємо у творах авторів з Галичини”.

Сьогодні, прочитавши оту невеличку збірку, яка довгі роки поневірялась у спецсховищах, читач буде дещо розчарований. Вірші видаватимуться не вартими такої пильної уваги з боку тодішньої критики. Та, зрозумівши тодішню атмосферу, доходиш висновку, що успіх — у глибокій співзвучності настрою збірки часові, який в анналах української історії в Галичині зазначений не стільки піднесенням хвилі національної боротьби, викликаной вбивством цісарського намісника Андрія Потоцького Мирославом Січинським, скільки відчуттям безвихідності української суспільності після засудження цісарсько-королівським судом молодого героя до страти. Вбивство польськими шовіністами Адама Коцка, погроми українців у Львові, масові вбивства українських виборців-селян, обструкція української парламентської репрезентації у Віденській державній раді призводять до того, що українська громадськість зрозуміла: сподіватись на чиюсь допомогу в боротьбі за свої права — марна справа. Проти українського руху польська шляхта, австрійський державний бюрократизм та галасливе галицьке москвофільство виступають єдиним фронтом. В таких умовах протистояння література вимагала від письменника чіткого визначення: з ким він? Піднесена Ірмою Остапівною скромна китиця незабудків давала дуже чітку відповідь на це питання. Поезії були сповнені любові до рідного народу, готовності покласти за нього життя. Саме тому її слово було почуте і сприйняте.

На жаль, ця збірка віршів у творчому доробку Ольги Дучимінської виявилась єдиною, хоча ім'я поетеси Ірми Остапівни ще тривалий час зустрічатиметься на сторінках галицьких журналів, альманахів та газет. З поезії Ольга Дучимінська перейде у прозу, друкуючи твори під різними псевдонімами: Поважна, О. Поважна, Рута, О. Рута, Лучинська, Олег Барвінок.

До поезії повернеться набагато пізніше: коли доля кине її в обійми смерті у сталінських тюрмах та концтаборах...

В 1908 році у молодого подружжя Дучимінських

народжується донька, яку називають потрійним іменем: Оксана-Лідія-Мирослава. Через рік родина переїздить на нове місце праці — в село Тяпче Долинського повіту.

На жаль, в ті роки не мала можливості повністю віддати себе літературі. На прохання селянок організовує у жнивну пору по селах захоронки (дитячі садки), восени та взимку навчає дорослих грамоти, веде курси гігієни та домашнього господарства, збирає кошти на навчання обдарованих дітей а незаможних селянських сімей, організовує для них бурси, стає опікункою сиріт, сестрою милосердя для самотніх та покинутих. Все робила з душею, ніколи не вимагаючи для себе якихось привілеїв чи полегшій. Такою й залишилась в пам'яті багатьох. Скромною трудівницею, свідомою галицькою інтелігенткою, яка без вагань бралася при потребі за будь-яку чорну та важку роботу.

Село дає їй багатий матеріал для написання творів. Вона досконало вивчає народну мову, захоплюється її колоритом, образністю. Саме ця риса й привернула увагу критики, коли почали з'являтися друком перші прозові речі Ольги Дучимінської. В цей час письменниця приєднується до феміністичного руху галицького жіноцтва, який очолила Наталя Кобринська. Для неї Ольга стала не тільки приятелькою, ідейною та духовною спадкоємницею, але й розпорядницею її заповіту. Разом з Кобринською та Вірою Лебедовою (Константиною Малицькою) у 1912 році для галицького жіноцтва започатковує видання “Жіночої бібліотеки”, маючи на меті пропаганду кращих зразків світової літератури про становище жінки та жіночий рух. Початок війни перервав цю роботу. Встигла перекласти для бібліотеки тільки твори чеської письменниці Кароліни Светлої, з якою товаришувала довгі літа.

У 1914 році її чоловіка Петра забирають на фронт. Ольга залишається сама з трьома малими дітьми. У 1919 році Петро Дучимінський був серед тих, хто встановлював Західно-Українську Народну Республіку у Львові. Пізніше його призначили комендантом залізничної станції у Болахові. З

армією УГА у складі січового корпусу йшов на Київ, а відтак був інтернований в Чехословаччині. Після окупації Польщею Західної України повернення додому стало неможливим. Ольга в офіційних паперах була вимушена писати, що розійшлась з чоловіком. Насправді ж при найменшій нагоді потай навідує його. Обидвоє з болем переживають важкий удар долі: несподівану смерть двох молодших дітей.

Ольга не полишає громадської діяльності. Через постійні конфлікти з повітовим старостою та поліцією їй довелося у 1919 році перейти на роботу з Тяпчого у село Ценів, де вчителювала до 1925 року. Потім на прохання громади села Тяпче знову повернулась на попереднє місце праці. У 1930 році захворювання нервів та горла змушують її піти на пенсію. За плечима було майже тридцять років педагогічного стажу.

Тим часом О. Кисилівська, редактор журналу “Жіноча доля”, запрошує її до співпраці і пропонує вести відділ критики та рецензій. Відтоді аж до 1939 року Ольга Дучимінська працює в редакції часопису.

Її статті, підписані власним прізвищем або псевдонімами, з’являються друком на сторінках багатьох галицьких видань. Коло журналістських зацікавлень Дучимінської надзвичайно обширне: це і проблеми виховання дітей, і творчість Олекси Новаківського. Вона часто відгукується на появу нових книжок, доброзичливо вітаючи кожен новий талант, сміливо виступає в обороні тих авторів, твори яких критика зустрічає несправедливо гостро. Так було з дебютом в літературі Софії Парфанович та Дарії Віконської. На сторінках тодішньої преси вона створює цікаві творчі портрети Софії Русової, Наталії Кобринської, Ольги Кобилянської, Ірини Вільде, Осипа Маковея та інших діячів української культури, яких знала особисто. У 1934 році видає книжку “Наталія Кобринська як феміністка”.

Велика дружба лучила її з письменниками Богданом Лепким та Левком Гецом, істориком Іваном Огієнком, художником Олексою Новаківським, польським етнографом Станіславом Вінцензом. Велику допомогу надавала Ольга Дучимінська

радянським емігрантам, яким в часи розгулу сталінщини вдалося виїхати в Галичину. Для них, на прохання митрополита Андрея Шептицького, знаходить помешкання, роботу, організовує безкоштовне харчування. Все це забиравало масу часу, але вона не скаржилась. Розуміла, що хтось мусить займатись і цим.

За дорученням редакції “Жіночої долі” часто виїжджає у ті терени поза межами Галичини, де живуть українці. Організовує осередки “Просвіти”, читальні. Звіти про ті відрядження часто публікуються на сторінках тогочасної преси.

За постійними клопотами, громадською роботою не було часу видати підготовані до друку збірки оповідань та новел. Правда, деякі оповідання вона друкує в періодиці та у виданнях, які вже на той час були раритетними, оскільки виходили малим накладом. До сьогодні більшість з них не збереглася.

...З переходом Радянською Армією Збруча у 1939 році перед нею постав вибір, покинути Батьківщину або ж залишитись зі своїм народом. І вона таки залишилась, достойно пронісши свій хрест до самої могили. Залишилась, хоч дуже добре усвідомлювала, що насправді означає отой “визвольний” перехід Збруча.

Через кілька днів після Народних Зборів зголосилась до роботи в етнографічному музеї. Знала про скарги, які там зберігаються, про їх велику вагу для української культури. Прала, латала, чистила сорочки та кожухи, кептарі, сардаки. Навчала скерованих зі сходу спеціалістів відрізняти гердан від силянки, писанку від крашанки. Знаходила спосіб, як заховати експонати музею, зібрані попередніми генераціями дослідників від знищення та вивозу. На її очах відбувались і винищення української інтелігенції, і депортація в Сибір та Казахстан, і масові вбивства та катування. Чекала своєї хвилі і працювала...

Під час війни врятувала багато єврейських сімей, ризикуючи своїм життям. У 1944 році, перед приходом Радянської Армії, могла знову покинути Львів, як тисячі галичан. Виїздила

донька Оксана. Знову йде працювати в етнографічний музей. Знову відчайдушно бореться за збереження цілісності колекцій. Аби не заважала, її відряджають у довгі наукові експедиції. Дбайливо опрацьовувала зібрані матеріали. Готувала їх до друку у вигляді кількох монографій. Згодом цими матеріалами безсоромно скористалися інші, навіть не згадавши у публікаціях її прізвища.

Вона сміливо стає на захист багатьох письменників, діячів культури та науки, простих людей. Коли ж настав час заступитись за неї, не знайшлося нікого. Наприкінці 1945 року Львівське книжково-журнальне видавництво видає повість Ольги Дучимінської “Еті” про геноцид євреїв під час війни. Незважаючи на прифастригване грубими нитками закінчення, без котрого твір би не побачив світу, авторка дуже тонко передала душевний стан зацькованої людини та відчуття приреченості. Треба було бути сліпим, щоб не зауважити: те, що переживає єврейка Еті, шукаючи рятунку, переживав кожний тодішній галицький інтелігент, бо ж, лягаючи спати, не знав, що буде з ним завтра: депортація, катування, розстріл?..

Це й побачили. 10 вересня 1946 року, як свідчить “Протокол общего собрания Львовской областной организации Союза Советских писателей Украины” (Львівський обласний архів, ф. Р-2009, оп. I, од. зб. 5), поява книжки дала привід для нової хвилі репресій. Саме ці збори, присвячені розгляду партійної постанови про журнали “Звезда” і “Ленинград”, під головуванням спеціально прибулого з Києва Миколи Бажана, більше відомого галичанам не як поет, а як автор гасла: “Чекісти — лицарі революції”, виписаного криваво-червоною фарбою на стінах львівських будинків, започаткували закручування гайок. Суть цього закручування невдовзі сформулює все той же Бажан на одному із засідань Президії АН УРСР: “До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології”.

Аби новій владі не виглядати жорстокою в очах творчої інтелігенції, вона брала на себе зобов’язання в особі обкому партії та спеціальних органів у “кратчайший срок”

перевиховати митців, а їхню творчість скерувати у “правильне” русло. Найперше письменники з “буржуазною освітою” були записані на дворічні курси марксизму-ленінізму. Результати навчання незабаром стали відчутні. Обласна газета “Вільна Україна” майже в кожному номері поміщала статті, вірші, нариси, а то й просто розповіді львівських літераторів про щасливе життя, яке принесла радянська влада, про передових бійців новобудов та п’ятирічок; поети змагались між собою у висловленні вдячності від себе особисто і від усього українського народу дорогому вождю. Ольга Дучимінська мовчала.

Після зборів у Спілці письменників 10 вересня 1946 року вона була викликана в обком партії, де їй чітко пояснили, чого чекають від неї як письменниці. Найперше — показати “правдиве обличчя” націоналізму. Пропонували написати твір, який відразу ж надрукують, про те, як українські націоналісти під час війни винищували євреїв, грабували і вбивали своїх земляків. Особливо настирливо радили затаврувати антинародну суть уніатської церкви...

Знала що цього не зробить, і відчувала, як все тугіше затягується зашморг навколо шиї. Відчайдушно буде писати до журналів та газет про пограбування етнографічного музею і про те як вагонами вивозять крадене, про руйнування пам’яток культури та історії, але натомість у пресі з’являються “відредаговані” статті за її підписом про розквіт музейної справи, про вдячність новій владі, що огорнула такою турботою українську культуру.

Проте вона не занепадає духом. Організовує львів’ян на реставрацію цінних з погляду архітектури будівель, стає ініціатором заснування товариства озеленення Львова. “З рамени”, як зазначить в автобіографії, буде активним членом “женсоветов”, писатиме “сценки та оповідання” для дитячої студії Львівського радіокомітету...

24 жовтня 1949 року, день смерті Я. Галана, став трагічно пам’ятним не тільки для неї. Це загадкове вбивство дало системі змогу довершити розправу над ще не вивезеними, не

закатованими чи не зламаними морально галицькими інтелігентами. Ольга Дучимінська була заарештована без жодної підстави, як і сотні інших людей. Її вина полягала лише у тому, що вона була знайома з родиною одного із можливих співучасників злочину Ілярія Лукашевича.

Арешт відбувся 23 листопада 1949 року. При обшуку, який провадив молодий опричник — лейтенант Суровцев, було не тільки пограбовано квартиру від “буржуазных излишеств”, а й забрано всі рукописи письменниці. Так вже склалась її доля, що не мала змоги видати свої твори окремою книжкою. Підготовані збірки не могла випустити через постійний брак заощаджень. Усе ж бо життя була благочинницею. Внаслідок проведеного обшуку зникло три збірки прози: “Бідна Таня”, “Жінка або “Жіноче царство” та “Книга життя”. Окремі оповідання з цих рукописів дійшли до нас лише завдяки тому що були опубліковані в довоєнній періодиці.

Достоїнство, з яким поводитьься Ольга Дучимінська під час арешту, гідне поваги. На її очах нищать рукописи, пакують у мішки “буржуазные излищества”, розкрадають меблі, а вона спокійно готує для тих, хто це робить, запашний індійський чай. “Люди постомлювались, нехай трошки перепочинуть та перекусять”, — говорить при цьому. Чай наливає у прекрасні філіжанки, які відразу щезають. Над ранок її виводять з помешкання. Прощається з сусідами, а коли шофер їй радить взяти “вещмешок с вещами”, бо “сдохнешь в Сибири”, вона ввічливо відповідає, що на тій Сибірі також є люди.

Її замикають в одиночній камері. Вдень не дають спати, а вночі проводять безконечні допити, катують і знущаються. Кепкуючи з лейтенанта Суровцева, який викручує їй руки, присвячує сонет про своє щоденне “рандеву” з ним. Вірш ввічливий, спокійний, навіть жартівливий...

Дворічне ув’язнення в одиночці та катування не довели її ні до самогубства, ні до природної смерті. 25-26 травня 1951 року вона була засуджена Військовим трибуналом на підставі тодішнього карного кодексу УРСР за статтею 54-1а та 54-11 до двадцяти п’яти років позбавлення волі і відправлена в табори...

Непосильна праця, постійні фізичні і моральні знущання, заборона листуватися не зломлюють її. В неймовірно важких умовах її альтруїзм, інтелігентність, шляхетність духу додають сили іншим в'язням. Своєю поведінкою вона щоденно підтверджує, що людина за будь-яких обставин повинна залишатись людиною. На її руках вмирають сотні (!) людей. Одна з таких смертей особливо болісно врізалася у пам'ять. Вмираючи після тортур, п'ятнадцятирічна дівчина з Львівщини попросила прочитати вірші... Боже, Ольга їх забула. Склала свій... На порозі смерті дівчині бракувало тільки поезії. Дивна ти, людино, еси...

Віршів у таборі складала багато. Кожен новий вивчали напам'ять подруги, аби потім, вийшовши на волю, записати його. Не було в тих поезіях проклять, ні навіть нарікань на гірку долю. Не було того, чого можна було сподіватись від людини, приреченої на загибель. Була оповідь про рідний край, надія на волю. А на прохання тих, хто мав дозвіл листуватися з рідними, писала такі віршовані поздоровлення, аби пройшли цензуру...

Пережила різне. Одного разу на неї, сонну, обвалилися верхні підпиляні нари, на яких спала доволі повна жінка – Ольга Дучимінська потрапляє до лікарні з важким струсом мозку, переламаними ребрами, ногою та рукою. Коли оклигала, її переводять до невеличкої комірчини на посаду завідуючої табірною бібліотекою. В холодній, вогкій комірчині ліпила пошматовані книжки, розносила їх людям, бадьорила... Аби було тепліше, жінки розпалювали їй вогонь з листів від рідних і потай принесених із тайги гілок... Доля не хотіла розлучатись з нею. Після смерті Сталіна, 19 червня 1956 року, справа Ольги Дучимінської була переглянута. Стаття 54-11 була знята, а 54-1а кримінального кодексу УРСР в редакції 1927 року перекваліфікована на статтю 80-1 кримінального кодексу УРСР в новій редакції. Строк скоротився до десяти років. 19 грудня 1958 року напівжива Ольга Дучимінська вийшла на волю. Їй було 75 років...

На повернення додому була накладена заборона. Зупинилась

в Магнітогорську у доктора Ярослава Білінського. До Львова приїхала нелегально восени 1959 року. Її прихистила у себе Ірина Вільде, давня молодша приятелька. Колись Ольга Дучимінська однією з перших радо привітала появу на літературному овиді її обдаровання, першою взяла у неї інтерв'ю після вручення нагороди за “Метеликів на шпильках”, а після того, коли, як закладник, був розстріляний німцями Євген Полотнюк — чоловік Ірини Вільде, взяла подругу до свого дому. Довго тішитись Львовом Ользі Дучимінській не довелось.

Її гнали звідусіль. Ніде не могла затриматись надовше, ніж це дозволяв паспортний режим. Врешті їй вдалось приписатись у Самборі в Ірини Турчан — родички Катрі Гриневичеві. Засобів до життя не було.

З ініціативи Наталії Семанюк, дружини Марка Черемшини, було написане звернення до “Начальника державної Народної безпеки товариша Шевченка у Львові”, в якому скромно просилось “створити громадянці Дучимінській Ользі Василівні умови для життя”, тобто припинити на неї гоніння. З усієї тодішньої львівської інтелігенції це прохання підписали Денис Лукіянович та Олена Кульчицька...

До прохання “поставились з розумінням”. Їй створили такі умови, що вона змушена була виписатись з Самбора аби покласти край знущанням над Іриною Турчан. У 1968 році дістала довідку, що Судова колегія по кримінальних справах Верховного Суду УРСР її справу переглянула і зняла з неї судимість. Друзі вибивають для неї мізерну пенсію. Аби ще більше дошкулити літній жінці, відділ соціального забезпечення в Самборі, зневаживши чисельні прохання, відмовився пересилати пенсію на нову адресу, за тими копіями змушена була приїжджати сама.

Не хотіла нікого обтяжувати. Весь її масток вміщався в невеличку нейлонову сіточку. Завше одна й та ж чорна сукня, запнута біля комірця брошкою з імітованими коштовними камінцями, той же перстеник на вузлуватих і покручених ревматизмом пальцях, старосвітські мешти і старомодний

фельцевий капелюшок... Після Самбора вона знайшла притулок в Чернівцях у родині Ольги Кобилянської, чи, як казала, “у паньства Панчуків”.

У 1971 році почалась нова кампанія цькування Ольги Дучимінської. На цей раз ініціатором був Володимир Беляєв, який у своїй книжці “Формула отрути” присвятив письменниці не одну сторінку, виливши на неї при цьому цілу бочку бруду. Вслід за ним почала оповідати “правду” про вбивство Я. Галана республіканська та обласна преса. Вона, реабілітована довідкою від 13 лютого 1968 року, вимагала пояснення. Марно: ніхто з офіційних осіб не хотів вислухати. А з редакції Івано-Франківської обласної газети “Прикарпатська правда” її просто вигнали за двері і зіпхнули по сходах вниз.

І знову тяжка втрата. 4 грудня 1972 року померла дочка Оксана. Після смерті дружини І. Панчука зрозуміла, що залишатись на ласці самотнього старшого чоловіка не може. Зібрала речі в свою нейлонову сіточку і покинула Чернівці їй було 95 років. Сіла на поїзд і приїхала до Івано-Франківська, з яким було пов’язано стільки добрих спогадів. Доля, можливо, перший раз за довгі роки поневірянь посміхнулась їй. Зустріла тут Мирославу Антонович, з якою разом відбувала ув’язнення. З 1977 року замешкала у неї. Їхній будиночок був схожий на барак. Проте любила його, оте останнє своє пристанище.

Восени, коли випадала тепла сонячна днина, а в повітрі снувало тепле бабине літо, біле, гейби її волосся, всідалася на осонні, неподалік самотньої на цілм заасфальтованім подвір’ї вишні. Коли сонце хилилось на захід і подвір’я обволікала тінь від навколишніх будівель, дибала до хати. Часто зупинялась і відпочивала. Дорога в кілька кроків для неї видавалась неймовірно важкою і довгою. По такій подорожі тримала в руках кілька опалих листочків, які потім клала між сторінки книг. Це була пам’ять про сонце, теплий день, котрих ставало щораз менше. Якась злочинна рука відібрала від неї і цю останню радість: вишню підрубали. Котроїсь весни вона вже не випустила листочків і не звеселила світ своїм цвітом...

Поступово увесь світ обмежувався чотирма стінами

невеликої кімнати — у кілька кроків завдовжки і завширшки. Єдине віконце, затінене неподалеким залізничним насипом, по якому безперестанку гриміли поїзди, і довгі-довгі дні самотності.

Гостинець з повищербленим асфальтом та калюжами іде рівнобіжно з насипом. Пізно восени і рано навесні болота на ньому так багато, що машини заляпують стіни її будинку й оте одиноке віконечко... Тішилася листочками, випадковими відвідувачами і тими промінцями, що пробивались крізь вікно.

Після галасливої кампанії, яку навколо її особи зчинила вірнопіддана провінційна преса, до неї боялись приходити люди. Відважувались лише такі, як вона. Беззахисні, безправні, з папірцями про реабілітацію. Та ще селянки, котрі забігали провідати стару пані чи продати сир і свіже домашнє молоко. Тяжко спрацьовані, оповідали їй про свої кривди. Вона слухала і плакала над долями людей, яким присвятила життя доостанку.

До своїх сотих роковин у 1983 році вирішила зробити собі подарунок: віднайти друковані речі і укласти з них збірки прози і поезії. Зрештою, вона й тепер продовжувала писати, хоч вже ніхто, зважаючи на її опінію, не хотів друкувати тих творів. За весь час вдалось опублікувати кілька новел у зарубіжній пресі.

Пригадувала свої псевдоніми, просила знайомих віднайти у довоєнній пресі “такі а такі” оповідання, потім разом з Мирославою Антонович переписувала віднайдені твори. Напередодні ювілею, коли збірки були готові і вона думала ними порадувати друзів, до хати увірвались “ангели-хоронителі” всього її життя, перевернули все догори дном, забрали збірки, інші рукописи, навіть недописані табірні спогади. Мирославі Антонович наказали негайно викинути свою непрописану квартирантку з хати “Пусть подохнет”. Лікарям категорично заборонялось відвідувати її. Цькування тривало...

Настали хвилини відчаю. Бачила глуху стіну безвиході і не мала сили опиратись цій навалі. Благала скорішої смерті. В такі

хвилини руки її автоматично знищували те, що від ревізії вберегла М. Антонович. Зрештою, ці хвилини бували короткими. Вже незадовго до смерті звала своєю опікунку мамою і намагалась поцілувати її за все в руку...

Своє 105-річчя зустріла вже поза межами свідомості. Була стомлена життям. Навіть не розуміла, що діється навколо. Її, як найстарішу українську письменницю, привітала “Літературна Україна” статтею “Вишня на подвір’ї”. Привітав часопис “Жовтень”, вперше надрукувавши, після довгих десятиліть замовчування її творчості, давні й нові вірші. На ювілей з’їхались люди з різних кінців Союзу. Їй бажали щастя-здоров’я. Прийшли навіть представники влади, аби запитати, чи не затісно їй у цій квартирі, чи не хоче на нову?..

24 вересня 1988 року Ольги Дучимінської не стало. Її хоронили всією громадою на новому цвинтарі в Чуколівці, що неподалік від Івано-Франківська. Згідно з проханням покійної, на могилі поставили звичайний дерев’яний хрест. Від себе люди на той хрест почепили терновий вінець, переплетений вмісне привезеним з табору колючим дротом і рідною калиною. Жодного письменника з міста, жодного вінця від письменницької організації...

Не варто, мабуть, гадати, яке місце сьогодні зайняла б у нашої літератури творчість Ольги Дучимінської, якщо би твори письменниці вчасно були видані або хоча б збереглись у повному обсязі. Такі питання не хвилювали її. Працювала для рідної культури, не дбаючи про славу. Ніби слідувала гаслу Леся Мартовича: “Не для слави, а для людей”.

За своєю творчою манерою Ольга Дучимінська не належала до новаторів. Вона творила в руслі традицій, які радше були притаманні добі Івана Франка, ніж пізнішій — Василя Стефаника.

Вільно володала діалектами, як казав М. Угрин-Безгрішний,— “душею мови”, що, на його думку, робило Ольгу Дучимінську серед галицьких письменниць найбільш галицькою. Грунтовне знання предмета зображення, висвітлення характеру героя “ззовні до середини”, розуміння

душі персонажа і співчуття їй — характерні риси її оповідей. Уникнення у творах колізій, вирішення їх у дусі діккенсівської школи нагадує оповідання Богдана Лепкого.

Твори Ольги Дучимінської мають ще одну дуже цікаву рису: через світ персонажів наскрізь проглядається і вона сама. Той світ зітканий з прядива ниток людських доль, характерів, типів. Він перетканий болем, розчаруванням, даремними сподіваннями, надією, звичайним людським щастям — усім, що супроводжує людину ціле її життя. Роздумувала, але не поспішала засуджувати. Лише гортала книгу життя, дивилась на цей світ крізь сльози свого “Сумного Христа” і мовчки до могили несла свій важкий хрест, який це життя поклало на її худі плечі.

РОМАН ГОРАК

ЗАУВАГИ

- Сумний Христос — вперше опубліковано у виданні “Ольга Кобилянська. Альманах у пам’ятку її сорокалітньої письменницької діяльності (1887—1927)”. (Чернівці, 1928 р.). Твір друковано також в альманасі “Наша книга”. (Коломия. 1928 р.).
- Христос і поет — вперше опубліковано в альманасі “Жіночої долі”. (Коломия, 1926 р.).
- Великодня легенда — вперше опубліковано в журналі “Жіноча доля”, ч. 15—16, 1931 р.
- Туга поета — друкується згідно з автографом письменниці (власність Мирослави Антонович). Перша публікація не віднайдена.
- Співачка — вперше опубліковано у виданні: “Ольга Кобилянська. Альманах у пам’ятку її сорокалітньої письменницької діяльності (1887—1927)”, (Чернівці, 1928 р.).
- Маляр — вперше опубліковано у виданні: “Золота липа. Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією і присвятами”. Берлін, 1924 р. Твір друковано також у журналі “Дажбог”, ч. 3, 1933 р. Зберігся автограф, який знаходиться у ІЦДІА України у м. Львові (фонд 309, опис 1, справа 1328, арк. 2—3).
- Різдвяна казка — вперше опубліковано в журналі “Жіноча доля”, ч. 1—2, 1931 р.
- Warum? — вперше опубліковано в журналі “Промінь”, ч. 11—12, 1922 р.
- Дзвони — вперше опубліковано в журналі “Промінь”, ч. 9—10, 1922 р.
- Бідна Таня — друкується за машинописним оригіналом письменниці (власність Мирослави Антонович). Перша публікація не віднайдена.
- В суді — вперше опубліковано в газеті “Народна справа”, ч. 48—50, 1931 р.
- Одурена — вперше опубліковано в журналі “Жіноча доля”, ч. 3, 1929 р.

Казка гірської річки	— друкується за машинописним оригіналом, правленим письменницею (власність Мирослави Антонович). Перша публікація не віднайдена.
Мати	— вперше опубліковано в газеті “Новий час” за 14 червня 1934 р.
Смерть Василька	— публікується згідно з автографом, який зберігається у ЦДІА України у м. Львові (фонд 311, опис 1, справа 110, арк. 1—23). Твір був підготований до друку редакцією часопису “Нові шляхи”. Перша публікація не віднайдена.
По ранніх росах	— вперше опубліковано в газеті “Новий час” за 8 вересня 1935 р.
Зашуміли крила	— друкується згідно з автографом письменниці (власність Мирослави Антонович). Перша публікація не віднайдена.
Така вже доля	— вперше опубліковано в газеті “Новий час” за 11 грудня 1935 р.
Бабуся	— вперше опубліковано в газеті “Новий час” за 18 серпня 1935 р.
Трембітали трембіти	— публікується за машинописним оригіналом з правками письменниці (власність Мирослави Антонович). Перша публікація не віднайдена.
Еті	— друкується за виданням: “Ольга Дучимінська. Еті”. (Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1945 р.).
Родимий краю	— публікується вперше згідно з машинописним оригіналом, правленим письменницею (власність Мирослави Антонович).
У Святомиколаївський вечір	— публікується вперше згідно з авторським машинописним оригіналом (власність Мирослави Антонович).
Легенда літньої ночі	— друкується вперше згідно з машинописним оригіналом, правленим письменницею (власність Мирослави Антонович).
Казка про дві краплини роси	— публікується вперше згідно з машинописним оригіналом, правленим письменницею (власність Мирослави Антонович).
Весняні дні	— публікується вперше. Автограф зберігається в ЦДІА України у м. Львові (фонд 309, опис 1, справа 1327, арк. 1—56).

ЗМІСТ

Сумний Христос	4
Христос і поет. <i>Легенда</i>	7
Великодня легенда	10
Туга поета	13
Співачка	15
Маляр	16
Різдвяна казка	19
Warum?	30
Дзвони	40
Бідна Таня	45
В суді	49
Одурена	58
Казка гірської річки	62
Мати	65
Смерть Василька	67
По ранніх росах	83
Зашуміли крила	88
Така вже доля	108
Бабуся	111
Трембітали трембіти	115
Еті	122
Родимий краю	144
У Святомиколаївський вечір	148
Легенда літньої ночі	150
Казка про дві краплинки роси	152
Весняні дні	154
<i>РОМАН ГОРАК. Хресна дорога Ольги Дучимінської</i>	221
<i>Зауваги</i>	238

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Дучимінська Ольга Василівна

СУМНИЙ ХРИСТОС

**Упорядник та автор післямови
Горак Роман Дмитрович**

**Художнє оформлення
Пікулицького Богдана Романовича**

Редактор *В. В. Дудок*
Художній редактор *В. І. Сава*
Технічний редактор *В. І. Франчук*
Коректор *О. Б. Катола*

Здано на складання 24.03.92. Підписано до друку 01.07.92.
Формат 70х100 1/32. Папір офсет. № 1. Гарнітура таймс.
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 9,75+1 вкл. Умов. фарб.-
відб. 10,07. Обл.-вид. арк. 10,12+0,03 вкл. Тираж 5000 пр.
Замовлення 431-2.

Видавництво “Каменяр”. 290006 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика “Атлас”. 290005 Львів, Зелена, 20